

S A T O R
A T O R S
T O R S A
O R S A T
R S A T O

4

EESTI RAHVAJUTTUDE LAADIST,
FUNKTSIOONIST JA JUTUSTAJATEST

Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööühm

S A T O R

4

RICHARD VIIDALEPP

**EESTI RAHVAJUTTUDE LAADIST,
FUNKTSIOONIST JA JUTUSTAJATEST**

Tartu 2004

Toimetaja: Reet Hiimäe
Kaane kujundus: Virve Sarapik
Fotod: Jaan Kalda (kaas), Pärnu Muuseum,
Eesti Kirjandusmuuseum
Küljendus: Maris Kuperjanov

Toimetuskolleegium:

Reet Hiimäe, Tiiu Jaago, Aivar Jürgenson, Tarmo Kulmar,
Mare Kõiva, Marju Kõivupuu, Aado Lintrop, Jonathan Roper,
Ants Viires

Toimetuse aadress:

Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühm
Vanemuise 42
51003 Tartu
reet@folklore.ee

ISSN 1406-2011

© Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi töörühm

Sisukord

Eessõna	7
Rahvajuttude esitamise olukorrad	13
Jutustamise seos põliste elatusaladega	15
Jahimeeste seas	15
Kalastamisel	17
Karjahoidmisel	19
Põllutöödel	23
Jutustamine mitmesuguste muude välistööde ja kokkusaamiste puhul	25
Mõisateol	25
Metsatöödel	27
Ehitustöödel	29
Teesillutamisel	30
Töökodades, kauplemisel ja kõrtsis	31
Jutustamine sõjaväelaste ja kooliõpilaste seas	38
Koolis	40
Jutustamine külaoludes perekondlikus ringis	43
Oma kodus ja naabrite juures	43
Erilistes olukordades	45
Videvikku pidades	45
Jäguajal	49
Enne jõulupühi	50
Noorte kooskäimised	52
Lisandeid kaugemast minevikust	55
Rahvajuttude käibimise sfääri muutumine	60
Rahvajuttude funktsioon	64
Rahvajutustaja kui juturepertuaari kandja	83
Repertuaari valikust	84
Esinemiseks valmistumine	88
Jutuvestmise algus	90
Rahvajutustaja esinemine	96
Jutustamine esimeses isikus	110
Jutustaja ja kuulajad	118

Jutustaja Kaarel Jürjenson	122
Kaarel Jürjenson kui suurjutustaja	122
Kuidas toimus küsitlemine ja kirjutamine	124
Kaarel Jürjensoni repertuaarist	126
Kaarel Jürjensoni repertuaari päritolust	128
Vene aines Kaarel Jürjensoni repertuaaris	130
Märkmeid Kaarel Jürjensoni juttude stiilist	131
Jutustaja Ann Pilberg	139
Kokkuvõtteks	152
Lõpptulemusi	154
Allikad ja kirjandus	156

Eessõna

Richard Viidalepa (23.1.1904–3.6.1986) sünnist möödus tänava jaanuaris 100 aastat. Tegemist oli harvaesineva universaaliga – ühtaegu nii innuka rahvaluulekoguja, kogumistöö organiseerija, materjalide arhiveerija ja korraldaja kui ka novaatorliku teadlasega. Viidalepp on koostanud arvukaid küsitluskavu töökombestiku alal ja seoses rahvajuttude laadi, funktsiooni ja jutustamissituatsioonidega, sillutades niimoodi teed etnoloogilisele uurimissuunale. Tema uurijahuvi pälvisid mitmesugused teemad uskumuste ja kombestiku valdkonnast (noortesuhted, kohtuskäimisega seonduv tavand, ohvriivid), kuid elutööks sai tegelemine rahvajuttude ja jutustajatega. Oluliseks versta-postiks tema teadlaseteel oli kohtumine Kodavere pimedas suurjutustaja Kaarel Jürjensoniga 1932. aastal Kavastu vanadekodus, kelle juures Viidalepp veetis kokku üle kümne päeva jutte üles kirjutades ning jutustamisstrateegiaid jälgides.

Viidalepp sedastas oma väitekirja “Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest” (1965) saatesõnas: “Eesti rahvaluuleteaduses on seni peaaegu uurimata alaks rahvajuttude käibimise sfäär ja funktsioon ning jutustaja osa rahvajuttude levikus ja arengus” ning pühendus oma töös suuresti selle lünga täitmisele. Konteksti osakaalu ja jutustaja rolli väärtustamine pärimuse unikaalse ilme kujunemisel, samuti semantikaküsimuste tõstatamine on ka tema suurimaid panuseid eesti folklooriteoorias. Meie tänapäeva järjest valdavamalt Lääne autoriteetidele orienteeritud narratiivi uurimises on see kippunud kahe silma vahele jätma. Ometi on jutustajaisiksus ja esituskontekst – teoreetilised küsimused, millele Viidalepp toona osutas – jätkuvalt huvipakkuvad ja aktuaalsed nii Eesti kui kogu maailma folkloristikas.

Juba 1954. aastal kinnitas William Bascom, et iga funktsioonianaalüüs eeldab folkloori sotsiaalse konteksti adekvaatset kirjeldamist, mille koostisosade hulka kuuluvad konkreetsete rahvaluulevormide

esituse aeg ja koht, esitajate identiteet ja kuulajaskonna koosnevus, samuti aga ka esitaja ja teksti suhe; dramaatiliste ja retooriliste võtete kasutamine esituse käigus; kuulajaskonna osalus jutustamisprotsessis; rahvapärane žanriliigitus ja suhtumine erinevatesse žanridesse (Bascom 1981²: 42). 1960. aastatel tõusis huvi konteksti vastu päevakorrale rahvusvahelises folkloristikas laiemalt (nt Dundes 1964) ja ka hiljem on konteksti olulisust folkloori määramisel korduvalt “taasavastatud”.

Bascomi artikkel – teedrajava tähtsusega mitte ainult toleaeages uurimisparadigmas, vaid hiljemgi – oli Viidalepale tuttav; üldse on välisparalleelide tundmise ulatus Viidalepa töös selle kirjutamise aega arvesse võttes tähelepanuväärne. Bascom (1981²: 40) viitab oma kirjutises olulistele komponentidele, mida tuleb arvesse võtta folkloori uurimisel – 1. sotsiaalne kontekst (s.o kes esitab kellele, millal, kus, kuulajate reaktsioon), 2. kultuuriline kontekst (s.o folkloori suhted kultuuriga), 3) folkloori funktsioonid. Samad probleemid püstitab Viidalepp eesti pärimuse uurimise kontekstis. Viidalepp osutab temaaegse kogumistöö printsiipide puudujääkidele – koguti frontaalselt, seega tuli järjest “kirja panna kõik, mis saada oli”. Tõenäoliselt määrasid siiski pigem tolle ajahetke kogumisprioriteedid selle, mida ja kuidas koguti. Eelistati klassikalisi žanre (regivärsiline, vähemal määral uuem rahvalaul, muinasjutt, muistend, naljand). Folkloristikateaduse kui distsipliini arenguloo seisukohast on Viidalepa töö äärmiselt huvitav, võimaldades jälgida nii kogumis- ja uurimisprintsiipide kui ka terminoloogia arengut. Viidalepa ajal oli veel kasutusel mõiste ‘objekt’ informandi tähenduses, mis viitab kaude ka tollastele, märgatavalt ajaloolis-geograafilisest uurimismeetodist suunatud hoiakutele – informant kui vaid tehniline vahend pärimusliku informatsiooni edastamiseks. Seda puudujääki möönab (paradoksaalsel viisil just objekti-mõistet kasutades) ka Viidalepp, tuues esile probleemkohti seoses lauskogumisega geograafiliste alade viisi, mis jättis vähe võimalust tegeleda üksikute talendikate jutustajatega süvitsi: “Kui aga uurija töötab pikemat aega ühe objektiga ja jäädvustab selle loomingu tühjendavalt, siis on võimalik jutustaja mõju ja tähtsust näidata hoopis mitmekülgsemalt...” Viidalepp kahetseb, et kogumismetoodika pole võimaldanud kogumisetkedel kuskil pikemalt paigal olla. Ometi muutis just Viidalepp ise seda taktikat – valmis uurimus pimedast jutustajast Kaarel Jürjenso-nist, millele eelnes päevade kaupa jutustajalt pärimusliku materjali noteerimist. Paralleelina (ja ka eeskujuna) sobib siin ära tuua M. Azadowski uurimus ühest Siberi suurjutustajast (“Eine sibirische

Märchenerzählerin”, FFC 68, 1926). Jürjensoni käsitlev väitekirja peatükk on ühtlasi huvitav dokument kogumisvahenditest ja kontekstist (k.a ümbruskonna hoiakutest – tema sagedaste visiitide kohta Jürjensoni juurde, millele lisandus paaril korral isegi ööbimine samas ruumis, olevat leitud, et nendes on “midagi ebatavalist”). Tollasele uurijale käepäraseks salvestusvahendiks oli eelkõige käsitsi kirjutamine. Viidalepp kirjeldab detailideni, kuidas toimus küsimine ja ülesmärkimine, tuues ühtlasi ilmekalt esile, milliseid probleeme see endaga tõi – püüdes kogu informatsiooni täpselt kirja panna, pidi paratamatult aeglustuma jutustamise tempo ning vähenema selle spontaansus. Helisalvestuste tegeminegi oli alles uudne ja harvadel juhtudel võimalik, rääkimata videojäädvustustest või digitaalsest andmetööstusest.

Mitmeid näiteid tuues võtab Viidalepp kokku, et “rahva jutuloomingu uurimisel [on] viimastel aastakümnetel raskuspunkt nihkunud traditsioonikandja enda kui loova isiksuse uurimisele ning juttude bioloogiasse (käibimise sfäär, esitamise olukorrad jne)” (Viidalepp 1965: 40). Viimase nimetamine biologiaks on mõistetav oma aja teaduslike trendide valguses (püüd rakendada loodus- ja täppisteaduste terminoloogiat ja süstemaatikat humanitaarias). Tegelikult räägitakse siingi pärimuse leviku kontekstist. Mõte ise on aga oluline, kuna Viidalepa ajal oli alles üsna uudne läheneda pärimusele kui elavale ja muutuvale materjalile pidevas arenguprotsessis.

Viidalepa ajal ja hiljemgi on tajutud “tõelise” informandina pigem maal, külas elavat võimalikult vana põliselt paikset inimest. Siin on oma mõju avaldanud 19. sajandi kontseptsioon folkloorist kui millestki vanast ajast pärinevast ja kogu rahvale iseloomulikust, kusjuures rahvast mõisteti kui vastandit ühiskonna ülemkihile (vrd Järv 2003: 94). See tendents pole päriselt kadunud tänapäevalgi. Viidalepp suutis näha niisugustest piirangutest kaugemale. Vaatamata sellele, et oma väitekirja mahukas esimeses peatükis kirjeldab ta peaasjalikult just kanoonilisi rahvajutuliike, puudutab ta siiski ka mõningaid ebatraditsioonilisi folklooriliike ja nn piirinähtusi. Näiteks osutab Viidalepp juba toona, et tähelepanu pole pööratud linnafolkloorile, kuigi seda tuleks teha (Viidalepp 1965: 198). Teisal märgib ta, et kuulujuttugi saab vaadelda rahvajutu alaliigina nende kattuvate funktsioonide tõttu: “Rahvajuttude hulgas võib olla tegemist ka kuulujuttudega. Need aga enamasti ununevad sama kiiresti kui nad mõnikord tekivad ja kulutulena levivad” (Viidalepp 1965: 43). Ta möönab, et seda jutuliiki on vähe kogutud ja uuritud, üks vähestest näidetest on W. Andersoni artikkel “Die Marspanik in Estland 1921” [Marsipaania Eestis 1921. aastal] (Ander-

son 1925/26: 229-252). See artikkel lahkab meeoleolusid, mida külvas kuulujutt planeet Marsi plahvatamisest ja hüpoteesidest, kuidas see võib põhjustada planeet Maa huku. Viidalepp pöörab tähelepanu diskursuste kokkupuutepunktidele ja žanride segunemisele: “Olgu veel märgitud, et rahvajuttude tähtsamate liikide piirid pole praktikas nii täpsed ja selged kui teoorias; eriti maksab see piiri kohta muinasjutu ja muistendi vahel. Mõnikord võib ka muinasjutt niiviisi esitatud olla, nagu oleks tegemist tõestisündinud juhtumusega. Aga samuti leidub muistendeid, mis on aja jooksul omandanud muinasjutulisi jooni. Ühes rahvajutus võib korruga olla ka nii muinasjutu kui muistendi elemente, sest rahvajutud võivad omavahel liituda, kontamineeruda.” (Viidalepp 1965: 42). Ta oskab tähele panna ka enda kaasaja elavate töökollektiivide folkloori (nt jahimehed, teetöölised), mis hõlmab nii konkreetse rühma poolt vahendatud vanema pärimuse kui rühma enda, kindlate isikute, vastastikuste suhete, töövõtete jms seonduva grupipärimuse. Liikide määratlemist käsitlevas osas osutab Viidalepp, et “rahvajuttude liigitamisel ja rühmitamisel võiks mõnevõrra tähtsust olla ka rahva hulgas kasutatavatel nimetustel ja liigitunnustel” (Viidalepp 1965: 46), samuti pakuks huvi traditsioonikandjate suhtumine pärimustekstides sisalduvasse informatsiooni. Autor toob huvitavaid näiteid just jutustamissituatsioonidest nii pereringis kui väljaspool (vooris, kõrtsis, järke oodates veskis või sepa juures jms), näiteks ühe jutustaja mälestused kõneosava külakorda käiva karjase jutuvestmisest lastele: “Kui karjakord meie tallu jõudis, oli alati pahandusi. Meil oli siis eriti soodus juhus kuulata taadilt lugusid ja seepärast ei tahtnud kunagi magama minna, vaid oleks istunud kas või öö läbi taadi juures ja teda kuulanud. Isa siis pahandas meiega, et meie ei läinud voodi, vaid istusime veel hilja õhtul üleval, ja manitses Remeti-taati, et: “Sa, taat, jäta nüüd lori! Näe – poisid ei malda magamagi minna.””

Et võimaldada laiemal huvilisteringil pilti saada Viidalepa panusest eesti folkloristikateadusse, jõuab Richard Viidalepa väitekirj “Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest” käesolevas raamatuna lugeja ette. Täiesti on küll kõrvale jäetud väitekirja esimene peatükk, kuna see on pea samas mahus ilmunud ja kättesaadav mujal (Viidalepp *et al* 1959). Vajalikuks osutusid ka mõningad kärped ning töö vastavusse viimine tänapäevase stiilitunnetuse nõuetega. Kõrvale on jäetud mõningad stampautorid ja -järelused, mis tollasel ideoloogilise surve ajastul olid vastava meelsusega atesteerimiskomisjonide tõttu kohati lausa kohustuslikud, kuid tänapäevase lugeja jaoks otsustarbetud. Täiendatud on allikate loendit; visuaalse kandvuse huvides

on lisatud teemakohased fotod. Samuti on käesolevasse kaasatud Viidalepa temaatiliselt haakuv artikkel “Jutustaja Ann Pilberg” (1970), mis ülevaatenähtena ühe andeka naisjutustaja isikust ja repertuaarist võimaldab sobivat võrdlusmomenti käsitleda jutustaja Kaarel Jürjensonist.

Töö on loetav mitmel tasandil – nii ühe avarapilgulise teadlasisikuse uurimusena, ülevaatenähtena jutustamise kui protsessi uurimiseks vajalikest algteadmistest kui ka dokumendina ühe teadusharu ajaloost, pidades silmas just konkreetset kirjutamisaega ja -kohta, tolleaegseid võimalusi ja suundumusi teadusmaastikul.

Reet Hiiemäe

Kirjandus

- Anderson, Walter 1925/26. Die Marspanik in Estland 1921. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde in Berlin* 1925/26, 4. vihik, 229–252.
- Bascom, William 1981 (esmatrükk 1954). Four Functions of Folklore. *Contributions to Folklore* (Founders of Folklore Series I). Delhi: Folklore Institute, 40–64.
- Dundes, Alan 1964. Texture, Text, and Context. *Southern Folklore Quarterly* 28, 251–265.
- Järv, Risto 2003. Kas nimi rikub muinasjutu? *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, 94–103.
- Viidalepp, R[ichard]; Mälk, V[aina]; Raudsep, L[oreida]; Tedre, Ü[lo] 1959. *Eesti rahvaluule ülevaade*. R. Viidalepp (toim). Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viidalepp, Richard 1965. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks*. Käsikiri Eesti Rahvaluule Arhiivis. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut.

Rahvajuttude esitamise olukorrad

Rahvajuttude esitamine erineb oluliselt rahvalaulude esitamisest; rahvalaule võib laulda ja lauldaksegi ka üksinda olles, kuid jutustamine eeldab tingimata kuulajate olemasolu. Minimaalselt on jutustamisel vaja kahte isikut – jutustajat ja kuulajat. Ühest või mõnest üksikust kuulajast on siiski vähe selleks, et jutustamine areneks hoogsalt ja kaasakiskuvalt. Hea jutustamise parimaks eelduseks on arvukas üksmeelne kuulajaskond. Jutustamist võib põhjustada või soodustada ka vajadus ajaviite järele, jõudeolek, igavustunne, eriti õhtuti.

Foto 1. Pärast päevatööd on palgi parvetajate öölaagrites räägitud elust-olust ja vestetud rahvajutte. Tahkuranna valla Kaljuranna kolhoosi töölised Surju jõel parvetustööl. Foto 1950, Pärnu Muuseum, nr 1891/6.

Missugustes inimkollektiivides ja millal on kuskil rahvajutte (muinasjutte, muistendeid, naljandeid) vestetud, see on olenenud rahva tööaladest, olustikulistest tingimustest ja kommetest, mõnikord isegi uskumustest.

Võime arvata, et meie esivanematel on juba kauges minevikus olnud tavaks rääkida jutte näiteks õhtuti koduses perekondlikus ringis, samuti ühistöödel ning mitmesugustes kollektiivides ja kogunemistel, kus rohkem rahvast koos. Seda võib pidada usutavaks, kui arvestada mõningaid analoogilisi teateid teistelt rahvastelt. Samuti on võimalik viidata jutustamist (ja mõistatamist) märkivate terminite vanusele eesti keeles ja sugukeeltes (Toivonen 1938: 735 jj). Otsesed ajaloolised andmed nende küsimuste selgitamiseks on meil kahjuks võrdlemisi hilised – nagu kõik meie folkloorsed materjalid.

Järgnevas käsitleme rahvajuttude käibimise sfääri ja tingimusi. Kõigepealt püüame selgitada jutuvestmise seost rahva põhiliste elatusaladega, siis mitmesuguste töökollektiivide, igapäevase ja perekondliku elu tavade, pühade, pidustustega jne. Niiviisi peaks olema võimalik selgusele jõuda ka selles, milline osa või tähtsus on suulise jutuloomingu harrastusel olnud rahva elus ja kuivõrd on sellega seotud nähtused aegade jooksul muutunud või teisenenud.

Põhiliste elatusaladega seostamine on esikohale tõstetud sellepärast, et autori arvates on kindlasti ka rahvajuttude areng kunagi pidanud olema hoopis tihedamas seoses inimeste igapäevase tööga, kui me seda näeme tänapäeval.

Jutustamine seoses põhiliste elatusaladega

Jahimeeste seas

Vene etnograaf ja folklorist Dmitri Zelenin on püüdnud tõestada, et vanimad rahvajuttude prototüübid tekkisid jahimeeste keskkonnas nn küttimise-koriluse ajastul. Algselt oli nende algeliste juttude eesmärk tõenäoliselt puhtpraktiline – jahiloomade tähelepanu ja poolehoidu võitmine (Zelenin 1934: 213 jj, 240).

Tõepoolest näivad loomajutud (*resp* loomamuinasjutud) olevat kõige vanem rahvajuttude kihistus paljude rahvaste folklooris, samuti võib nendes leida võrdlemisi palju jahisaagi taotlemise motiive.

Oletust, et loomamuinasjutud kuuluvad väga vanasse rahvajuttude kihistusse, toetavad paljud autorid, kuidas need aga on tekkinud, sellele on raske selget vastust anda.

On küll säilinud mitmesuguseid mets- ja jahiloomade poole pöördumisi (nt juhuslikul kokkujuhtumisel või jahil olles), kuid need on ilmsesti loitsud, mitte jutud. Ka eesti rahvaluules tuntakse traditsioonilisi metsloomade poole pöördumise vormeleid (hundisõnad, oravasõnad jne), mida on kasutatud loitsudena.

Mõningaid väga omapäraseid rahvajuttude kasutamise mooduseid seoses jahindusega on siiski olemas. Nendes ei pöörduta juttudega aga mitte loomade, vaid kujutletud metsavaimude ja metshaldjate poole, keda on peetud loomade haldjaks või kaitsjaks. Juttudega on püütud kas nende poolehoidu võita või nende tähelepanu kõrvale juhtida, et nad loomad hooletusse jätaksid. Niisuguste nähtuste kohta on üksikasjalisemaid andmeid mordva jahimeestelt. Mordvas on laialt tuntud jutustamispaikadeks olnud talvised metsasaunad, kus elasid koos kütid ja metsatöölised. Seal on palju jutustatud pikkadel talveõhtutel, pärast väsitavat päevatööd ning kujunenud traditsiooni kohaselt on jutustatud ikka metshaldjale, mitte jahimeestele. Kuna seejuures on peetud head jutuuskust majanduslikult tähtsaks (usuti, et see oluliselt soodus-

tab head jahisaaki), on niisugune praktiline vajadus aidanud seal välja koolitada professionaalseid jutuvestjaid (Maskajev 1947: 10 jj).

Samalaadilise rahvajuttude rakendamise kohta (s.o jahisaagi soodustamiseks ja kindlustamiseks) on andmeid ka mitmelt Siberi jahindusrahvalt.

Eestis on jutuvestmine jahimeeste seas säilinud kuni tänapäevani, kuid mingisugust sisulist tähendust sellele ei omistata. Domineerivad lõbusad jahimehejutud, milles pajatatakse ebatavaliselt rikkalikust ja hõlpsasti saadud või eriskummalisest jahisaagist, jahiseiklustest jne. Veel meiegi päevil on hea jahimees ka tubli jutumees. Pole ju sugugi haruldane, kui jahimees peab tagasi pöörduma tühja kotiga. Lohutuseks ja meeleolu tõstmiseks pajatatakse neilgi puhkudel heast jahiõnnest ja suurest saagist.

Autoril on olnud konkreetseid võimalusi jahimeeste küsitlemiseks Ida-Virumaal Kuremäe ümbruses. Sealsete jahimeeste hulgas on olnud häid jutustajaid, ka juttude oskusliku ettekande mõttes. Ekspeditsioonidel aastatel 1958–1960 on seal võetud jahimeestelt rida palasid helilindile.

Tänapäeval on selles jutuvaras domineerival kohal naljandid ja muistendid. Üsna palju räägitakse metsloomadest – huntidest ja karudest –, kuid oma laadilt on need jutud muistendid ja naljandid, mitte muinasjutud. Samuti vestetakse naljandeid jahikoertest, ebatavaliselt rikkalikust jahisaagist jms. Tähtsal kohal on sealsete jahimeeste vestlustes olnud veel jutud peidetud varadest, iseäranis Kuremäe ümbruses ka Kalevipoja aaretest (kullatünnidest, kuld mõõgast, kulduurist jne), sest oma jahilkäikudel sattusid kütid sageli sellistesse paikadesse, mis rahvamuistendite järgi olid seotud peidetud varadega.

Jutustaja Liisa Kuningas ütles:

Kalevipojast [ma kuulin] oma isa ja vendade käest ja oma mehe käest ja selle isalt, kes oli vana jahimees. Nemad rääkisivad ja nemad olid jälle oma vanemate käest kuulled (KKI 24, 335 < Jõhvi khk, Soompea k – Richard Viidalepp < Liisa Kuningas (1958)).

Varemalt on jahimeeste jutuvestmisi sageli ette tulnud kaugetes metsataludes, kus saadi kokku ja puhati, nt Puhatu külas, mis olevat nimegi saanud sellest, et mõisateolised ja jahimehed olevat oma käikudel seal puhanud, sest küla moodustab kuivema koha suurte soode ja metsade keskel (KKI 24, 277/8 (16) < Jõhvi khk, Puhatu k – Richard Viidalepp < Anton Murumaa, 78 a (1958)).

Kuigi Kuremäe ümbruses on suured metsaalad, kus jahindust on laialdaselt harrastatud, ei ole sealt siiski saadud mälestusi jahijuttude maagilisest seosest püügi soodustamise taotlustega. Kuna Eestis oli jahindus teatavasti ametlikult mõisnike eesõiguseks, pole see asjaolu võimaldanud nimetatud ala normaalset arengut talupoegade hulgas, samuti ka vanade sellega seotud uskumuste säilimist.

Kalastamisel

Kalastamine pakub võimalusi rahvajuttude harrastamiseks eriti siis, kui on tegemist suuremate kalurikollektiividega, aga ka kodustes tingimustes.

Kalurite töö nõuab erilisi püügivahendeid – kalavõrke, mis endisel ajal kooti kodusel teel. Kuusalu rannast on kirjeldus, milles kujutatakse olukorda umbes sada aastat tagasi. Selles on öeldud:

Kodust käsitööd oli sel ajal palju. Võrgud kooti kodu ja see oli enamiste laste töö. Aeti hommiku vara üles, vahest kell 2. Kellasi siis küll veel ei olnud, aga selle aset täitis kukk. Õhta oldi ka kaua üleval, et võrgu määra täis kududa. [--] Vanaisa kiskus õhta pirgu ja jutustas lastele, kes võrku kudusid, tontidest ja kodukäijatest, nendasama ka vanaema võrgulõnga ehk takku kedrates, et lastel uni ei tuleks (Tampere 1938: 18).

Nagu selgub, on siin vanarahva jutuvara rakendatud selleks, et lapsi monotoonse ja igava käsitöö juures võimalikult kauem ärkvel hoida. Analoogilisi teateid on ka Peipsi lääneranniku kaluritelt (venelastelt), kus aga olevat domineerinud muinasjuttude vestmine.

Muhu kalurid on harrastanud jutuvestmist ajaviitena rannikule ehitatud võrkmajades, kui halva ilma või tormi puhul seal hulgakesi koos istuti; igal külal olevat olnud omaette võrkmaja (ERA II 191, 309/11 < Muhu khk, Muhu v, Nurme k, Lillevälja t – Richard Viidalepp < Andrei Metsaalt, 80 a (1939)). Ridala ümbruses on kalameeste seas palju jutustatud just varakevadeti, kui käidi rannas “jääd sulatamas” – oodati jää lagunemist, et saaks kohe mõrrad sisse panna. Seal olnud palju mehi koos ja jutustatud ajaviiteks igasugu lugusid (KKI 27, 382/3 < Ridala khk, Ridala v, Tuuru k – Pille Kippar < Reet Hiiuväin, 68 a (1961); KKI 27, 386 < Ridala khk, Ridala v, Haeska k – Pille Kippar < Helmi Meremägi, 43 a (1961)). Peipsi kalurid on rahvajutte vestnud talvisel kalapüügil, kui laudadest kokkulöödud võrkmajades (kohalik nimetus “kere”) tuisu või tormi puhul varjul oldi:

Jutustusi on kuulnud [---] talvel kalastamisel teistega koos töötades, eriti “keres” viibides, s.o kalamehed viivad talveks omale Peipsile laudadest ehitatud maja (“kere”) ja öövivad selles. Suurte tuiskude puhul eriti hea. Seda tarvitatakse ka praegugi, nt Mustvee vene kalurite poolt. Seal on ühtlasi olnud kokkupuuteid eesti ja vene kalurite vahel, ka jutuvara vahetamise mõttes (ERA II 135, 9/10 < Torma khk – Meinhard Särg (1936)).

Teatava paralleelina võiks siin meenutada elavat rahvalaulude ja -jutude harrastamist vene kalurite seas Venemaal; seal on mõnes paigas hea jutustaja või lauliku osavõttu kaluriartellist suhtunud kui obligatoorsesse vajadusse.

Rohkesti andmeid selle kohta on Loode-Venemaalt, Laadoga ja Äänisjärve ümbrusest. Seal on võetud kalastajate kollektiivi mõni tuntud laulik-jutustaja nimelt selleks, et ta laulaks staarinaid [= böliinasid] ning jutustaks muinasjutte ning teistel oleks lõbusam töötada; jutustamise ja laulmise eest võis ta saada osa saagist, nagu oleks ta püügist osa võtnud (*Russkoje narodnoje poetišeskoje tvortšestvo* 1955: 197 jj;

Foto 2. Vanasti on püütud suurt kalasaaki tagada nii maagia abil kui jutuvestmisega, tänaseks on see funktsioon hääbunud ning tuntuim kalandusega seotud jutuliik on liialduslik “kalamehejutt”. Seliste kalurikolhoosi Randlane brigaad annab vastuvõtupunktis üle rikkalikku saaki. Foto Pärnu Muuseum, nr 2805/1.

1956: 238 jj). Samalaadseid tavaid on olnud ka põhjapoolsetes püügi-rajoonides (Lipets 1950: 155), samuti Siberis Baikali järve kalastus-artellides (Azadowskij 1932a: 24) ja arvatavasti mujalgi. Olenevalt väga elavast jutustava rahvaloomingu harrastusest on nimetatud paikades, eriti praeguse Karjala alal kujunenud suureandelisi muinasjutuvest-jaid ja böliinalaulikuid ning eepilised laulud ja muinasjutud on seal paiguti säilinud tänapäevani.

Kas böliinasid on jutustatud ka Peipsi-äärsete vene kalurite hulgas, pole teada, kuid mõningaid proosavormis böliina-süžeid on Eestis elavalt venelastelt kirja pandud.

Kalurite kollektiivides on rahvajutte ja -laule esitatud peamiselt õhtuti, kui lõkketule ümber koos istudes päevatööst puhati ja võrke parandati.

Asjaolu, et jutustaja-lauliku osavõttu kalurite kollektiivist on mõnes paigas peetud niivõrd tähtsaks ja oluliseks, et talle juba ainuüksi selle eest on kuulunud täieõiguslik osa saagist, viib mõttele, kas rahva jutu-looming pole kunagi olnud kalurite töös niisama tõsise tähendusega nagu mõnede jahindusrahvaste juures. Selle kohta võibki tuua andmeid Siberist. Põhja-Altai elavad šorid on nii metsade kui ka veekogude “peremehi” (haldjaid) kujutlenud animistlikult ja antropomorfelt. Neile haldjatele on omistatud erilist huvi jahimeeste ja kalurite jutus-tatud juttude vastu (Dörenkova 1940: XVIII–XIX, 403).

Karjahoidmisel

Tööala, mis on väga soodustanud rahvajuttude vestmise harrastamist, on koduloomade karjatamine karjamaadel või muudes paikades. Endisel ajal olid külaoludes ühised karjamaad ning küla loomakari käis metsas ühise karjuse – külakarjuse – järelvalve all. Harilikult olid karjuse abilisteks veel nn korralised (2–3), noored poisid või tüdrukud neist taludest, mille karja karjane hoidis. Korralisi saadeti järjekorras kõigist taludest. Samuti oli karjuse toitlustamine ja öömaja korraldatud nn külakorra alusel – iga päev oli ta ise talus, sai sealt hommikul leivakoti, õhtul õhtusöögi ja öömaja. Ühiskarjuse kasutamine lõppes üldisemalt talumaade kruntimisega 19. sajandi lõpul, kuid paiguti kestis see edasi ka 20. sajandi algul.

Karjused jutustasid 1) päeval metsas olles, 2) õhtuti neis taludes, kuhu nad ööseks jäid.

Metsas oli jutustamine ajaviiteks ja lõbustuseks jutustajale endale ja korralistele, sest suvised päevad on pikad. Õhtused jutustamised

öobimispaigas olid mõeldud pere, eriti aga laste löbustamiseks. Võimalik, et sel juhul tuli arvesse niisugunegi moment: äratanud juttudega pererahva tähelepanu, võis karjane mõnel juhul tõmmata endale pererahva heatahtliku suhtumise ja saada mõne lisapala oma kehvale einele või toidukotile.

Võime siin tuua näite külakarjusest kui jutustajast Rakvere ümbruses:

Kui mina olin üsna väike poisike, oli meil külakarjuseks keegi Remeti-nimeline vanamees, kes elutsenud kuskil Rakvere kandis. See vanamees oli väga huvitav seepoolest, et ta tundis väga palju igasuguseid lugusid ja jutustusi ning teadis kõnelda iidamast-aadamast. Ükskõik mis temalt ka ei küsitud – kõigist teadis vanamees kõnelda. Eriti palju oli tal muinasjutte. Meie, poisid, püüdsime olla temaga head sõbrad, sest tahtsime ju nii väga kuulata taadi jutustusi. Kui karjakord meie tallu jõudis, oli alati pahanudusi. Meil oli siis eriti soodus juhus kuulata taadilt lugusid ja seepärast ei tahtnud kunagi magama minna, vaid oleks istunud kas või öö läbi taadi juures ja teda kuulanud. Isa siis pahandas meiega, et meie ei läinud voodi, vaid istusime veel hilja õhtul üleval, ja manitses Remeti-taati, et: “Sa, taat, jäta nüüd lori! Näe – poisid ei malda magamagi minna.” [---]

Kuid Remeti-taati mäletatakse veel praegugi, kuigi ta juba ammu-ammu suri, terves mu kodukülas hea jutustajana, kes suutnud oma lugudega kõita nii vana kui ka noort (ERA II 217, 49 (14) < Rakvere I < Viru-Jaagupi khk, Küti v, Kulina k – Robert Kello < Osvald Kello, 43 a (1939)).

Et karjaseamet soodustas ja stimuleeris rahvajuttude vestmist, on karjaste hulgas mujalgi olnud häid jutumehi. Kuna külakarjuseid vana tava järgi toideti kordamööda iga päev ise talus, olid niisugused karjused rahva hulgas tähtsateks rahvajuttude levitajateks.

Mõnes paigas on jutukas karjane talvelgi külastanud niisuguseid perekondi, kus oli lapsi; ta jutustas lastele muinasjutte ning sai selle eest süüa ja öömaja. Üks niisugune karjus-jutustaja on aastakümnete eest elanud Peipsi põhjarannikul Alajõe külas; see oli Piira-Jüri, kelle mõningaid jutte mäletatakse veel tänapäevalgi.¹

¹ Andmed autori kogumismatkadelt aastatel 1959–1960, noteeritud Ida-Virumaal Iisaku kihelkonna Soompea külast.

Karjuste kui heade jutustajate kohta võime leida andmeid niisuguste rahvaste juurest, kus karjapidamine on majandusharu ja elatusalana olulisel kohal. Turkmeenias olevat see peaaegu reeglilik – kes on endine karjus, see oskab palju rahvajutte (Sakali 1956: 15–16).

Teine karjuste kategooria, mis veelgi kindlamini oli seotud rahva proosaloomingu kasutamisega, on öised karjused ehk öitsilised. Kui päevastele karjustele oli jutustamine üldiselt siiski ajaviide, siis öitsilistele oli see juba vajadus.

Öits (murdeti ka *öits, öüts, eits, hobustes käimine, häräs käimine* jne) on olnud omal ajal laialdaselt kasutusel nii Eestis kui ka naabermaades. See tähendas öist karjahoidmist, enamasti öist tööhobuste karjatamist, kuid paiguti on öitsil käidud ka härgadega. Põhjuseks oli kas heinte vähesus (seetõttu algas öits juba varakevadel) või üldine tava sööta veoloomi (s.o tööloomi) öösiti metsastel rohumaadel. Kuna hunte oli palju, ei võidud loomi jätta metsa üksinda, vaid neid tuli kogu aeg valvata. Harilikult on ühe küla öits olnud ühes paigas. Sõideti kohale õhtul ja hommikul, tööpäeva alguses tuldi tagasi. Öitsilkäimine lõppes 19. sajandi lõpul seoses ühiste heina- ja karjamaade likvideerimisega.

Öitsi korralduses oli paiguti erinevusi: kohati käisid öitsil noored poisid, teisel (nt Mulgimaal) nii poisid kui ka tüdrukud. Mõnes paigas (nt Helmes, Karksis) valisid osavõtjad ise endi seast vanema ja “kohtunikud”, teisel (peamiselt Kagu-Eestis) on öitsiliste hulgas olnud veel palgaline öitsikarjus, vanem mees (Viidalepp 1960: 348 jj).

Öitsiplatsile tehti metsast korjatud materjalist tuli, mis põles öö läbi. Tule juures soojendati ja magati. Kui polnud öitsikarjust, pidi osa öitsilisi kordamööda valvet pidama, et hundid ei tuleks hobuste kallale. Et mitte uinuda, jutustati rahvajutte – muistendeid, muinasjutte ja naljandeid. Kui öitsiliste hulgas oli hea jutumees, jutustati kas või öö läbi. Eriti tublide jutumeestena mäletatakse mitut öitsikarjust – nähtavasti “koolitas” juba see amet ise (vajadus öösi üleval olla ja valvata) hea jutumehe välja.

Ühe setu jutustaja eluloost on teada, et ta oli rahvajutte nooruses *öödsis olles lõpmata palju kuulnud hobustevahilt Siidralt* (ERA II 194, 13 < Setu – Ello Kirss (1938)).² Olukorda, kuidas toimus öitsil jutustamine, on oma mälestustes lähemalt kirjeldanud kirjanik Jakob Liiv, kes teatavasti on sündinud ja kasvanud Kodaveres. Ta kirjutab:

² Hobustevaht = öitsikarjus.

Oma õitsipoi-ajast ei saa ma vaikides mööduda. Õitsil käimine oli meie aja noortele midagi suurepäraselt ja ilusat, mida praegune noorus ei tunne. Suvel käisime oma külakarjamaadel õitsil, aga sügise poole, kui heinamaad vabaks said, tulid mitme küla õitsilised kokku, mitte üksi lapsed, vaid laupäevaõhtutel ka täiskasvanud poisid ja tüdrukud. Tehti suur tuli üles, mängiti harmoonikut, lauldi, tantsiti ja löödi tulevalgel kaarte, räägiti nalja- ja muinasjutte ja anti mõistatusi mõista. Eriti osav oli selles meie õitsivanem Elias Pärn, kes juba teisel eluaastal rõugete tagajärjel kottpimedaks jäänud. Imekspanemise vääriline oli tema meeleteravus ja meelespidamisvõime. Ööd läbi võis ta jutte kõnelda, ilma et tal neist puudu oleks tulnud.³ Ta oli umbes neljakümneaastane mees ja nii siis nagu meie õitsiseltskonna isaks. Laupäevaöödel olime peaaegu alati ühel kohal, kus leidus hea tantsuplats. Selle ääres oli üks suur kantslisarnane mahamurdunud puukänd. Ma pidasin tihti selle otsast teistele kõnet. Kõige enam meeldis see teistele, kui ma Kodavere pastorit Vossi järele osatasin. [...] Vana Elias pani kindla korra maksuma. Varem olnud viisiks, et õitsipoisid küla aedadest õunu, kaalikaid ja muud aedvilja varastamas käinud ja saak pärast üheskoos ära söödud. Nüüd oli see kõvasti keelatud. Igaiüks, oli see suur või väike, pidi õhtul sületäie puid tule tarvis korjama. Mõisa metsas olevatest puusüldadest ei tohtud halgugi võtta. Leerimata tütarlaps ei tohtinud poisi juures ega leerimata poiss tüdruku juures magada. Seda tohtisid ainult täiskasvanud teha. Nende seaduste vastu eksija heideti õitsiseltskonnast välja (Liiv 1936: 54–56).

Leidub veel mitmeid muidki andmeid, millest nähtub, et õits on omal ajal olnud üheks tähtsamaks jutustamispaigaks. Ööpimeduses lõketele ümber istumine, kui tuleleegid kujundasid liikuvaid varje puudele ja põõsastele – see oli sobivaks fooniks mitmesuguste muistendite (eriti ka nn tondijuttude), muinasjuttude ja naljandite pajatamisele ja kuulamisele. Õitsil jutustamist on oma teostes kujutanud ka kirjanik

³ Sellesama pimedate jutumehe Elias Pärna juures on aastal 1876 oma suvisel matkal käinud Mihkel Veske ning saanud temalt kõige täielikuma teksti Kalevipoja võitluste, jalgade kaotuse ja surma kohta Kääpa jõe lähedal. Arvatavasti jutustas E. Pärn Kalevipoja-lugusid ka oma õitsiliste seltskonnale. M. Veske reisikirjeldus on ilmunud 1876. aastal väljaandes *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* (lk 161–166) (vt ka Laugaste & Normann 1959: 396–398).

Juhan Liiv, Jakob Liivi vend, jutustuses *Vari* (vt Liiv 1954: 142 jj). Kirjanik Jakob Mändmetsal on ilmunud jutustuste kogu *Õitseliste jutud* (Mändmets 1901). Õitsis kuulnud jutud on kuulajatele hästi meelde jäänud. Jakob Hurda tublimaid kaastöölisi Paulus Paurmann ütleb ühes saadetises:

Mina akkasin meele tuletama neid muinasjuttusi, mis lapsena õitsis õlles ja karjas käies kuulin. Alati pidin ma pisikese raamatukese kaasas; kui midägi meele johtos ehk kellegi kääst kuulin, tähendin raamatusse üles meele tuletuseks (H II 37, 236 < Jõhvi khk – Paulus Paurmann (1889)).

Põllutöödel

Eesti alal on põllundus olnud põhiliseks elatusalaks juba meie aja-arvamise algusest peale.

Kaugemas minevikus oli põllunduse alal usutavasti palju kollektiivset tööd (põldude rajamine aletegemise näol, üheaegne külv ja saagi koristamine jne), kuid mõndagi sellest on ammu maha jäetud ja me ei tea sellest suurt lähemalt.

Foto 3. Põllutöödel on sageli tänapäevalgi vajalik ühine käsitsitöö. Audru sovhoosis toimub kapsaste koristamine. Pildil sovhoosi töötajad A. Martinson ja S. Prikman. Foto 1960, Pärnu Muuseum, nr 1841/4.

Ent veel 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul korraldasid talupojad mõnede raskemate tööde kiiremaks sooritamiseks vastastikust abistamist talgute korras. Väga vanad paistavad olevat sõnnikuveotalgud, mõnes paigas on heinaajal peetud heinaniidutalguid. Need olid oma-moodi tööpeod, mis tõmbasid kokku palju rahvast ning lõppesid lõbus-tusliku osaga – mängude, tantsude, jutuvestmise ja lauludega.

Mõneski paigas on seoses heinatöödega avanenud soodne juhus rahvajuttude vestmiseks, kui kogu küla oli korraga kusagil kaugemal heinamaal. 19. sajandi lõpust on selle kohta andmeid Rannust:

Ma ei ole mujal kuulnud rahvajutte ega muid sarnaseid jutustatavat kui väikese poisikesena heinamaal õhtuti. Mind võeti heinamaale kaasa. Et Neemisküla heinamaa üle 10 kilomeetri Verevi küla taga – kodunt kaugel – asub, siis mindi sinna tööle nädalaks välja, pajad, panged, kausid jne kaasas. Terve küla oli.

Õhtuti tule juures oli aega kuulata nii noorel kui vanal. Kõnelda teadis palju luuletaja Jakob Tamme isa. Aado Tamm, teonimi “Palge-Aadu”.⁴

Neemiskülast Poola Ants oli ka mõnus kõneleja, kuid ta kõneles omaaegseid juhtumeid teoorjuse ajast. (ERA II 186, 386/7 (2) < Rannu khk, Rannu v, Sangla k – Eduard Kärp (1938)).

⁴ Paljud tema jutud on olnud Jakob Tamme luuletuste aineks.

Jutustamine mitmesuguste muude välistööde ja kokkusaamiste puhul

Rahvajuttude käibimise sfäär ja ühiskondlik taust olenevad ajalooliselt kujunenud ning kohalikest oludest tingitud iseärasustest. Meie kogumistöö laadi tõttu on meil rohkem andmeid talupoegliku olustiku iseloomustamiseks ning me tunneme mittetalupoeglikke keskkondi hoopis halvemini.

Eesti rahvaluulekogud on teatavasti üsna hilised, kogutud peamiselt 19. sajandi kolmel viimasel aastakümnel ja 20. sajandi esimesel poolel.

19. sajandil vajutas meie külaolustikule erilise pitseri mõis. Mõisa töötingimused mõjustasid väga oluliselt ka suulise rahvaloomingu käibimise sfääri.

Mõisateol

Mõisaajal, kui talupojad pidid kas pärisorjuse või teorjuse korras töötama mõisas, oli see talupoegadele ühtlasi peaaegu ainsaks võimaluseks, mis eri külade elanikke enam-vähem pidevalt kokku viis. Kuigi mõisatöö oli kurnav, andis see teelistele siiski võimaluse ka omavahel mõtteid vahetada, kuulnud uudiseid edasi anda, rahvajuttegi jutustada. Talupoegade, eriti aga sulaste ja tüdrukute kokkusaamised mõisatöödel olid üheks oluliseks rahvaluuleteoste (rahvajuttude, -laulude jne) levikut soodustavaks faktoriks. Üldiselt, nagu teada, oli toleaeegsele külale iseloomulik suletus; väga harva sattus talupoeg oma kodukohast kaugemale. Mõisaga seotud töökohustused (näiteks nn voorid) tegid vahel võimalikuks üsna pikadki matkad kaugematesse linnadesse.

Juba Johann Heinrich Rosenplänter annab omaaegses ajakirjas *Beiträge zur genauern Kenntniss der esthnischen Sprache* avaldatud laupäevaõhtu kirjelduses mõista, kui suure igatsusega oodati talutares neid, kes tulid mõisast: nendega aeti juttu ning küsiti, mis keegi oli kuulnud ja näinud (Rosenplänter 1824: 35).

Ka hilisemast ajast pärinevad andmed rõhutavad rahva suurt tähelepanu informatsioonile, mis levis mõisateoliste vahendusel:

Kui teoline mõisast tuli, siis tõi kaasa uudiseid, ja neid oodati alati suure huviga. Mõnikord on selle jaoks terve öö ära kulutatud (H II 45, 333/5 < Pihkva kub, Oudova mk < Põlva khk – Joosep Tamm (1891)).

Samas teates on veel öeldud, nagu oleks just mõisa rehes töötamine (rehepeksmisel) olnud erilises seoses jutustamise ja rahvajuttude levikuga. Teatavasti on rehepappide hulgas olnud häid jutumehi, samuti näidatakse rehepappi sageli ühe tegelasena nii muinasjuttudes (nt muinasjuttudes rumalast vanapaganast) kui ka muistendites (eriti usundilise sisuga muistendites).

Olgu lisatud, et mõisateel on paiguti toimunud ka eesti ja vene jutustajate kokkupuuteid ning jutuvara vastastikust vahetust. Ida-Virumaalt Iisaku kihelkonnast on selles osas kindlamaid andmeid Pagari mõisa kohta, millele muu hulgas allusid Narva jõe lähedased vene külad. Ka nende vene külade elanikud on käinud Pagarile teotööle, minnes otse läbi metsade ja üle soode.

Mõisateoliste kohustuste hulka kuulus ka vooris käimine. Kui Eesti- ja Liivimaal puudusid veel raudteed, toimus mõisate müügitoodangu (vilja, piirituse jne) vedu linnadesse hobuveokitest moodustatud vooriga (nimetati ka killaks, killavooriks). Vooriga käidi kaugemateski linnades, nagu Riias, Pihkvas ja Peterburis. Voorides käisid mehed ning käidi peamiselt talvel. Öösiti oldi teeäärsetes kõrtsides, kus ühtlasi vesteti rahvajutte. Kes kaugest voorist tagasi jõudis, selle juurde kogunesid naabrid uudiseid ja jutte kuulama.

Eriti raskeks kujunes vooriskäimise kohustus 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul, kui mõisad panid suurt rõhku viljakasvatuse laiendamisele (Naan & Vassar 1955: 532 jj). Samast ajajärgust on pärit üksikuid regivärsilisi laule, mis kajastavad vooris käimist (nt laulutüüp *Mõisa märg vili*) ning teoliste teravat suhtumist mõisnikesse ja mõisa ametimeestesse (Viidalepp 1959: 199 jj). Analoogilisi motiive esineb ka rahvajuttudes (näidatakse vastuhakkamist kupjale, mõisast põgenemist jm).

Rahvajuttude vestmine on olnud levinud tavaks mõisate ketrustubades, kus külatüdrukud käisid teokohustuste korras mõisale töötamas. Fr. R. Kreutzwald ütleb oma muinasjutukogu eessõnas (esmatrükk 1866) arvatavasti Virumaal Kaarli mõisas saadud kogemuste põhjal:

Videviku pidamisel, või kui eit ja tütarlapsed õhtul vokkide taga istusid, oli kõige magusam jutuvestmise aeg, ja oh mis kiiresti kadusid seal pikemad talveõhtud meil käest, nii et iga kord ehmatust tegi, kui eit meid magama pidi sundima (Kreutzwald 1953b: 6–7).

Niisugune mõisa ketrustuba, kus palju rahvajutte vesteti, oli 19. sajandi algul arvatavasti üldiseks nähtuseks.

Metsatöödel

Metsatööd, s.t ehitus- ja küttepuude lõikamine on toimunud peamiselt talvel, kui päevad on lühikesed, õhtud ja ööd aga pikad. Et pikaleveni- vaid õhtutunde sobivamalt mööda saata, on metsatöölise ööbimispai- kades arenenud väga elav rahvajuttude vestmine, kus mõnikord on paremaile jutustajaile teiste kollektiivi liikmete poolt tehtud isegi eri- lisi soodustusi, et nad saaksid oma talenti segamatult näidata.

Kuidas just toimus rahvajuttude vestmine metsatöölise kollektiivis, sellest jutustas ekspeditsioonil Meinhard Vilumets. Ta meenutas neid talviseid õhtuid Pagari metskonnas ja mujal, kui ta ise oli olnud üheks keskeks kujukus suurets metsameeste kollektiivis, kus igal õhtul käis elav vestlus:

Mina olen kuulnud, aga minul ei ole meeles kõik. Vat asjalugu on nisukene, et nüüd ma olen juba [19]54. aastast ära sealt ja ei ole saand neid jutte rääkida ja palju on ära ununud... Omal aal sai rääkida alati, sellepärast et sai rahva keskel väljas olla, käia töödes ja. Ja siis sai neid räägitud ja alati, iga õhtu sai juurde õpitud ja kuuldud jälle, kui keegi teine rääkis – eks neid jutumehi ole ju maailmas palju.

See oli 51. aastast peale, kui ma asusin metsapunkti tööle. Pagari metspunktis. Tegelikult nimetatakse teda nüüd Jõhvi metsapunkt Rakvere metsakeskuse all. Ja siis me töötasime igal pool – Tarumaal, Arvükülas ja siis siin (Pagari metskonnas), Kivi- nõmme metskonnas ja igal pool, kus sai tööl käia. Meid oli palju koos – seal oli üle 30 mehe barakkis. Me olime ühiselamus.

Ja õhtuti, kui sai töölt tulla ja siis korraga kõik mehed ei saanud endale toitu teha, siis hõigati ikka minu kohe: “Noh, Vilumets, asu platsi jutte rääkima!” Mina siis rääkisin nii kaua jutte, kui teised tegid endale toidud valmis. Ja ise palju-palju kordi, kus mina ei teindki toitu – lihtsalt tehti mulle valmis ja

Foto 4. Metsatööde juurde on kuulunud ühine tubane õhtutundide veetmine, mis sageli sisustati jutustamisega. Pärnu linna TK kommunaalosakonna töötajad metsatöödel. Foto 1946, Pärnu Muuseum, nr 2637.

anti süüa! Ja aja juttu edasi! Ja siis selle kaudu siis sai – seal on igasuguseid jutumehi.

See oli 53. aastal, kui olime Arvilas jällegi metsa lõikamas. Siis sääl ühiselamus oli Harju rajoonist üks mees. Ta oli kolhoosi normi lõikamas, metsanormi. Siis see oli ka kange jutumees ja see rääkis igasuguseid jutte. Siis rääkisime ja puhkasime temaga kahekesi vastakute. Ta ikka lõpetas ja mina alustasin ja sedamoodi käis ikka poole ööni iga õhtu.

On jah [nii rohkem huvi rääkida, kui mõni teine kaasa aitab]. Sellega siis tuligi see – need jutud tulid lõbusamini välja. Teine tuletas nii kaua meelde, kui teine jälle [jutustas].⁵

M. Vilumetsa kui jutustaja erialaks olid tüüpilised rahvanaljandid, humoristlikud ja satiirilised lood.

Selle endise metsatöölise mälestustest selgub peale muu, et rahva suuline jutuvara püsib oma loomulikus värskuses mälus siis kõige

⁵ Keele ja Kirjanduse Instituudi 1958. aasta ekspeditsioonil helilindistatud tekstidest. Küsitlenud Richard Viidalepp.

paremini, kui jutud on elavalt käibel, kui neid sageli meenutatakse ja vestetakse. Kui neid aga enam ei jutustata, vajuvad need kergesti unustusse. M. Vilumets oli ainult viis aastat metsatöölise kollektiivist ära olnud, kuid juba olid ta jutud tuhmuda jõudnud ning kõike polnud ta enam suuteline meenutama. Samuti ilmneb eespool tsiteeritust, et rahvajuttude head esitamist soodustab oluliselt teatav võistlusmoment, kui jutustajaid on mitu, näiteks kui kaks jutumeest esinevad kordamööda.

Iisaku kihelkonna metsatöölise hulgas on olnud ka venelasi. Arvukalt on venelasi olnud Kivinõmme metskonnas. Seal on ekspeditsioonidel küsitletud nii eesti kui vene jutustajaid ning on selgunud, et venelased tunnevad mõnevõrra eesti muistendeid, eestlased aga vene muistendeid. Sealse metskonna majadest ainult umbes poole kilomeetri kaugusel on kungas, mida eestlased seovad Kalevipoja, venelased aga Dobrõnjaga. Nii on seal olnud häid võimalusi vägilasmuistendite vastastikuseks vahetuseks ja segunemiseks, nagu seal tööpoolest on juhtunudki.

Ehitustöödel

Andmete alusel, mis 1960. aastatel on kogutud kogumisekspeditsioonidel Iisaku kihelkonda, on selgunud, et muistendeid (ja muidki rahvajutte) on palju vestetud ehitustöölise kollektiivides. Andmeid on saadud vanadelt ehitustöolistelt (eestlastelt ja venelastelt), kes olid töötanud suurematel ehitusobjektidel Narvas ja Tallinnas 20. sajandi algul (KKI 23, 124 < Jõhvi khk – G. Šumakov < Salnikov, Petr, 60 a (1957); KKI 23, 191/2 (15) < Vask-Narva khk – G. Šumakov < Šutov, Aleksandr, 77 a (1957)).

Meil pole varem tähelepanu omistatud ehitustöölise ja üldse linnades käibiva folkloori kogumisele. On aga väga tõenäoline, et just ehitustöölise ja välismaiste ehitusmeistrite vahendusel on meile omal ajal sisse toodud rahvusvaheliselt tuntud muistendeid, mis käsitlevad suurte ehituste (kirikud, kloostrid, linnad jne) rajamist, kujutavad hiidlikke ehitajaid jne.

Pole kahtlust, et mõned suuremad ehitustööd tõmbasid juba paljude sajandite eest (ka enne röövvallutajate tulekut) kokku palju mehi. Võime meenutada näiteks muistsete linnuste ehitamist. Niisuguste monumentaalsete ehitiste loomine tollaegsete algeliste tööriistade ja veokitega tähendas määratu suurt kollektiivset tööd. Sellega seoses avanesid kindlasti soodsad võimalused suulise poeetilise loomingu

harrastamiseks. Võime arvata, et esijoones tuli küsimusse jutuvara, kindlasti ka hiiu- ja vägilasmuistendid.⁶ On iseloomulik, et kõigi muistsete linnustega seoses leidub rahvajutte, mõnikord ka eriti vanu ajaloolise sisuga pärimusi (vt Viidalepp 1959: 442–443). Endisel Põhja-Tartumaal on seitse muistset linnamäge ühenduses Kalevipojaga – rahvajuttude järgi peetakse neid Kalevipoja süngideks.⁷ On võimalik, et niisugune kujutelm ei tekkinudki alles siis, kui esialgne funktsioon oli ununenud, vaid oli tuntud juba linnuste kasutamise perioodil.

Hiljem, kui vallutajad olid siin maal kanda kinnitanud, hakkasid nad ehitama kivist kirikuid ja losse. Nende ehitamisel töötasid kaasa ka kohalikud ehitustöölised, kiviraiujad, vedajad, puusepad jne. See lõi soodsad eeldused rahvajuttude jutustamiseks ja kuulamiseks õhtuti, puhkepausidel ja pühadel.

Mitme rahvuse esindajate kokkupuutumine ehitustöödel on kestnud kuni hilise ajani. 20. sajandi algusest on teada, et ehitustöödel said kokku eesti ja vene töölised, et seal puhkepausidel ja õhtuti jutustati ehitustega seotud muistendeid ja et niiviisi mõned eesti rahvajuttudes laialt levinud süžeed (nt Olev – kirikuehitaja) on saanud tuntuks ka venelaste seas ning levinud ehitustööliste vahendusel otseselt näiteks Tallinnast Narva jõe lähedastesse küladesse (Agusalu, Vasknarva jt).⁸ See tähelepanek näitab, et niisugused muistendid ei tarvitse sugugi levida alati külast külla, nagu harilikult arvatakse, vaid need rändavad vahel ka hüppeliselt ühest paigast teise, olenevalt inimeste liikumisest töökohast töökohta või kodukohast töökohta ja tagasi.

Teesillutamisel

Ehitustööde kategooriasse kuuluvad ka need välistööd, mida on tehtud teede rajamisel ja remontimisel ning sillutamisel kevadeti ja sügiseti. Andmeid on ainult viimast liiki töödest ja jutuvestmise harrastamisest nendega seoses.

Iga talupoeg oli vastutav teatud pikkusega teelõigu sillutamise eest üks või kaks korda aastas. Kohustuste täitmist ja töö kvaliteeti kont-

⁶ On iseloomulik, et kõigi muistsete linnustega on ühenduses rahvajutte, mõnikord ka eriti vanu ajaloolise sisuga pärimusi (vt Viidalepp 1959: 442–443).

⁷ Andmeid Kalevipoja süngide kohta vt Laugaste & Normann 1959: 537–544.

⁸ Aastatel 1957–1960 korraldatud ekspeditsioonidel kontrollitud andmed.

rollisid vastavad ametnikud (sillakubjas, sillasaks), kes olid üsnagi nõudlikud ja määrasid talupoegadele tihti raskeid kehalisi karistusi.

Töö normaalne kulg oli harilikult niisugune, et määratud päeval sõitsid teatud külade ja valdade talupojad hulgakesi välja ehitustööle, igauks läks oma hobuse ja tööriistadega. Kui tööpaik polnud kaugel, viidi sillutusmaterjal (kivikillustik või kruus) kodust kaasa, vastasel korral aga hangiti see kohapealt. Mõnikord kestis teede sillutamine mitu päeva. Niisugustel juhtudel kogunes kruusaaukude juurde palju mehi ja järjekorda oodates lühendati aega rahvajuttude vestmisega. Samuti lõbustati üksteist jutuvestmisega peatuskohtadel ja ööbimispaikades.

Mõnes maanurgas (nt Saaremaal) on teesillutajate kokkupuuteile omistatud olulist tähtsust rahvajuttude levikus. Andmeid 1936. aastast on selle kohta Põide kihelkonnast. Neist selgub, et seal on teesillutamised toimunud 25–30 km kodust eemal, rahvast olnud palju koos ning aetud igasuguseid jutte (RKM II 55, 574/8 (312) < Põide khk, Orissaare v, Nuki t – Olga Jõgever < Anna Miller, 84 a (1956)). Selle kohta on kinnitusi saadud veel mitmelt teiselt jutustajalt.

Peale sillutamistöõde perioodi on maanteede korrastamisega seoses rahvajutte pajatatud veel kevadeti *anegaamise ajal* (lumerookimisel), nagu kinnitab teade Märjamaa kandist (RKM II 101, 88 < Kullamaa khk, Vaikna v, Laukna t – Juhan Nurme < Maria Lehtsaar, 66 a (1960)).

Töökodades, kauplemisel ja kõrtsis

Mõned töökojad, nimelt sepikoda ja veski, kus käisid töötamas mehed, on ühtlasi olnud tähtsad rahva jututoad.

Sepad kui meistrimehed on olnud tuntud juba kauges minevikus. Vanade regivärsiliste laulude hulgas tuntakse ka seppadest kõnelevaid laulutüüpe (*Valla sepp*, *Viru sepp*, *Kuldnaime* jt). Samuti annavad eesti seppade töö alalt hulgaliselt materjali arheoloogilised leiud.

Nagu selgub 19. sajandisse ulatuvaist teateist, on seppade juures harilikult olnud tegemist korraootamisega, eriti muidugi pingelisemal tööperioodil. Järgmised saabujad pidid ootama, millal kord nendeni jõuab, ning sedasi kogunes mõnikord sepikoja juurde palju mehi. Kuna ootamisel läks aeg igavaks, siis harilikult suitsetati ja aeti juttu.

Mõnikord on sepiliste seltskond olnud heaks kooliks isegi pärastiste tuntud jutustajatele. Setu rahvalauliku ja -jutustaja Natalja Tolmiku eluloost loeme:

Timä esä oll sepp. Ja käve õigõ pallo seliliise ja külmäl talvõl kävevä sepilise alate tarrõ peesütämä [=soojendama] [---] ja Natalja kuulis nende käest pallo juttõ (S 30877 < Setu, Mäe v (1930)).

See näitab, et sepikoda jutuvestmispaigana pidi olema üsna levinud nähtus.

Teine töökoda, mis on rahvajuttude levikus mänginud teatavat osa, on veski. Kui sepikoda oli olemas enam-vähem igas külas, siis suuremaid veskeid (vesiveskeid või tuulikuid) oli harvemini, sest nende rajamine olenes osalt looduslikest eelistest, osalt takistasid seda mõisnike eesõigused.

Vanimad teated siinsetest veskitest ulatuvad 13. sajandisse. Tollased veskid kuulusid kloostritele ja orduvõimudele. Talupojad jäid arvata-vasti veel mitmeks sajandiks truuks käsikividele. Aegamööda muutus veski siiski ka talupoegadele vajalikuks ning talupoegade seast hakkas esile kerkima möldreid ja veskirentnikke (vt Lageda 1938: 23 jj).

19. sajandist on teada, et veskil korda oodates jutustati palju. Selleks oli eeldusi muidugi ainult suuremates küla- ja mõisaveskites, kuhu kogunes rohkem rahvast. Vajadus jutustamise või muu ajaviite järele oli tingitud jõudeolekust. Harilikult jutustasid veskil veskilised-korraootajad. Et mölder oleks seal ise olnud jutustamisel keskseks kujuk, sellest puuduvad andmed.⁹

Siiski on huvitav märkida, et üks väljapaistev jutumees – Peeter Käär – oli noores eas töötanud möldrina ja kuulnud osa oma jutuvarest isalt, kes samuti oli olnud mölder, ning veskilistel, kes seal veskis jahvatasid ja korda ootasid (ERA II 182, 493/6 < Laiuse khk, Laius-Tähkvere v, Sadala v – T. Eichenbaum < Peeter Käär, s 1859 (1938)).

Sage jutuvestjate veskiliste hulgas viibimine andis võimaluse õppida rahvalikku jutustamisoskust. Teatavasti on Johann Voldemar Jannsenile omane lopsakas rahvapärane sõnastus, nagu see ilmneb tema ajakirjanduslikus tegevuses ja külajuttudes. On põhjendatult arvatud, et J. V. Jannsen omandas selle juba poisikesepõlves, kui ta viibis veskiliste hulgas, kuulates nende jutte ja pajatusi:

Veskiliste ootetoas, kus alati rahvast viibis jahvatusjärge ootamas, õppis ta oma pildirikka rahvaliku keele ja naljakad tüsedad kõne-

⁹ Selle kohta on aga teateid venelastelt: jutukas mölder olevat sellega meelitanud endale rohkem jahvatajaid (vt Azadowski 1932a: 24).

käänud, millest tema pärastine kirjaviis otse üle keeb (Jürgenstein 1916: 123).

J. V. Jannseni isa oli mölder Vana-Vändra mõisa suurel vesiveskil, mis jahvatas mitte ainult mõisale, vaid kogu vallale.

Enne kui J. V. Jannsen kujunes kirjameheks, on ta välja paistnud jutustajana ja vestlejana, olles nõnda siis rahvajutustajate õpilane ja otsene järglane. Lilli Suburg on tema kohta kirjutanud:

Möldri Juku, pärastine kirjanik Jannsen, oli aga suur jutumees. Ta ladras kõigest, mis ta veskikojas rahva suust oli kuulnud, mõisa köögis edasi. Pea oli tal terve teenerkond kuulajateks, ja kui ta veel oma rahvalauludega platsi astus, tulid isegi noored preilid kuulutama. Sel teel said ka vanad saksad tema lauludest teada ja lasksid teda oma ette tulla (Suburg 1923: 185).

Külaoludes on mõnes paigas jututoaks olnud ka kauplus ning kaupmehe enda jutukusel on nähtavasti olnud teatav osatähtsus ostjate ligimeelitamisel.

Ida-Virumaalt on olemas järgmine teade:

Peatan samas külakaupmehe Paul Koljati juures. Koljati kaupluses on kaup kallis, on vast halvemgi, on kaugemal, aga siiski käiakse just temalt ostmas. Sest Koljat on "ambamees". Tema räägib mõsnikkudest ja pastoritest, rätseppadest ja kõige paremini ja naljakamalt veel üleaedsetest, olgu see kes tahes (ERA II 125, 20/1 < Iisaku khk – Mart Tarum (1936)).

Teiselt poolt on kaupmehi-jutustajaid olnud setude juures. Nende hulgas on leidunud koguni väljapaistvaid jutumeistreid, nagu kirjaoskamatu külakaupmees Vassil Liivapuu, kes on näidanud erilist andekust muinasjuttude vestmisel (ERA II 194, 40/2 < Setu – Ello Kirss (1938)). Üks teine setu jutustaja on ise nimetanud, et tal oli pood ja seal käidi juttu ajamas (ERA II 194, 177 (2) < Setu, Meremäe v, Krantsova k – Ello Kirss < Ossip Viinamari, s 1860 (1938)).

Mõne kaugema paralleeli põhjal võib ütelda, et nähtavasti on juba kauges minevikus kaubavahetusega käinud kaasas ka juttude vahetamine; pärast kaubatehinguid istuti maha juttu vestma (Sakali 1956: 12–13). Rahvaste jutuvara liikus seega edasi neidsamu teid pidi kui nende kaubadki. Seda momenti tuleb silmas pidada ka eesti rahvajuttude levimisteede väljaselgitamisel. Leidub andmeid, et näiteks öömajal olles on vene rändkaupmehed jutustanud pererahvale rahvajutte vene keeles, pärast on aga vanemad kuulnud lood lastele eesti

keeles edasi rääkinud. Arvatavasti juhtus seda eelkõige piirilähedastel aladel (vt nt RKM II 51, 258/9 (117) < Setu < Rápina khk, Mikitamäe k/n – Veera Pino < Irina Pino, s 1894 (1949)).

Kõrtsi tuleb vaadelda kui kaubanduslikku ettevõtet. Vanemal ajal müüdi seal peale õlle ja viina ka mõningaid muid talupoegadele vajalikke kaupu (soolakala, vikateid jne).

Kõrtside asutamine läks Eesti alal hoogu eriti 18. sajandi lõpul, kui mõisnikud laiendasid põllumaid ja suurendasid viinapõletamist. Eriti tulutoov mõisnikele oli viina müük riigile: 1794. aastal maksis vaat viina 18 rubla, selle tootmiseks kulutatud vili aga ainult 9 rubla. Viinapõletamise suurest ulatusest annab ettekujutuse teade, et 18. sajandi lõpul olevat ainuüksi Liivimaa Eesti osast veetud igal aastal Peterburi 2 miljonit pange viina (Naan & Vassar 1955: 493).

Kohapeal turustati viina kõrtside kaudu. Kõrtside massilisus nähtub järgmistest arvudest. 1823. aastal olnud Liivimaa Eesti osas 708 kõrtsi, neist Tartumaal 287, Võrumaal 169, Pärnumaal 94 ja Viljandimaal 158 (Naan & Vassar 1955: 493).

Kõrtse oli mitut tüüpi – külakõrtsid, mõisakõrtsid, kirikukõrtsid jne. Rahvale lähemal olid neist külakõrtsid. Kõrtsid olid ka reisijate

Foto 5. Endine Häädemeeste mõisakõrts. Foto J. Kuningas-Lepik 1937, Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, nr 1672.

ja vooriliste ööbimispaikadeks. Kui aga kõrts asus külas, oli sellel külainimestele ka kohtumispaiga või klubi tähendus: seal kaubeldi sulaseid ja teenijaid, peeti mardiohtut, käidi pühade ajal tantsimas, naabritega vestlemas jne. Et noori ligi tõmmata, selleks ehitati mõnes paigas kõrtsi juurde kiik. Meid huvitab siin kõrts kui jutustamispaik.

Kõrtsides kihas õhtutel elu. Seal olid jutustajad ja pillimehed, seal tantsiti ja mängiti, ütleb üks vanem rahvaelu tundja (ERA II 288, 367 (6) < Rapla khk – J. Grünthal (1940); vt ka ERA II 183, 669 (10) < Koeru khk, Liigvalla v, Rakke k < Koeru khk, Ao k – Laine Priks < Jaan Tamm, s 1845 (1938)).

Kõrts on olnud kohaks, kus jutustamine toimus lõbusas ja hoogsas meeste seltskonnas. On teada, et kõrtsides jutustati (ja lauldi) mõnikord ka tasu eest ja tellimise peale. Leidus üksikuid jutumehi, kes hankisid niisuguse esinemisega endale kas söödavat või joodavat.

Selle kohta leidub lähemaid teateid Häädemeestelt Orajõe vallast: Kabli kõrtsis on käinud kaks alalist jutustajat: Prits Dreimann ehk Lõvi Pritsu ja Toomas Allikivi ehk Vana Kupu. Mõlemad olid kohalikud ja 19. sajandi lõpupoolel 30-vakamaalise koha saanud. P. Dreimann oli omal ajal üks esimesi Kabli koolmeistreid (kool on asutatud 1854. a). Ta oli müünud oma koha, mille nimi oli Lõvi, ja jäi lahtiseks meheks, aga hüüdnimi Lõvi jäi talle ja ta järglastele külge. T. Allikivi oli hülgekütt ja salakütt. Tema, see Vana Kupu, olevat olnud jämeda toimega, ajanud tihti rumalusi suust välja, Lõvi Pritsu aga olnud peenike sell. *Nad ei olnud löömamehed (kակեյաձ), muidu ääd lõuamehed, jutumehed, nallamehed.* Nad olevat jutustanud peamiselt oma elust ja tegevusest kõiksugu naljakate liialdustega lugusid ja jututellijad olevat neile selle eest õlut või viina ostnud.

Lõvi Pritsult olevat alati tellitud, et ta räägiks, kuidas ta oma pruudi ära varastas, ja Pritsu olevat keerutanud seda lugu õige naljakalt, kuidas ta tüdruku vankripõhja õlevihu sisse pannud, ise peale istunud ja minema sõitnud. Tegelikult oli ta oma neiu süles ja kukil lootsikusse kandnud ja Häädemeestele laulatusele kiirustanud (sest pruudi vanemad olid abielu vastu).

Vana Kupu olevat rääkinud jahilugusid, mille ta nagu ise oleks läbi elanud.¹⁰

¹⁰ Andmed saadud Marta Mäesalult (< Andres Kuusik, s 1869 (1957)). Lõvi Pritsu tegudest ja seiklustest räägib pikalt-laialt Anton Jürgenstein (1926: 192 jj).

Sellest näeme, et kõrtsitoas oli jutustajate esinemiseks elevusrikas õhkkond. Kuna esinemise eest võis saada tasu või hüvitust, siis see loomulikult ergutas jutustajat oma võimeid pingutama, püüdliselt ja läbimõeldult sõnu seadma, korduvalt esinemisel aga teatud süžeed varieerima, uuendama. Osalt võisid teemad olla isiklikust elust, kuid neid käsitleti nähtavasti üsnagi vabalt ja teisendavalt. Ka üldiselt käibivaid süžeesid võidi esitada niiviisi, nagu oleksid need isiklikud elukogemused ja juhtumused (*nagu ise oleks läbi elanud*). See oli laiemalt tuntud moodus, kuidas teha ettekanne põnevaks ja huvitavaks.

Et lisaks sellele võis igal jutustajal olla veel oma eriline tõmbe-number, mida temalt sageli telliti, see selgub ka eeltoodud andmeist Lõvi Pritsu kohta. Tõmbenumbriks sobis hästi mingi anekdoodilik aines, mida võis esitada kord nii, kord teisiti, nagu parajasti tundus sobiv ja kõrtsimeeleolule vastav.

Seda, et kõrtsmikul olid naljamehed ja pillimehed valmis vaadatud, kes vajaduse korral rahvast lõbustasid, juhtus kindlasti paljudes kohtades (vt ERA II 258, 407/8 (140) < Väike-Maarja khk, Vao v, Aburi k < Assamalla v – Marsell Ross < Jaan Krihvel, 72 a (1939)).

Kõrtsimees sai endale laulikuid, naljamehi ja pillimehi joodikute hulgast, kes siis viina või õlle eest kõrtsirahvast lõbustasid (ERA II 183, 669 (10) < Koeru khk, Liigvalla v, Rakke k < Koeru khk, Ao k – Laine Priks < Jaan Tamm, s 1845 (1938)).

Jutustajale hea jutu eest viina ja õlle ostmist tõendavad ka teated Põltsamaa ümbrusest (RKM II 82, 71 < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaa-vere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)).

Kõrtsieluga on noores eas lähemalt kokku puutunud ka mõni päras-tine kirjanik, nt Friedebert Tuglas, kelle isa pidas 19. sajandi lõpul ajutiselt kõrtsimehe ametit Tamme mõisa kõrtsis Kanepi kihelkonnas. Fr. Tuglas kirjutab oma mälestustes: “Vana Jannsen nimetab veskituba oma rahvaelu ja -keele ülikooliks. Mina võiksin sedasama kõrtsist öelda” (Tuglas 1940: 44). Ta märgib, et enne monopolide ja restoranide tulekut oli kõrts ühtaegu nii joomakoht kui seltsimaja. Kõrtsi ei tulnud kaugeltki ainult lakkuma, vaid niisama ka üksteist nägema ja uudiseid kuulama. Kõrtsil oli oma jaanitulekoht ja siin ka need kõige veidramad mardi- ja kadrisandid käisid. Siin peeti simmaneid ja pidusid, kuigi eeskätt kavatsemata ja programmita (Tuglas 1940: 44). Tõeline elu kõrtsis toimus laupäeva-õhtuti ja pühapäeviti.

Siis tuldi juba, et siin istuda. Tulid mõisa inimesed, tulid külamehed. [---] Seal siis jorutati, räägiti, mis tembu keegi teinud, klaariti maailma asju ja siunati saksu (Tuglas 1940: 47).

Fr. Tuglase mälestused iseloomustavad kõrtsielu selle viimasel etapil, 19. sajandi lõpul.

Jutustamine sõjaväelaste ja kooliõpilaste seas

Rahvajuttude levikus on tähtsust olnud ka mõnedel niisugustel inimkollektiividel, mille liikmed viibivad pikemat aega koos (nt mitme aasta vältel). Nendest on sobiv meenutada meeste sõjaväeteenistust ja koolide internaate.

Selle kohta, et 19. sajandil ja veel 20. sajandi algulgi mitmes paigas just vanad erusõdurid (*vanad soldatid*) on esinenud heade jutuvestjatenä, võib rahvaluulekogudest sageli andmeid leida.¹¹ Mõnikord on niisugustelt jutustajatelt kirja pandud tähelepandavalt pikki muinasjutte.

Vanad sõdurid levitasid harilikult seda jutuvara, mis neile teenistusaja kestel meelde oli jäänud. Nekrutite võtmine Eesti alalt algas teatavasti aastal 1796, kuid mõnesuguseid eestlastest moodustatud väeosi on siiski olnud ka varematal sajanditel. Nekrutitena sõjaväkke võetute teenistusaeg oli esialgu (kuni 1834. aastani) ebatavaliselt pikk – 25 aastat. Hiljem seda kord-korralt lühendati. Pika teenistusaja kestel õppisid sõdurid ära vene keele ja said selle vahendusel kaasõduritega mõtteid vahetada. Suures meestesummas, olgu teenistusest vabal ajal kasarmus olles või ka õhtuti laagritulede ümber istudes või mujal, leidis alati mõni sõnaosavam, kes oli valmis teisi oma jututagavaraga lõbustama. Et tollal – 19. sajandi algul – puudus nii kirjanäus kui kirjaoskuski, oli suuliselt edasiantav jutuvara tõepoolest ainsaks ajaviiteks ja meelelahutuseks. Korduva kuulmise tõttu jäid jutud meelde ja kodukohas levitati neid hiljem edasi juba eesti keeles.

Ilmselt erusõdurite vahendusega ongi seletatav suur venepärase rahvajutuainese hulk eesti rahvajuttude repertuaaris. Muidugi oli veel teisigi vahendajaid, nagu kohalikud vene kalurid, rändkaupmehed,

¹¹ Nt mäletas suurjutustaja K. Jürjenson, et ta vähemalt viis pala (muinasjutte ja naljandeid) oli kuulnud *vanadelt soldatitelt* (vt Viidalepp 1938: 840–841).

siinsed vene sõdurid, piirivalvurid jne, kuid teenistusest tagasiõudnud sõdurite osa on ehk olnud kõige suurem ja ulatuslikum.

Üks J. Hurda korrespondent on erusõduri tagasisaabumist kujutanud järgmiselt:

Endisest soldatielust

See oli umbes aastal 1839, rääkis minu isa, kes siis poisike oli. Ükskord, see oli sügisene aeg, rehed olid pekstud juba, inimesed olnud õhtu peerutule valgelt toas töös – naisterahvas ketranud takku, vanaisa lõhastanud peerga ja süütanud tuld, isa oli kulpi teinud. Sel aeal tulnud üks vana soldat sisse ja akanud rääkima. Aga keegi ei ole aru saanud – see oli vene keel. Soldat näis nagu aru saavat, mis teised rääkind, aga ise ei ole rääki mõistnud. See olnud minu isa isa vend, kes soldatis 25 aastad olnud ja oma keele ära on unustanud. Suure meeletuletamise järele tulnud temal viimaks keel meelde, siis jutustanud ilma elust mõnda. Tema olla seitse korda sõas olnud tule ees, ka prantslaste vastu võidelnud Punapardi [= Napoleoni] aeal Musku [= Moskva] all¹² (H III 28, 403/4 < Suure-Jaani khk – Tõnis Kuressohn (1896); H III 28, 408 < Suure-Jaani khk – Tõnis Kuressohn (1896)).

Siit nähtub, kuidas erusõdur kujuneb külas keskseks jutupuhujaks. Teda käidi kuulamas ja tema kaasatoodud jutuvara kanti kiiresti rahva hulka laiali.

Vanad erusõdurid on feodaalses külas täitnud muidki ühiskondlikke funktsioone peale jutuvara levitamise. Olles kokku puutunud kaugete maade ja rahvastega, mõnikord kirjaoskustki õppinud, olid neist mitmed omandanud mõnevõrra laiema silmaringi ning esinesid hiljem kodukohas iseteadlikumalt ja julgemalt kui kohalikud talupojad: mitmel juhul olid erusõdurid talurahvaülestõusude juhtideks, algatasid palvekirjaaktsioone jne.

Arvukad pikki aastaid Vene tsaaririigi armees teeninud vanad sõdurid toimisid omal ajal (eriti 19. sajandi esimesel poolel) vahendajatena, kelle kaudu aastakümnete jooksul saabus eesti rahva juturepertuaari hulgaliselt vene algupäraga ainestikku, mõnevõrra ka teiste Tsaari-Venemaa rahvaste jutuvara.

¹² Hiljem ütleb sama kirjasaatja veel, et õhtuti käis külarahvas tema juttu kuulamas.

Koolis

Rahva suuline looming asendas kaugemas minevikus kõike seda, mida me tänapäeval nimetame kirjanduseks ja koolitarkuseks ja millel on eriline mõju ja tähtsus rahva elus. Kui kirjandus puudus ja kirjaoskusi oli vähene, siis just ka selle tõttu pandi erilist rõhku suulise rahvaloomingu omandamisele ja kasutamisele (vrd ERA II 13, 233 (3) < Simuna khk, Irla k – Richard Viidebaum < Tombergi eit ja taat, u 70 a (1929)).

Kooliharidus ei levinud ühtlaselt kõigisse maanurkadesse. Paiguti on säilinud mälestusi sellestki, kui koolist ega kirjandusest veel midagi ei teatud. Näiteks on üks Obinitsa vanaema meenutanud oma noorpõlve:

Is käu-õs meil latse kooli-õs. Käve küla pääle kokku – jutusit jutuste, mõistusi mõista (RKM II 44, 30 (4) < Setu, Meremäe v, Navige k < Vastseliina khk, Obinitsa k/n – Selma Lätt < Anna Järv, 75 a (1953)).

Omavaheline vestlemine ja mõistatamine asendaski kooliharidust!

Kuid ka siis, kui kooliharidus oli juba saanud normaalseks nähtuseks, kestis esialgu edasi intensiivne suulise loomingu harrastus. Mis puutub eriti rahvajuttudesse, siis ilmneb, et koolid (nimelt koolide internaadid) on paljudel juhtudel koguni stimuleerinud elavat rahvajuttude vestmist. Selle kohta leidub teateid mitmest paigast.

Jakob Hurt, kes oli sündinud Põlva kihelkonnas Himmastes aastal 1839 ning kellest hiljem kujunes väljapaistev eesti rahvaluule koguja ja trükkitoimetaja, jutustab oma kooliajast Põlva kihelkonnakoolis:

Et kokkuhoiu pärast oli võimatuks tehtud iga tegevus tulevalgel, siis tuli otsida aseainet, mis ka pimedas täiesti rahuldab. See-suguseks aseaineks oli ergas muinasjuttude vestmine, mis ka kõrvaltoas magava õpetaja rahu miskil viisil ei seganud. Igaüks, priimusest viimase õpilaseni pidi jutustama muinasjutu. Kui keegi seda nõuet rahuldada ei suutnud, siis pidi ta otsima asetäitja või maksa ühe kopika. Kogutud kopikate eest osteti siis parajal juhul kirikukõrtsist kringleid, mis ühetasasel kõigi vahel ära jagati ja silmnähtavast hallitusest hoolimata suure mõnuga ära söödi (Hurt 1939: 51–52).

Naaberkihelkonnast Vastseliinast põlvnev Hindrik Prants (sünd 1858) ütleb oma mälestustes Loosi köstrikskooli meenutades:

Foto 6. Metsapoole (Treimani) kool Häädemeeste kihelkonnas. Foto 1932, Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, nr 2754.

Õhtuti lubati vähe küünalt põletada. Et “põhku pugedes” uni kohe peale ei tulnud, saadeti aega mööda mitmesuguste juttude vestmisega (Prants 1937: 120).

Asjaolule, et seal just koolis on palju jutustatud, on kogujate tähelepanu juhtinud ka lihtsad taluinimesed:

Meil kõnõldi juttõ õks koolin. Latsõ olliva koolin ööd, sõs oll õks üts jutu seletämine¹³ (ERA II 160, 559 (58) < Vastseliina khk, Vastseliina v, Illi as – Ija Daniel < Jakob Kolder, s 1868 (1937)).

Nii polnud lugu kaugeltki ainuüksi Kagu-Eestis, vaid teisteski paikades. Eesti näitekirjanduse väljapaistev meister ja külajuttude autor August Kitzberg (sünd 1855) ütleb oma memuaarides Niitsaadu koolimajas valitsenud tavade kohta:

Talvel, öösiti koolitoas, laudade all magamiskottidel – mis ei jutustatud seal muinaslugusid vanapaganast, tontidest, kodukäijatest ja surnutest: pea iga tühja hoone, üksiku puu, metsatuka, kivi ja kännu kohta käis oma jutt ja mina armastasin nende poiste kõr-

¹³ Jutu seletämine = jutuvestmine, jutustamine.

vale magama käia, kes kõige enam jutustada teadsid. Kuis käisid siis hirmujudinad üle ihu, aga neelama pidi kõiki neid koledusi ja kartma (Kitzberg 1936: 85).

A. Kitzbergi puhul võime veel lisada, et temale polnud rahvajuttude kuulamine möödaminevaks lapselikuks huviks, vaid see aines tik mängib teatavasti olulist osa tema pärastises kirjanduslikus loomingus (*Libahunt, Maimu* jne).

Ulatuslikku rahvajuttude vestmist on esinenud ka Lääne-Eesti koolides. Üks meie rahvaluule suurkogujagi on oma huviala kaasa toonud juba külakoolist – M. J. Eisen (sünd 1857). Tema isa oli külakoolmeister Oese koolis Vigala lähedal. Seal on õpilastel olnud tavaks kolmapäevaõhtuti, mil õppetööd ei olnud, jutustada üksteisele muinasjutte ja anda mõistatusi. Kui tagavara lõppenud, nõutatud pühapäeviti kodus käies vanemailt ja vanavanemailt uusi aineid juurde. Muinasjutte vestetud seal kümnete ja sadade viisi ning väga elav olnud ka mõistatuste mõistatamine. Noor Matthias Johann Eisen on neist vestlusõhtuist suure õhinaga osa võtnud ning sealt kaasa saanud vaimustuse rahvajuttude ja mõistatuste vastu. Samast koolist pärineb ka tema esimene korjandus, mis sisaldab õpilastelt kuulud mõistatusi aastast 1869, kui koguja oli ainult 12-aastane (Eisen 1921; M. J. Eisenilt isiklikult saadud andmed).

Rahvajuttude vestmist õpilaskollektiivides on esinenud hiljemgi, ka 20. sajandi algul, kuid aegamööda on see siiski vähenenud ning tänapäeval juba harulduseks muutunud; nüüd kuulub domineeriv koht juba ammu kirjandusele, s.t kirjanduse lugemisele.

Jutustamine külaoludes perekondlikus ringis

Oma kodus ja naabrite juures

Kui talurahvas elas feodaalse korra tingimustes, kirjandus oli alles kujunemas ja rahvale sobivat lugemisvara vähe, aitas venivaid õhtutunde lühendada mõnus vestlus, mida harilikult alustasid ja kandsid vanimad perekonnaliikmed – vanaisad ja vanaemad. Paiguti kestis samasugune olukord edasi ka 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul. Alati ei olnudki jutustajad oma pere liikmed. Häid vestlejaid on olnud näiteks rändavate käsitööliste, nagu rätsepate, aga ka karjuste hulgas. Jutustasid ka öömajalised, kerjused jm. Uut ainekaid tõi kaasa need, kes tulid kusagilt kaugemalt – voorist, kaubaretkelt, välisteenistuselt jne.

Kõigepealt tulid jutustamissituatsioonidena arvesse pikad pimedad õhtud sügisel ja sügistasvel, kui naised ketrasid ja mehedki tegelesid mitmesuguste tubaste töödega. Kui valgusallikas oli primitiivne, nagu põlev peerg pilaku otsas või pisike suitsev õlilamp, istuti tihedas kobaras selle ümber.

Õdagu ole talutoan just kui vabrik. Kui oll mõni jutumiis, sis tuu selet, mis ta mõistõ. Väega pallo seletati tondijutte tuul aal (ERA II 160, 10/11 < Kanepi khk < Võru l – Ilja Daniel < Anna Daniel, s 1863 (1937)).

Nii on üks vanaema meenutanud enda noorusest. Sel on olnud erilised põhjusedki, miks just nn tondijutte sageli serveeriti, kuid kindlasti esitati niisuguses kodus perekondlikus ringis igasugust muudki jutuvaram, olenevalt jutustaja repertuaarist.

Mõnikord jutustati toas tubaste tööde juures muinasjutte ning muid naljakaid lugusid elust. Tubased tööd olid siis kas kedramine, sukakudumine või hobuserakmete parandus ehk pastalde tegemine (RKM II 82, 71 < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaavere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)).

Rahva suulisel jutuvaramal on olnud teatav osatähtsus ka koduste talgutoode (ketrustalgud, suletalgud, pruudi aitamine jne) lõbustuste hulgas, aga ka perekonnapidudel.

Mõnes paigas on esinenud tava, et hea jutumees kutsuti pulma, et ta oma vestlusega pulmalisi lõbustaks,¹⁴ teisel on kosjaõhtuks kutsutud majja tubli muinasjutuvestja.¹⁵ On teateid ka sõnaosava jutumehe kutsumisest varrudele ja sünnipäevale, et ta aitaks mõnusat jutulõnga heietada. Üsna tabavalt on Tudulinna hästi tuntud vana kohaliku naljamehe Abel Palmi kohta öeldud:

On siin külas pulmad, varrud või sünnipäevad, kaks meest peab tingimata olema: pillimees ja naljamees vana Abel. Muidu pole pidudel õiget lusti ega mõnu (Vajakas 1957).

Mõnes paigas on külades tuntud ka traditsioonilisi kohti – mõnda talu või sauna, mis aegapidi oli saanud meeste jututoa funktsioonid; seal käisid vanemad mehed mõnikord õhtuti koos aega viitmas. Peipsi-äärses Kalma külas (Lohusuu lähedal) on mehed laupäeva ja püha-päeva õhtuti käinud Matuska talus juttu ajamas.

Suitsetatud ja kõneldud vooris käimisest, sõjast, tööst, vanast ajast jne (ERA I 5, 547 (201) < Torma khk, Avinurme v, Mõisa k – Meinhard Särg, s 1910 (1935)).

Iisaku kihelkonnas Tudulinna lähedal Sahargu külas, kus tänapäevalgi leidub väljapaistvaid jutumehi, on 20. sajandi algul vokimeistri Andres Oja talu olnud meestele jututoaks. A. Oja meisterdas talutöö kõrval vokka ning käis neid laatadel müümas; müügiretked ulatusid üsna kaugele, ka Peipsi järve taha. Ta oli üldse jutukas mees ning laadamatkad laiendasid ta teadmisi veelgi.

Tudulinna külas elas 20. sajandi algul pime jutumees Juhan Suurväli, hüüdnimega Vanapapa, kellel oli pisike majake küla keskel. Tema huvitavaid vestlusi on õhtuti kuulamas käinud täiskasvanud mehed, sageli ka kohaliku kooli õpilased, kuna ta elas koolimaja lähedal. Et

¹⁴ Rudolf Põldmäe teade Jürist (vt ka ERA II 135, 413 < Torma khk, Lohusuu v, Kalma k, Mutuska t – Meinhard Särg < Johan Särg, s 1849 (1937)).

¹⁵ Teade Petseri rajooni setudelt (autori valduses).

¹⁶ Andmed Keele ja Kirjanduse Instituudi 1956. aasta välitöödelt.

majas oli vähe ruumi, olevat Vanapapa oma kuulajatele mõnikord jutustanud ka ahju peal istudes.¹⁶

Kuremäe lähedal Lähtepea külas on 20. sajandi esimesel poolel elanud väikekohapidaja Inbitskin, kes olevat osanud nii eesti kui ka vene keelt. Ta olevat olnud väga vastutulelik teekäijate vastu ja tema juures olevat olnud sageli öömajalisi, eriti kaugematest vene küladest (Agusalust, Jaama külast ja mujalt). Inbitskin olevat olnud suurepärase jutumees: tema majas kulusid vestluseks mitte ainult öhtutunnid, vaid sageli ka terve öö. Hästi on ta tundnud jutte Kalevipojast, Olevist ja muudest vägilastest. Paljud Agusalu mehed on just temalt kuulnud vägilasjutte, mida nad veel tänapäevalgi mäletavad.¹⁷

Meeste kooskäimisi mõne väljapaistva jutustaja juurde on tuntud teisteski paikades, kuigi sellest täpsemaid kirjeldusi pole palju.¹⁸

Erilistes olukordades

Eraldi tuleb peatuda mõnedel vanadel rahvakommetel, mis endisel ajal peaaegu obligatoorselt on olnud seotud rahvajuttude vestmisega (ja enamasti ka mõistatuste mõistatamisega). Need on nn videviku pidamine ja jäguaeg: esimene on olnud ülemaaliselt tuntud, teine on esinenud ainult piiratud alal Põhja-Eestis. Peale selle tuleb siin meenutada ka jõlueelset jutustamishooaega ja noorte kooskäimisi.

Videvikku pidades

Selle kombe kohta on andmeid üsna arvukalt. On kirjeldusi, kuidas see toimus ja mida seal tehti, on uskumustega seotud pärimusi, mis teevad videviku pidamise otsekui kohustuslikuks, ning leidub isegi sellesisulisi vanasõnalisi ja kõnekäänulisi vormeleid. Sellekohased uskumused võtame kõne alla seoses rahvajuttude funktsiooniga.

Ennevanast käisivad külänaised öhtate külädes näputüöd teemas ja juttu rääkimas. Lüpsäsivad öhtate lehmad vällä ja anti einad ette ja tuld õli vara üläs võttada ja siis võeti kinnas vai sukk kättä ja mendi siis naabrile ja siis pimedas tuas tehti sukka

¹⁷ Andmed Keele ja Kirjanduse Instituudi välitöödelt aastatest 1957–1960.

¹⁸ Mõningaid kooskäimiskohti on nimetatud edaspidi seoses videviku pidamisega.

vai kinnast, ka räägiti juttusid (uudisi, oma mälestusi, nuorepõlve asju ja vanaaigesid juttusid). Kui läks peris pimedast, siis pandi tattnena põlema (väike pudelist tehtud ilma klaasita lamp). Kes oli virk, tegi õhtaga kinda vai kapuka valmis.

Käidi äripäivä õhtate ja pīaaigu iga õhta. Üä ja vüä, ämarik ja kapukas. Sie õli siis videlikul käimine, ja käidi sügise ja talvel, kui õlivad pimedad õhtad. Ikke rohkemb käisivad naised (ERA II 285, 614/5 (3) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k, Metsa t – Endel Mets < Jaan Laur, 60 a (1940)).

Videvikku peeti sügiseti videviku ajal. Mehed olid külleli maas, suitsetasid piipu. Aeti juttu. Naised tegid näputööd. Mindi mõnda peresse kokku: “Tulime teile videvikku pidama.” Kui tuli üles võeti, akati kedrama ja kedrati kuni kella kümneni ja rohkem.

Saunainimesed tulid peredesse “videvikku pidama”. Siis kodus suitsusaun jäi “selguma”. Videvikku peeti umbes tund või poolteist. Vahel mõnele vaesele anti midagi söögipoolist, kui tuli. Nagu nellabä, lauba või pühabe õhta, ega iga õhta ei peetud. Vahel siiski argibä õhta ka.

Vanasti räägiti videvikul igasugu juttusi tontidest ja kodukäijatest, untidest ja igasugu ennemuiste-juttusi (ERA II 298, 154/5 (4) < Järva-Jaani khk, Võhmuta v, Kaaruka-Takkaküla k – Richard Viidalepp < Mart Uuk, 68(?) a (1940)).

Ämariku pidamisest. Ämarikku peeti pikkade õhtate aega iga õhta. Es võta tuld nii vara üles.

Naised kudusid siis käsikaudu vardaid, mihed pikutasid (olid asemel seljali), lapsed laultsid või kuultsid vanemate jutlemist. Vöörad keisid ka oma aega viitmas, ämarikku pidamas ja juttu ajamas (ERA II 294, 562 (6) < Kihelkonna khk, Lümända v, Koimla k, Simmu t – Elmar Heinrich Prei < Tiina Prei, 61 a (1941)).

Nagu nähtub juba esitatud näidetest, on videviku pidamine kui traditsiooniline puhkepaus olnud meil üldiselt tuntud veel 20. sajandil. Nimetuseks ongi videviku – murdeti ka *videliku*, *viduse*, *vjöduse* (Kihnu) – või hämariku pidamine. Seda on peetud pimedal aastaajal (sügisel ja talvel) õhtuse hämariku saabumisel enne tulevalguse süütamist kas üks või mitu korda nädalas ja see on kestnud umbes üks tund või natuke rohkem. Leidub andmeid, nagu oleks vanemal ajal peetud videvikku just neljapäeviti ning tehtud vastastikku külaskäike (Eisen 1926: 171 jj). Videvikupuhkusel kas pikutati ja puhati kodus või mindi naab-

ritele külla; külaskäike on armastanud teha eeskätt naised, tüdrukud ja lapsed, mõnikord ka mehed.

Mõnes paigas on käidud isegi teises külas videvikupuhkust veetmas. Türi kihelkonnas Lõõla ja Vahastu küla vahel on jalgteel üle soo ja nimetatakse seda Videviku teed. Nimetus olevat tekkinud sellest, et Lõõla naised käinud Vahastus ja Vahastu naised jälle Lõõlas videvikku pidamas (ERA II 24, 367 (3) < Türi khk, Päre k, Vahastu v – Richard Viidebaum < Tõnu Meimer, u 70 a (1930)).

Videvikupuhkus oli tingitud kõigepealt väga pikast tööpäevast. Ketrajate tööpäev algas hommikul õige varakult ning kestis hilja õhtuni. Et hoolimata väsimusest ja töö monotoonsusest õhtul kauem vastu pidada, peeti pimeduse saabumisel lühike puhkepaus: võis veidi pikutada, uinaku teha, võis vestelda või teha vahelduseks külaskäigu naabrite juurde. Kes olid huvitatud jutuvestmisest, need kogunesid sinna, kus oli mõni parem või osavam jutustaja. Jutuvestmine toimus pimedas toas; pimedus lõi jutustamiseks soodsa atmosfääri – igasugused fantastilised ja ebatõenäolised lood kõlasid pimedas usutavalt ning jäid kuulajatele hästi meelde. Teadlikult valitud põnev jutuaines-

Foto 7. Õhtutunnid võis sisustada ka argijutustamine – lood juhtumustest, mis kogetud igapäevaelus, raskel põllutööl. Töötajad Partisani kolhoosi rukkipoollul. Foto 1962, Pärnu Muuseum, nr 1825/227.

tik mõjus selleks kaasa, *et kõik erguks said* (s.o unerammestusest vabanesid). Kuid videvikku pidades on pajatatud ka hiidlikest vägimeestest – Suurest Töllust, Karusest Iivanist jt (KKI 27, 165/7 (1) < Muhu khk, Linnuse k, Saadu t – Alvine Schmuul < Feodor Naeris, s 1876 (1959)). Hiiumaal on Tõllu-muistendeid nimetatudki *vanade inimeste ämarikujutud* (KKI 27, 61 (6) < Hiiumaa, Käina k – Richard Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a (1954)).

Mõne jutustaja teatel on videvikuvestlusel algul olnud kõne all realistlik ainestik oma kaasaegsest elust, mitmesugused päevaküsimused ja mured ning alles selle järel tulid traditsioonilised rahvajutud. 20. sajandi algul tehtud tähelepanekute alusel on üks jutustaja öelnud:

Jah, inimesed tulivad kokku, esitis rääkisid riigist. Änamasti kirusid seda. Ma ei tia, mis sellel riigil viga oli, – tsaaririiki ikka. Ja siis rääkisid põllust: kuidas põldu väetada, kuidas rohkem villa saada. Siis akkasid muinasjutte puhuma: esivanematest, kui tugevad olid mehed muiste – meeste peod olid kui silgukaunid suured. Räägiti kuradist, nõidadest, loomadest ja kõigist. Kõige rohkem oli viduva pidamist neljapäeva õhtul [---] (RKM II 101, 86/7 < Kullamaa khk, Vaikna v, Laukna t – Juhan Nurme < Maria Lehtsaar, 66 a (1960)).

Koos jutuvestmisega on videviku pidamisel väga sageli ka mõistatusi mõistatatud; jutud ja mõistatused kuuluvad tihedasti ühte.

Videvikupuhkusel naabreid külastades ja juttu vestes on naised pimedas käsikaudu jätkanud varrastel kudumist. Vanad mehed on mõnes paigas videvikuvestluseks kogunenud omaette, naistest eraldi. Muhu saarelt on noteeritud:

Need vanamehed on kõik surn, kis vidust pidasid ja lorijutta aasid. Rannal käidi kõige rohkem kelmijutta aamas. Ranna pisike tuba olli nagu härjapea: seal nad ollid seliti-küliti. Ranna vana oskas nii uhkelt välja riakida (KKI 27, 258 < Muhu khk, Nõmküla, Uielu t – Alvine Schmuul < Juuli Pallas, s 1879 (1959)).

Talveõhta, ühes ja teises peres, mehed läksid kokku juttu aama. Mis üks ei osand, teadis teine (KKI 27, 195 < Muhu khk, Suuremõisa k, Kõue t – Alvine Schmuul < Pauliine Vapper, s 1907 (1959)).

Oma ilmelt olid arvatavasti needki meeste kokkusaamised, mida eespool meenutati jututoa nime all, videviku pidamise laadi. Kuid meeste külaskäigud on olnud pikemad kui naiste omad; mehed on jutustanud

ka tulevalgel ega ole niisuguse vestlusega harilikult ühendanud töötgemist. Meeste jutuvestmise juurde on sageli kuulunud suitsetamine ja piibutamine.

Videvikupuhkuse pidamine pimedal aastaajal tundub olevat väga vana tava ning täiesti unustatud pole see ka käesoleval ajal – nende ridade autor on isiklikult osa võtnud pimedas toas peetud videvikuvestlusest Muhus aastal 1947 ja Kihnus aastal 1948 (vt KKI 7, 38 (264) < Kihnu khk – Richard Viidalepp (1948)). Mõlemal korral olid osavõtjajaks enamasti naised. Toimus väga elav muistendite vestmine, ilma et keegi oleks töötanud. Pimeduse tõttu oli kirjapanekute tegemine raskendatud. Vestlus lõppes otsekohe, kui tuli üles võeti.

Jäguajal

Peamiselt Kuusalu, vähemal määral Jõelähtme ja Haljala kihelkonna rannakülades (mõnevõrra Viru-Nigula, Lüganuse ja Jõhvi kihelkonna rannikualal) on endisel ajal novembri algul, enamasti 1.–10. novembrini, s.o mardipäevani (mõnes paigas osalt enne, osalt pärast marti) peetud nn *jäguaega* ehk *jäguõhtuid*. Sellega on käinud kaasas väga intensiivne rahvajuttude ja mõistatuste harrastus. Kuusalus, kus see tava on olnud kõige tuntum, kirjeldatakse neid õhtuid järgmiselt:

“Jäguetutel” mingisugust tööd perele ei tehtud – võrku ei kootud, villu, linu ei kedratud; ainult toonijad tegid omale tööd: valmis-tasid käiksekirju, planki (ilustused käiste all, väljaõmmeldud ehk pilutud), võid ja muud andevaka kraami. Meesterahvad, niihästi noored kui vanad, ka naesedki, läksid kuhugi peresse kokku. Seal mõistatati, s.o anti mõistatusi ja püüti neid ära mõistatada – mees, kes teistele hästi keerulisi mõistatusi oskas anda ja teiste mõistatusi seletada! – ja aeti “vanaviisi” jutte. Tehti ka muud nalja, kuid enamasti oli õhtu ikka mõistatuste ja ennemuististe juttude jaoks (Vilberg 1913: 277–278).

Samasisulisli teateid leiame ka hilisematest rahvaluulekogudest. Veel 20. sajandi keskpaigas on jutustatud, et Kuusalu rannas olevat varemalt mõistatusi mõistatatud kaks nädalat enne mardipäeva ja kaks nädalat pärast mardipäeva (KKI 8, 377 (240) < Kuusalu khk, Koitjärve – Asta Hameri < Marie Rebane, 77 a (1948)). Iseloomulik on aga see, et neist kirjapanekutest ei selgu midagi jäguaja kohta sisuliselt: miks seda nii nimetati ja mispärast üldse peeti.

Seletuse leiame Soomest, kus *jakoaika* on laiemalt tuntud kui meil. Soomes on see olnud vaikne ajavahemik, mil olid keelatud mürasünnitavad kodused tööd (ketramine, linade kolkimine jm) ja loomade tapmine. Tuli elada vaikselt ja puhata. Tehti külaskäike sugulaste juurde, kus naised viitsid aega väikeste käsitöödega, mehed aga armastasid napsutada. Teenijatel oli vaba nädal. Midagi ei antud majast välja. Ennustati järgmise aasta ilma jm (vt Vilkuna 1950: 284 jj).

Soomes tähendas *jakoaika* ajavahemikku, mis ühendas aasta lõpu uue aasta algusega; nii on see arvatavasti olnud ka Eestis. Vanadel soomlastel ja eestlastel oli aastavahetus sügisel: vana aasta lõppes viljakoristamise lõpetamisega umbes mihkclipäeva paiku, uus aasta algas alles paar nädalat hiljem, vahepealne jäguaeg aga tarvitati puhkamiseks.¹⁹

Kuna sama ajavahemikuga liitus ka surnute mälestamisega seotud tavandit, olid keelu all müratekitavad tööd. Samuti on tõenäoline, et just jäguaja vaigse iseloomu tõttu tulid lõbustustena arvesse jutuvestmine ja mõistatamine, mitte aga laulmine.

Põhjaranniku jäguajale vastas mujal Eestis hingedeae (*enge aig*), mida peeti samuti mihkli- ja mardipäeva vahel. Mälestati lahkunud pereliikmeid, tehti külaskäike sugulaste ja naabrite juurde, vesteti rahvajutte ning mõistatati mõistatusi. Üldse püüti elada vaikselt. Hingedeajal toimuv mõistatuste mõistatamine on usutud põhjustavat koduloomadel kirjute vasikate ja tallede sündimist.

Enne jõulupühi

Setude juures on rahvajuttude pajatamise kõrghooaeg olnud enne jõulupühi: see selgub mitmest eri paigast tehtud kirjanekutest, mis sisaldavad haruldasi andmeid.

Kuna vanast jutusit aeti

Talsipühi paastuh, ku olõ-õs viil nuuri eläjit, sõss mõistutõti mõistatuisi ja aeti jutusit. Lihäsöõgi aigu sai jo lauta noorõ' eläjä', sõss inämb aetas nii. Ma ka' tiiäi mille, a ku pääle talsipühi me latsõ naksi viil jutustama, sõss vanaimä kõ üteli: "Olõi nüüd inämb määnestki jutusõ ajamist. No' jo' noorõ' eläjä' laudah."

¹⁹ Umbes 12-päevane vahe rahvakalendris tekkis vajadusest kooskõlastada kaheteistkümneks astronoomiliseks kuuks jagunev aasta päikeseaastaga (Vilkuna 1950: 288; vt ka Kreutzwald 1961: 480–481).

Enne valgõt tulti üles ketrama, õks inne kellä ütte. Poisi' lätsi' linnu rabahama, naase ketrama. Vott söss oll tuu ajamine. Suurõh paastuh või-is inämb sukugi aija (ERA II 194, 354 (2) < Setu, Meremäe v, Serga k – Ello Kirss < Maarja Vahtramägi, s 1887 (1938)).

Jutusõst ja jutusõ ajamisest. Jutuset aete latsilõ talsipühi paastuh inämbaste. Aiva vanõmba inemese'. A ku jo lehmä' jo kandma saiva', sis inämb aeta-s, ütle latsilõ, õt ku sis jutusset ajat, sis pasandasõ vasigõ pää ar'. Jutuset õs aeta inämp pääle talsepühi lihasõögih ja suurõh paastuh sukundge' (ERA II 175, 402 (30) < Setu, Järvesuu v, Potmotsa k – Aleksei Tubli < Paul Haring, 55 a (1938)).

Setude hulgas on rahvajuttude laialdane tundmine ja hea esitamisoskus tänapäevalgi üsna tuntud; seal võib leida arvukalt häid rahvajutustajaid, ka muinasjutuvestjaid. Minevikus on seal olukord olnud veelgi parem: *Paar inemisepõlvõ tagasi sis mõistsõ kõik külä inemisõ judusid aija, vana' ni noore'*, nagu on märkinud korrespondent Maria Linna Lõkovast 1957. aastal.

Kuid sellel kuulsal rahvaluulealal on säilinud mõndagi haruldast ka suulis-poeetilise loominguga seotud tavade osas. Üheks niisuguseks on eriline rahvajuttude vestmise komme aasta lõpul, jõulupühadeeelsetel nädalatel ehk nn *talsipühi paastuh*. Siis on eriti palju jutustatud kodus perekondlikus ringis, kuid on koos käidud ka naabrite pool. Kodus on jutulõnga veeretajateks olnud harilikult vanemad isikud, kuid märgitakse ka laste elavat huvi jutustamise vastu ja nende aktiivsust nii kuulajate kui ka jutustajatena. Üldse aga meenutab setude jõlueelne paast mõnes suhtes muude eestlaste hingedeaeaga; usutavasti on siin tegemist hilise ajalise nihkumisega – põlised rahvapärased kombad on kohandatud õigeusu kalendriga.

Iseloomulik on, et elava jutuvestmise juurde on normaalselt kuulunud ka mõistatamine. Teine iseloomulik joon on see, et juttude ja mõistatuste harrastamisel on kindel ajaline lõpupiir – talsipühad (jõulud) ja sellest algav lihasõõmine; jutustamine ja mõistatamine käis selle eel, s.t toimus kõige elavamalt pühade-eelse paastu perioodil. Pühade aeg (talsipühist veeristimiseni, s.o jõulust kolmekuningapäevani) on aga setudel olnud tüüpiliseks mängude hooajaks, mil koguneti naabrite poole selleks, et mängida erilisi jõulumänge. Niisugustest mängudest on isiklikult kogutud andmete põhjal andnud ülevaate Paul

Ariste. Mõnes paigas olevat siiski ka jõulumängude periood alanud juba mitu nädalat enne pühi ühes jõulupaastuga. Mängude õhtuil istunud vanemad inimesed kodus jutte vestes, nooremad aga kogunenud kuhugi tallu, kus nad mänginud ja lõbutsenud (Ariste 1927: 121 jj). Jõulumänge on varemalt tuntud üle kogu Eesti, kuid Setus ja mõnes muus perifeerses paigas on need paremini säilinud (Vilberg 1920: 45–56, 70–96, 152–162).

Erilist tähelepanu väärib jutuvestmise ja mõistatamise keelamine noorte loomade (vasikate ja lambatallede) pärast, kuigi selle keelu motiveering jääb ähmaseks. Lastele öeldud näited, et *sis pasandasõ vasigõ pää ar* või et *väikene oinas vai lammaš situs keele pääle* ei saa olla primaarsed; need on ilmsesti ainult laste rahustamiseks kasutatud ütlused, mingid kauged mälestused muistsest tabust, mille rikkumisest on omal ajal kardetud tõsist kahju koduloomadele.

Ilmsesti on siin tegemist samasse kompleksi kuuluva nähtusega, millega puutusime kokku ka nn videviku pidamisega seotud kombeid ja uskumusi käsitledes. Teeme neist nähtustest kokkuvõtte tagapool jutustamise funktsiooni selgitamisel, kasutades võrdluseks paralleele teiste rahvaste folklooris.

Noorte kooskäimised

Enne seda, kui külaoludes said ülekaalu peamiselt tantsimisega sisustatud simmanid (see toimus üldisemalt 19. sajandi lõpul), on tähtis koht olnud tööga seotud noorte lõbustustel. Noored tulid kokku ja algul tegid hoolikalt käsitööd ning alles lõpupoole mängisid või tantsisid.

Niisuguseid tööga seotud lõbustusi mäletatakse mitmes paigas erinevate nimede all. Iseloomulik on see, et nende organiseerimisel on aktiivne osa olnud vallalistel täiskasvanud tüdrukutel. Hulgakesi koos olles on tehtud käsitööd ja igaüks on töötanud endale. Harilikult on valmistatud esemeid, mis olid ette nähtud neiu veimevaka täitmiseks, s.t läksid talle kaasavaraks.

Kirde-Eestis on külatüdrukute omavahelise käsitööõhtu nimetuseks olnud ehalkäimine. Iisaku lähedal on seda iseloomustatud järgmiselt:

Äripäeva õhtati käidi jälle – noored inimesed – üksühe juures ehal. Tüdrigid võtsid töö kaasa: kes voki selga, kes pitsiheegelduse, kes väljaõmblust, ja videviku ajal mindi ühte peresse kokku, kus rohkem noori inimesi. Iga õhta ei käidud. Paar korda nädalas mindi, siis teistel õhtatel kodus heideti jälle varem magama ja

puhati sellest väsimusest, mis ehalkäimine tegi. Esiteks tehti hoolega tööd ja juttu ja nalja oli vähe, sest pere vanemad inimesed istusid oma tööga ka ehaliste hulgas, niisama lapsed. Kella 10 paiku läksivad vanad ja lapsed magama, siis algas lõbus olemine. Selle aja pääle tulid ka poisid sinna. Küll nad juba teadsivad, kus tüdrikud ehalistena koos; kas mõnel pruut ütles, et tule vasta, vai tüdrikud niisamagi kutsusivad. Küll siis räägiti naljalugusid. Poisid vahest akkasid lorama ka. Tüdrikud laulsid ja naljatasid, ise tegid ikka tööd. Poisid jälle kiusasid, ei taht lasta tööd teha – sasisid koonlad ja ajasid pitsitegijatel lõngakerad sassi ja põrandat mööda laiali.

Peretütardel või ka teenijatel oli tihti kartulipann ahjus või küpsekaalikaid või -kartuleid ahjus tuhas, siis söödi neid ühiselt, lauda katmata, määriti üksteisel silmi tahmaga ja tehti kõiksugu janti. [---]

Söömise moodi oli üldiselt vähe. Enamasti istuti niisama, tehti tööd. Pääle südaööd, nii kella 1–2 ajal mindi laiali. Poisid läksid siis koju saatma (ERA II 279, 220/5 < Iisaku khk, Mäetaguse v, Atsalama k – Armilda Männiste < Hilda Alaküla, 47 a (1940)).

Peale Iisakust põlvnevate kirjelduste on ehalkäimise kui tüdrukute poolt organiseeritud töö- ja lõbustusõhtu kohta teateid veel Jõhvist, Kadrinast, Avinurmest, Laiuselt ja Pilistverest. Kuna pillimehe kohalolekut pole kordagi mainitud, tuleb arvata, et sealpool on lõbutsemine seisnenud ainult jutuvestmises, laulmises ja lõõpimises. Tööga seoses on ehal käidud veel 20. sajandi algul. Hiljem on aga sama terminiga hakatud tähistama poiste öösiseid külaskäike tüdrukute juurde. Nähtavasti märgib see tähendusmuutus üldse murrangut rahvakommetes – kadusid noorte ühised käsitööõhtud, asemele tulid tantsulised simmanid.

Noorte kooskäimised Puhja ümbruses, mis on alanud ühise käsitööharrastusega ning lõppenud poiste küllatuleku ja tantsudega, on tuntud nimetuse all *kildsann*. Sinna on kuulunud ka ühine toiduvalmistamine kaasatoodud ainetest (nn *kildsanna käkid*). Kildsanna pidamist on tuntud ka Rannus, Otepääl ja Tarvastus; ajaliselt on see toimunud mihkkipäeva ja mardipäeva vahel. Kihnu saarel on tüdrukute organiseeritud käsitöö- ja lõbutsemisõhtute nimetuseks olnud *üläljõstmine* (paiguti on sellenimelist kooskäimist tuntud ka Saaremaal). Setude *istmas käimine* tähendab tüdrukute ühiseid käsitööõhtuid, mis ena-

masti on toimunud oma sugulaste juures, kodukülast kaugemal; need on samuti lõppenud mängude ja tantsudega (vt Viidalepp 1941: 47 jj).

Kõigi niisuguste koosviibimiste lõbustuste hulka on kuulunud rahvajuttude vestmine ja mõistatuste mõistatamine. Leidub andmeid, et mõnikord kogunetigi jutukamate inimeste juurde; samuti selgus, et niisuguseid kohti eelistati ka videviku pidamisel.

Noorte kooskäimised teenisid vastassugupoolte teineteisele lähendamise ja elukaaslase valiku soodustamise ülesannet. Seejuures kontrolliti ja “eksamineeriti” üksteist ka rahvaluulepärandi tundmise alal, sest niisugused oskused kuulusid hinnatava “kaasavara” hulka: kes oli saanud täiskasvanuks, see pidi oskama ka juttu vesta, mõistatusi mõistatada, rahvalaule laulda (seda nõuti eriti neiudelt), tundma rahvaomaseid käitumisreegleid. Jutuvestmisoskust nõuti eeskätt poistelt.

Lisandeid kaugemast minevikust

Andmed eesti rahvaluule kohta põlvnevad kahjuks üsna hilisest ajast. Ometi oleks kas või võrdluseks vaja vaadata kaugemasse minevikku: milline oli olukord viissada aastat tagasi? Või tuhat aastat tagasi? Millised olid siis rahvajutud ja kus-kuidas neid esitati?

Peame võrdlusi võtma nendelt rahvastelt, kelle varased kirjanduslikud allikad ulatuvad kaugemasse minevikku. Niisuguseks võrdaluseluseks võiksid olla mõned islandi saagad.

Mõningate autoriteetsete uurijate arvates oli suuline rahvapoeesia kaugemas minevikus eriti kõrgel järjel Iirimaal. Oletatakse, et seal moodustasid laulikud ja jutustajad nagu omaette seisuse; nad elasid kuninga õukonnas ja tema kulul. Nende repertuaari kuulusid sajad kangelaslaulud, ajaloolised jutud ja seikluslood. Iiri skald oli eelkõige jutustaja, kuid hoogu sattudes põimis juttude vahele ka laulisi osi.

Skaldikunsti tase oli silmapaistvalt kõrge: vastamisi on üksteist eksamineeritud ja kontrollitud. Skald pidi tundma kuningate sugupuid, nimede ja kohtade ajalugu, Iirimaa tulevikku puutuvaid küsimusi, riikide ja rahvaste vahekordi jne. Kui mõni noor skald tuli vanaga võisteldes võitjaks, võttis ta endale isegi selle vana skaldi nime. Axel Olriki arvates on islandi saagad arenenud välja just iiri mõjude all. Enne seda domineerisid skandinaavlaste loomingu laulud, kuid pärast Iirimaa vallutamist (9. sajandil) tõusid esikohale jutustamine ja saagad (Olrik 1930: 108 jj, 92 jj).

Islandi asustus on pärit Norrast, kuigi väiksemaid lisandusi on saadud ka mujalt (Iirimaalt, Rootsist). Kui Norra kujunes ühtseks kuningriigiks, rändasid sealt välja paljud jõukad talupojad ja senised pisikuningad ning asustasid seni tühjalt seisnud Islandi saare. Väljarändamine algas 870. aasta paiku ning jõudis lõpule 930. aastal.

Islandil kujunes omapärane ühiskondlik kord, üleminek sugukondlikult korralt riigile. Maa oli eraomanduses, kuid kaugeid karjamaid, metsi ja veekogusid kasutati ühiselt. Tähtsal kohal olid karjakasvatust

ja kalapüük. Varalised erinevused olid küll olemas, kuid kehvemad polnud siiski jõukamatest majanduslikult sõltuvad. Domineerisid vabad töötavad talupojad; polnud vaja kellelegi makse maksta. Polnud ka mingit kuningavõimu ega üldse mingit riiklikku korraldust – ei ametnike, sõjaväge ega sõjalisi pealikuid. Selleks polnud esialgu mingit vajadust, sest Island asus Euroopast niivõrd kaugel, et välist hädaohtu polnud karta. Asustamine ise arenes samuti rahulikul teel. Kestsid edasi vanad sugukondliku korra tavad. Tähtis roll oli sugukonna-preestritel; nemad olid juhtideks ohverdamistel ja kohalikul *thingil* (rahvakoosolekul). Alates 930. aastast toimus üks kord aastas ülemaaline *althing*, mis kestis kaks nädalat. Seal võeti vastu seadusi ja mõisteti kohut nendes asjades, mis polnud lahendatud kohalikel *thingidel*. *Althing* peeti kesksuvel Islandi edelaosas tihedamini asustatud piirkonnas.

Islandil kujunes oma aja kohta kõrge kultuuritase. Eriti kuulsad on islandi saagad. Norrast rändasid välja arenenud ja laia silmaringiga inimesed, ka paljud skaldid. Kujunes väljapaistvaid meistreid, kes hiljem uuesti rändasid Norrassa ning teenisid sealse kuninga kaaskonnas (sellest on saagades sageli juttu) (Leach 1946: 6 jj).

Islandi saagad on loodud umbes saja aasta jooksul (930–1030), nn saagade sajandil, kuid alles 12. ja 13. sajandil hakati neid lambanahkadele üles kirjutama. Sisult on need peamiselt perekonnakroonikad ning kajastavad kohalikku elu üsnagi realistlikult ja otsekoheselt. Saagasid on viis pikemat ja terve leegion lühemaid. Kõik on anonüümsed. Sagedasti käsitlevad need konflikti isiku ja sotsiaalse koodeksi vahel – veritasu, au, solvamise jne küsimusi (Leach 1946: 6 jj). Puudutame neid siin ainult seepärast, et saagades näidatakse ka jutustaja esinemist ligemale tuhat aastat tagasi. Kuskilt mujalt aga selle kohta nii kaugelelatuvaid andmeid teada pole.

Suurele *althingile* sõitsid kokku maa kõige targemad pead. Seal anti edasi viimaseid uudiseid aasta jooksul omal maal ja mujal, eriti Norras aset leidnud sündmustest. Leidub arvamusi, nagu oleks just seal välja kujunenud saagade jutustav stiil, mis on nii elav ja vahetu, otsekui raamatusse raiutud (Steblyn-Kamenski 1956: 7). *Althingil* jutustamist nimetatakse ka saagades endis: seda momenti märgivad mitmed uurijad. Selgub näiteks, et jutustaja vestab oma majakese ees istudes (nähtavasti oli igal osavõtjal väike majake või onn, kuhu võis minna vihmavarju), teised mehed istuvad ümberringi ja kuulavad; kui vihmäsagar lõpetab loo, läheb igäüks oma onni varjule (Olrik 1930: 177 jj).

Aastast 1135 on teada, et kui vastselt ametisse pühitsetud piiskop jõudis Islandile tagasi, jätsid mehed *althingil* kohtumõistmise katki, asusid piiskopi ümber ja too pajatas neile, mida ta välismaal oli kuulnud ja näinud. Saagasid on jutustatud laevasõitudel, eriti siis, kui tuulevaikuse tõttu tuli paigal olla (de Vries 1941: 36–37). Saagasid on Islandil palju vestetud ka pikkadel talveõhtutel tulede ümber istudes, eriti jõulude ajal, samuti perekonnapidudel (pulumades) jne (de Vries 1941: 36–37).

Siia võiksime vahele põimida ühe teate Saxo Grammaticuselt aastast 1127, milles näidatakse jutustaja esinemist sõjameestele enne võitluse algust, et ergutada nendes võitlusmeeleolu. Jutt on taanlaste ja eestlaste (ning kurelaste) võitlusest Ölandil; taanlaste langenud meelega püüab tõsta võõra päritoluga mees nimega Lukas. Ladina keelest tõlgitud tekst kõlab järgmiselt:

Lukas, Kristofori, taanlaste juhi kirjutaja, Britannias pärit, ülihea haridusega teaduste alal üldse, eriti õpetatud aja ajaloo tundmises, märgates meie sõjaväe meelega langust, katkestas kõlava häälega kurva ning sünge vaikuse ja asendas mure agarusega. Meenutanud nimelt meie muistseid kangelastegusid, õhutas ta sellise kõneosavusega kätte maksma liitlaste tapjaile, et ta mitte üksnes hajutas kurbuse, vaid sisendas kõigi südamesse vaprust, ja tundus vahest uskumatuna, kui palju jõudu volas meie hingesse võõramaise mehe kõnest (Laugaste 1963: 16).²⁰

Laiemalt on tuntud võtet tõsta kangelaslaulude abil lahingusseminejate meelega. De Vries esitab selle kohta ajaloolisi teateid aastaist 1037, 1066 (Taillefer olevat laulnud Rolandi laulu Hastingsi lahingu eel) ja 1170 (de Vries 1941: 33).

Allpool on konkreetse näitena üks saaga. Selles näeme Islandist pärineva jutumehe esinemist. Loos on tegemist tüüpilise jutustajaga (saagadevestjaga), kellele vastav oskus oli nähtavasti juba elukutseks. Võib-olla selleks, et oma võimeid paremini rakendada, sõidab ta Norrasse ja pakub end kuninga kaaskonda. Ettevõtte õnnestub ja mees saab jõukaks. Saame ettekujutuse ka tema repertuaari ulatusest: jutte jätkus pajatamiseks suvest kuni jõulupühadeni ning jutustaja pidi alati valmis olema, kui teda kuulata sooviti. Viimasena võeti käsile veel

²⁰ Samas tekstis on kirjeldatud, et eestlased on oma meelega tõstnud laulu ja tantsuga; see on kõige vanem teade eestlaste laulmise kohta.

kuninga enda kohta käiv saaga, mis esitati vaheaegadega, mitme päeva jooksul. Samuti kuuleme tagasiulatuvalt, et tähtsaim koht, kus saagased kuuldi ja õpiti, oli *thingil* käimine.

Üks islandi jutumees

Umbes aastast 1050

Juhtus ühel suvel, et üks islandlane, noor ja vilgas poiss, tuli kuningas Haraldid juurde ja palus temalt abi. Kuningas küsis, kas tal on millekski annet. Ta tunnistas, et teab mõnda saagat. Kuningas vastas: "Ma võtan su nii vastu, et sa oled see talv minu majapidamises ja kannad hoolt ajaviite eest, millal rahvas aga tahab ja palugu sind kes tahes."

Ja seda ta ka tegi: ta sai õukonnas kiiresti populaarseks ja kingsmenid andsid talle rõivaid ja kuningas ise varustas teda tublide relvadega. Nii möödus aeg kuni jõuludeni; siis jäi islandlane norgu. Kuningas küsis, miks ta nii sünge on. Ta vastas, et see on ainult niisama paha tuju.

"Ei ma usu," ütles kuningas, "ja ma katsun ära arvata. Ma arvan, et su jutud on kõik ära räägitud. Sa oled sel talvel lõbus-tanud igäüht, kes seda soovis, ja nüüd on sul narr tunne, et su saagatagavara just jõuluks otsa on lõppenud."

"See on just nii, nagu arvate," ütles ta. "Ainult üks jutt ongi veel järel, ja ma ei julge seda siin esitada, sest see jutt käib teie enda välismaareiside kohta."

"See ongi just lugu, mida ma suure huviga kuulaksin. Sul pole vaja jutustada midagi enne jõulu, kui kõik on niigi kangesti ametis, aga esimesel jõulupühal alusta seda juttu ja kõnele sellest ainult osa. Ma sean nii sisse, et see jutt oleks sama pikk kui jõulud. Jõulu ajal tuleb kõva joomine, kuulamiseks jäävad ainult lühikesed vaheajad. Ja minust ei pea sa aru saama, kas see jutt mulle meeldib või ei meeldi, senikaua kui sa seda vestad."

Nii sündis, et islandlane hakkas jõulu esimesel pühal jutuga pihta ja vestis puhu aega. Kuningas käskis teda varsti lõpetada. Rahvas hakkas jooma ja paljud ütlesid, et oli sel islandlasel julgust seda juttu rääkida, ja ei tea, mis kuningas sellest arvab. Mõne meelet näis ta hästi esinevat, mõni teine ei pidanud sellest nii palju. Nii möödusid jõulud. Kuningas käis peale, et juttu hoolega kuulataks. Kuninga toimetusel tuligi nii välja, et jõulupühad jõudsid lõpule ja lugu lõppes ka.

Epifanuse õhtul [7. või 13. jaanuaril?], *kui jutt oli päeval ära lõpetatud, ütles kuningas: "Kas see ei huvita sind, islandlane, kuidas see jutt mulle meeldis?"*

"Mul on hirm selle pärast, härra," vastas mees.

Kuningas ütles: "Minu meelest oli see väga hästi jutustatud ja mitte kuskil halvem kui faktid lubasid; aga kes selle sulle õpetas?"

Ta vastas: "Seal Islandil oli mul kombeks iga suvi thingil käia ja ma õppisin iga suvi natuke sellest saagast, kui Halldor Snorrason seda jutustas."

"Siis ma ei imesta," ütles kuningas, "et sa seda nii hästi tead. See olgu sulle õnneks. Sa oled minu juures teretunud, millal aga ise soovid."

Kuningas andis talle hea laevalasti. Ja ta sai pärast jõukaks meheks (Leach 1946: 6).

Antud tekstinäide on ligi 1000 aastat vana. Nagu võime tekstinäitest ja muudest andmetest järeldada, pidi jutustaja või skald olema õppinud mees, tal pidi olema teadmisi ning ühtlasi oskust ja osavust nende esitamiseks sobival kujul. Alles siis oli tal eeldusi laiemalt tuntuks saada ning isegi kuninga juures vastuvõtmist leida. Kuid mis tähendas olla õppinud mees nii kauges minevikus? See tähendas nähtavasti esijoones suulise rahvaloomingu head tundmist, selle hoolsat ja püüdlikkust omandamist. Kuulemegi, et noormees-jutustaja oli igal suvel *thingil* käinud, seal paremaid jutustajaid kuulanud ja iga suvi natuke juurde õppinud sellest saagast, mida pidas eriti tähtsaks. Jutustaja repertuaari ulatusest annab ettekujutuse fakt, et ta sai pajatada suvest kuni jõulupühadeni, ilma et tal oleks vaja olnud end korrata. Jutustamine on sagedamini nähtavasti toimunud õhtupoolikul või õhtul; kuningad on lasknud endile jutustada enne magamajäämist. Märkimisväärne on, et toodud tekstinäites rõhutatakse jutuvestja head esitamisoskust.

Mis puutub jutustamise funktsiooni, siis enamasti, nagu näib, on jutustatud ajaviiteks ja lõbustamiseks, kuid ka uudiste levitamiseks, samuti sõjameestele lahingu eel vajaliku võitlusmeeleolu sisendamiseks (Saxo Grammaticuse teade) jne.

Kuigi esitatud saaga näitab jutustajat Norra kuningakojas, on teistest allikatest teada, et ka Islandil oli saagade vestmine vägagi levinud nähtuseks. Sealseidki tähelepanekuid ei saa muidugi otseselt meie oludesse üle kanda, kuid mõningate paralleelide tõmbamine nende alusel peaks olema siiski õigustatud.

Rahvajuttude käibimise sfääri muutumine

Olukorrad, millega käis kaasas elavam rahvajutuloomingu harrastus, on sajandite jooksul paljugi muutunud. Kuid tihe ühtekuuluvus mõningate töödega (nimelt meeste töödega) on jutustamistraditsioonile põliselt iseloomulik.

Mõnede soome-ugrilaste (nimelt mordvalaste) ja muude jahindusrahvaste tavandite alusel on olnud võimalik konstateerida, et kaugemas minevikus on rahvajuttude vestmine olnud eriti tihedas ühenduses jahindusega. Hiljem on mõned algselt jahindusega seotud uskumused kantud üle karjandusele ning karjaste ja loomakasvatajate keskkonda on kuulunud elav jutuloomingu harrastus. Sellest on säilinud mälestusi ka eesti rahvaluules (vt sellesuunalised uskumused ja ütlused videvikupidamisel ning jõulueelse paastu puhul). Andmeid selle kohta, et kalurite kollektiivides on väga tähtsaks peetud jutuvestja osavõttu, on vene kalurite ja mõnede Siberi rahvaste kohta.

Üldse võib arvata, et klassiühiskonna kujunemise perioodil (I aastatuhande teisel poolel pKr) oli eesti hõimude poeetilise loomingu (ka rahvajuttude) harrastus laialdane. Kui olid kujunenud territoriaalsed kogukonnad (kihelkonnad ja maakonnad), käisid nende esindajad koos ühiseid küsimusi lahendamas erilistel rahvakoosolekutel. Niisuguseid nõupidamiskohti on olnud mitmes paigas, kuid kõige suurem nähtavasti Rapla lähedal Raikkülas, millest on teade Henriku Liivimaa kroonikas (*Henriku Liivimaa kroonika* 1938: XX: 2). Mõnede teiste maade analoogial võib arvata, et rahva nõupidamiskohtadel on olnud tähtsust ka rahvajuttude leviku mõttes: nõupidamiste ja kohtumõistmiste vaheaegadel on seal ikka vestetud nii kuuldud uudiseid kui ka traditsioonilisi rahvajutte (Leach 1946: 200 jj; Olrik 1930: 177 jj). Eestis toetab seda võimalust asjaolu, et just Rapla ümbruses on levinud rida vägilasmuistendeid, mida seal aga laiemalt ei tunta, kuid tuntakse näiteks Põhja-Tartumaal, eriti Peipsi läänerannikul.

Oluline on silmas pidada, et ajaloolaste teateil oli ulatuslik metsa- ja sooderikas vöönd põhja ja loode pool Peipsi järve (seega praeguse Ida-Virumaa lõunaosa) kuni 10. sajandini valdavalt asustamata, 11. ja 12. sajandil aga saabus sellesse vööndisse elanikke ida poolt Peipsi järve, nimelt vadjalasi ja vene-vadja segarahvast (Moora 1956: 112–116). Sajandite jooksul on sealne rahvastik eestistunud, välja arvatud mõned Peipsi-äärsed ja Narva jõe lähedased külad, kus praegugi elavad venelased.

Põhilisi muutusi kohalikesse oludesse, ka rahvaluule arengu ja leviku mõttes, tõi feodalismiperiood, eriti aga Saksa ja Taani vallutajate sissetung Eestisse 13. sajandi algul.

Rahvale omased kombed ja traditsioonid, laulu- ja jutulooming säilisid ning arenesid edasi, kuid muutusid arvatavasti sisult ja laadilt. Senised välisühendused teiste naaberrahvastega (eriti sidemed Novgorodiga) aga katkesid. See asjaolu kajastus ka rahvaluule arengus.

Rahva ristimisele järgnes kirikute ja kloostrite ehitamine. Hakati rajama kivist losse, kindlusi, linnu. See tähendas ulatuslikke ehitustöid välismailt tulnud meistrite juhendamisel. Usutavasti tähendas see ühtlasi ehitustega seotud muistendite sissetungi eesti rahvatraditsiooni (*Hiidlik ehitaja* jt tüüpe). Kloostrid aga levitasid rahva hulka kristliku sisuga legende.

Kui ilmusid saksa mõisnikud, hakkas mõisate kaudu rahva hulka imbuma saksa rahvaluulet (kindlasti ka muinasjutte ja muistendeid). Mõisad olid ühtlasi kohaks, kus inimesed kokku said, olgu põllutöödega seoses, talvises ketrustoaas, vooris käies või ka rehepeksmisel, teesillutamisel jne.

Eesti liitmine Venemaaga pärast Põhjasõda tähendas tihedamaid kokkupuuteid vene rahva esindajatega ka kohapeal (sõjaväelased, piiri-valvurid jm). 18. sajandi lõpul algas nekrutite võtmine; see oli põhjuseks nekrutiitkude tekkimisele; teenistusest tagasi tulnud vanad soldatid aga töid kaasa ja levitasid siin väeteenistuses kuulnud rahvajutte.

Suuri muutusi tõi kapitalismi sissetung külaoludesse 19. sajandi teisel poolel. Teoorjuse kadumine, talumaade kruntimine, talude müük pärisomanduseks – see tähendas ümberkorraldusi, mis hakkasid vähendama rahvaluule käibivust. Talusid hakati ehitama üksteisest eemale, vähenesid talurahva kollektiivsed ettevõtted – videviku pidamine, jututoad jm. Kuid samas toimus ka tööstuse areng, laienes ehitustegevus linnades, ehitati raudteid, tehti ulatuslikke metsatöid jne. Töölise rännakud – kevadel Saaremaalt mandrile ja Kagu-Eestist

Foto 8. Suuremad ehitustööd töid kokku mehi erinevatest piirkondadest. Sindi pais ehitusjärgus. Foto 1928, Pärnu Muuseum, nr 3390/3.

sisemaa poole, sügisel jälle tagasi – tähendasid ka rahvajuttude rännakut (nt Suure Tõllu lugude ülekandmine saartelt mandrile jm).

Rahvaluule osatähtsust vähendasid eesti kirjanduse areng ja koolihariduse laienemine.

Kuid nagu veel tänapäevastelgi ekspeditsioonidel tehtud tähelepanekud näitavad, esineb rahvajuttude suulist levikut ka meie päevil.

Kuigi rahvajutte on endisel ajal vestetud väga mitmesugustes olukordades ja (eeskätt) meeste töökollektiivides, on selle žanri kõige suurem osatähtsus langenud siiski aasta viimastele kuudele, alates viljakoristamise lõpetamisest umbes mihkclipäeva paiku (29. september). Pärast seda on feodalismiaegses eesti külas alanud tihedam omavahelise suhtlemise periood. Algasid tubased tööd ja sellega seoses videviku (hämariku) pidamise tava, mis tähendas elavat jutuvestmise harrastamist peamiselt naiste hulgas. Vanemal ajal algas just sügisel ka elavam kosjade ja pulmade hooaeg. Kõigil niisugustel juhtudel hinnati ja kasutati tubli jutustaja elustavat või õpetavat esinemist. Sage-dane esinemine koolitas välja häid jutustajaid, keda rahva hulgas alati on leidunud.

Omal ajal on külarahva jutuõhtud oluliselt kaasa aidanud sellele, et rahva traditsiooniline jutuvara püsiks kogu aeg elavas käibes. Niisugustes tingimustes said jutud kunstilise lihvimise osaliseks ning säilisid

põlvest põlve. Kui aga 19. sajandi teisel poolel toimusid ühiskondlikud muudatused, vähenesid vanad kollektiivsed tööd ja kooskäimisevormid, siis jäi palju rahva jutuloomingust elavast käibest kõrvale ja vajus aegapidi unustusse.²¹ Esijoones hakkasid unustusse jääma muinasjutud, muistendid ja naljandid aga jätkasid eksisteerimist; hiljem on nende liikide tundmine ja kasutamine aegapidi vähenenud. Muidugi ei arenenud see protsess üle maa ühtlaselt; perifeersetel aladel ja kaugetes metsakülades püsisid vanad olud kauemini.

Jututraditsiooni peamiseks kandjateks on olnud meesjutustajad. Kuna mehed olid üldiselt oma töös liikuvamad kui naised ja nende käigud ulatusid mõnikord üsnagi kaugemale oma kodukohast (välistöödel, kaubateekondadel, vooris, laevasõidul, sõjaväes jne), tuleb traditsioonilisi kauba- ja liiklusteid arvestada kui olulisi tegureid rahvajuttude levikul.

²¹ Sellele on tähelepanu juhtinud ka mõned rahvaluulekorrespondendid (vrd H II 60, 196/7 < Rõuge khk – (1896)).

Rahvajuttude funktsioon

Harilikult rõhutatakse rahvajuttude õpetlikkust. See õpetlikkus tuleb arvesse võttes laias mõttes. Väga mitmesugused töö- ja elukogemused, uskumused ja arvamused, ajaloolised mälestused jne on ühelt põlvelt teisele edasi antud enamasti suuliste jutustuste kujul, milles tähtsal kohal on traditsioonilised ja tüüpilised kujutelmad. Kuid aegade jooksul on selles paljud muutunud. Kaugemas minevikus, kui inimeste teadmised loodusest ja ühiskonnast olid veel väga algelised, oli ka suhtumine jutuloomingusse ning selle esitamisse hoopis teine kui tänapäeval. Sellepärast – kui läheneda sellele küsimusele ajalooliselt – tuleb alustada niisugustest olukordadest, kus rahvajuttude esitamisele on omistatud erilist tähtsust ka inimeste tootmisalase tegevuse soodustamisel.

Väga ürgsed tunduvad selles mõttes mõnede rahvaste jahindusalased uskumused. Huviäratavaid andmeid on saadud mordvalastelt, komidelt ja mõnedelt Siberi rahvastelt.

Mordva jahimeeste uskumuste järgi on metshaldjas (*vir-ava*), keda on kujutletud naisolendina (metsaemana, eidena), suur muinasjutu-armastaja ja tuleb kuulama, kui jahimehed väljas lõkkestule ümber või metsasaunas istudes jutustavad. Arvatakse, et kui metshaldjas jahimeeste juures jutustab, kuulab, jätab ta hooletusse metsloomade kaitsmise. Seepärast, kui ühed tule juures jutustavad, siis teised kütivad samal ajal hoolega, lootuses heale saagile (Maskajev 1947: 10).

Veel 1940. aastal on Mordvas kirja pandud jutt metsaeidest, keda kujutatakse suure jutuhuvilisena: ta võivat jahimeeste jutte kuulates isegi mitmeks päevaks magama jääda ja siis olevat küttidel veel eriti hea saak (Maskejev 1947: 11).

Et rahvajutte on vestetud jahiõnne kindlustamiseks, seda kuuleme veel teiseltki soome sugu rahvalt komidelt. Komi jahimehed on õhtuti jutustanud muinasjutte, lootes sellega kindlustada järgmiseks päevaks

paremat saaki (Sidorov 1926: 30). Komid on oma peamist metshaldjat kujutlenud meesolendina, kes elab tihedas põlismetsas väikeses majakeses ning nõuab möödakäijailt muinasjutte, mitteoskajaid aga karistab. Kes temaga heas vahekorras on, neile võimaldab ta alati rikkaliku saagi (Gren 1925: 36 jj).

Jahihooajal taigas elavate Tunkinski burjaadi küttide õhtust laagrielu on kirjeldatud järgmiselt:

Õhtusel puhkeajal harilikult jutustatakse muinasjutte, lauldakse laule, mängitakse balalaikadel ja omatehtud viiulitel [---] Kõik need lõbustused loetakse hädavajalikuks selleks, et hangaid (metsa "peremees") annaks rohkem oravaid ja soobleid (Kossõgina 1915: 24–25).

Metsa "peremees" oli jahimaade kaitsevaim. Jahisaaki peeti temast olenevaks ning tema poolehoidu püüti võita muinasjuttude vestmise ja muusikaga. Kuna animistliku mõtteviisi alusel oli tekkinud "peremehe" mõiste ja teda kujutleti inimesetaolisena, omistati talle inimlikke omadusi, ka erilist kiindumust rahvajuttudesse.

Burjaatide omadega üsna sarnased on olnud ka nende naabrite šoride jahikombed. Nemaški on mägede ja metsade "peremeeste" heatahtlikkuse võitmiseks õhtuti ja öösiti jahionnis või tulelõkke juures pille mänginud, laule laulnud ja muinasjutte vestnud (ka keelpilli saatel). Mõnikord on artell püügihooajale kaasa võtnud mõne vanema osava muinasjutuvestja, kellele ainult muinasjuttude eest anti samasugune osa saagist kui pärisküttidele. Šori muistendite järgi on mägede "perenaisel" palju tütreid, peamiselt nemad ilmuvatki meeldivate neidude näol, enamasti üksikult, kuulama kui kütt ööbimispäigal mängib ja jutustab. Tasuks laulu, mängu ja jutustamise eest aga juhatavat või saatvat nad kütile linde ja loomi. Kuid need "tütred" olevat ühtlasi erootiliselt aktiivsed – kippuvat küttidega mängima, neid kõditama, pakkuvat end naiseks jne (Dõrenkova 1940: XVIII–XIX, 259–271, 401).

Leidub andmeid, et veel muudelgi "Altai türklastel" on olnud kombeks meelitada taiga "peremeest" muinasjuttudega jutustaja-spetsialisti esituses, et küttimine oleks tulemusrikkam (Zelenin 1929: 66).

Muinasjuttude vestmisele on küttimisel omistanud tähelepanu veel mitmed teisedki Siberi rahvad. Tuva küttidele on jutustatud muinasjutte, et tõsta nende meeoleolu, võimaldada neil saada osavamaks, leidlikumaks (Vtšerašnjaja 1955: 6). Hakasside kohta on teada, et nad jahil olles öösiti onnis jutustavad muinasjutte (Zelenin 1929: 57).

Nanaide ehk goldide juures (Amuuri jõe alamjooksul) on jutumehele küttide seas tehtud suuri soodustusi. Kahe jutustaja kohal olles aga kujunevat seal jutupuhujate võistlus. Nanaidel on tähtsamateks laulikuteks ja jutustajateks olnud šamaanid. Eriti on šamaanide repertuaari kuulunud müüdid ja legendid. Üldse on aga sealsete šamaanide kutselises tegevuses olnud poetilisel rahvaloomingul küllaltki tähtis osa. Öeldakse, et šamaan sageli võlub oma kuulajaid laulude ja muinasjuttudega, üldse hingestatud loominguga ja hea kõneosavusega (Lopatin 1922: 250, 345, 249).

Kasutatud allikatest otseselt ei nähtu, kas ka tõva, hakassi ja nanai kütid esitasid jahil muinasjutte “peremeeste” meelitamiseks, kuid niisugune järeldus oleks üsnagi ootuspärane.

Nagu selgub, on muinasjuttude vestmisel olnud tähtis koht paljude rahvaste jahimaagias, kuid võrdlemiseks üksikasjalikumaid andmeid ongi ainult šoridelt ja mordvalastelt. Nii šoride “mägede peremees” kui ka mordvalaste metsaema (*vir-ava*) on üksteisele väga sarnased: neid on kujutletud naistena, suurte rindadega, nad tahavad jahimeest kōditada, temaga armusuhteid luua, kuid võivad ka hukutada; neile on omane ebatavaline kiindumus muinasjuttudesse. Olgu märgitud, et loodushaldjate kujutamine erootiliste naisolenditena on tuntud paljudele rahvastele, neid tuntakse näiteks ka Kaukaasias (Zelenin 1929: 62; Wirseldase 1961: 363 jj), Skandinaavias (Granberg 1935: 243 jj, 294 jj) jm, kuid nende haldjate muinasjutuarmastuse kohta on vähem andmeid.

Jahisaagi mõjustamisel on muinasjutuvestmist kasutatud koos muude vahenditega. Altais esinevad koos muinasjutud, laulud ja keelpillimuusika (burjaatidel, šoridel); on märgitud ka erilisi palveid või loitse (šoridel, mordvalastel). Šoride juures on samuti tähtsaks peetud ettekande laadi: just siis, kui jahimees esines vähese saagi pärast kurvatoonilise ettekandega, arvati “peremeest” kuulama ja abistama tulevat. Mõnikord on šori muinasjutuvestja kasutanud isegi ettekande dramatiseerimist: ta on teinud enda ette puust kujutise (“peremehest”), kellele ta on siis jutustanud, vastavalt sisule kord lõbusamalt, kord kurvameelselt (Dõrenkova 1940: 339–343, 438–439). See näitab juba teadlikult arendatud ettekannet.

Eriliste abinõude rakendamine jahi õnnestumiseks ei toimunud mitte ainult jahi kestel, vaid ka enne seda ja pärastki. Siberi rahvastel (jakuutidel, evenkidel jt) on olnud ulatuslikke kombetalitusi ja ohverdamisi enne jahihooaja algust; need abinõud pidid aitama kindlustada

jahisaaki ja ühtlasi suurendama jahiloomade arvu. Ka niisuguste rituaalsete toimingute programmi (koos tantsude, pantomiimide, laulude ja muuga) on kuulunud muinasjutud ja muistendid:

Vanamehed jutustasid seejuures väsimatult muinasjutte [---], vest-sid mitmesuguseid suguharumuistendeid (Anissimov 1949: 160 jj).

Šoride juures on muinasjutuvestjatena esinenud vanaks jäänud šamaanid (Dörenkova 1940: 403). Manside (vogulite) mitmepäevastel karupidustustel, mis järgnesid iga karu tapmisele, on traditsioonilised lauluettekanded mõnikord – kui laulikut polnud saadaval – asendatud muinasjuttude vestmisega. Samuti on sel puhul iga pidupäeva lõpnumbriks olnud muinasjutuvestja esinemine maskeeritult (Kannisto 1938: 221, 226–227).

Esitatud andmeist nähtub, et nende kütirahvaste juures on rahvajuttude vestmisel (seoses jahindusega) olnud ilmne tootmismaagiline funktsioon: nende abil on loodetud jahisaaki kindlustada ning ühtlasi suurendada jahiloomade hulka. On arusaadav, et see asjaolu pidi oluliselt mõjutama nii jutuloomingu arengut kui ka jutustajate-professionaalide väljakujunemist. Et see niiviisi on olnud, selle kohta on otse-seid andmeid mordvalastelt (Maskajev 1947: 65), kuid arvatavasti on veel mõnede teistegi jahindusrahvastega olnud samuti.

Näiteid rahvajuttude vestmise maagilise funktsiooni kohta seoses jahindusega oli võimalik esitada ainult kaugematelt rahvastelt. Kuigi ka eesti jahimeeste seas on jutuvestmise tähelepandavalt levinud – jahimeeste hulgas on sageli häid jutumehi ja on erilisi jahimeeste juttegi –, pole meil siiski midagi teada sellest, et nende vestmist oleks siin ühendusse viidud jahisaagi kindlustamise või suurendamisega. Niivõrd kui teada, on meil jutte vestetud lihtsalt ajaviiteks, lõbustamiseks ja meelelahutuseks. Siiski tuleb pidada võimalikuks, et kauges minevikus on jahimeeste jutud meilgi võinud olla mingis ühendes tootmismaagiaga.

Viimase oletuse toetamiseks võib leida pidepunkte arheoloogilistest materjalidest. Karjala alal leidub kaljujooniseid, millel antud mõningaid kujutisi on tõlgitsetud kui jahiloomade (ja kalade) “peremehi” ning nendega seotud maagilisi tavandeid (vt Jaanits 1961: 5 jj, 54 jj). Siberi rahvastel on niisugused kujutelmad ja kombes säilinud väga kaua, kuid kauges minevikus on neid nähtavasti tuntud ka meile lähemal asuvates paikades. Kuna Tamula (Võru lähedal) kiviaegsetest haudadest on leitud ripatseid ja kujukesi, millele on võimalik tuua

Foto 9. Veeäärsetel rahvastel on kalapüük oluliseks elatusallikaks ning ka jutupärimus on tihedalt seotud veekogude ja kalandusega. Kihnu naised saavad kalapüügilt. Kalapaat, milles neli naist ja üks mees. Foto Pärnu Muuseum, nr 2470.

võrreldavaid paralleele Siberist (ka kiviaegseist haualeidudest Baikali basseinis) ja mis näivad olevat kuulunud šamaanidele või on seostatavad jahindusmaagiaga (Jaamits 1961: 68 jj), siis võivad niisugusedki faktid olla kinnituseks, et aastatuhandete eest on mõned jahindusrahvastele omased uskumused ja tavandid olnud levinud väga laial alal.

Jahindusele kui elatusalale on arengulooliselt lähedane kalastus kui samuti väga vana majandusharu. Ka Eesti ala kõige vanemad elanikud on teatavasti olnud kütid ja kalurid.

Kalurite seas on, nagu eespool näidatud, jutustamist väga elavalt harrastatud. Kuid mingit sisulist motiveeringut selleks pole teada.

Sisulise seletuse leiame ainult Siberis elavailt šoridelt, kellest on eespool seoses jahindusega juba kõneldud. Nemad on veekogude haldjaid (“peremehi”) pidanud kalade ülevaatajaiks ja levitajaiks. Kõige võimsamat nende hulgas on nad kujutlenud pikkade juuste ja suurte rindadega suurekasvulise naisena. Talle on omistatud erootilisi tundeid ning erilist huvi rahvajuttude vastu. Tema poolehoiu võitmiseks on sealsed kalurid püügil olles jutustanud *kõige ebaviisakamaid lugusid* ning kiitnud teda juttudes ja lauludes. On usutud, et siis annab haldjas

kaluritele rikkaliku saagi (Dörenkova 1940: XIX, 403). Esitatavate juttude erootiline kallak on arvatavasti olnud ühenduses sigivusmaagiaga (vrd Jaanits 1961: 52 jj).

Seega pole sealsete kalurite juures jutustamine olnud mitte kala-meeste lõbustamiseks või ergutamiseks, vaid antropomorfelt kujutletud veehaldjate poolehoiu võitmiseks, et kalurite töö oleks tulemusrikkam.

Kuigi šorid on praegu ainsad, kelle kohta autor on kirjandusest leidnud andmeid rahvajuttude kasutamiseks kalastusalases tootmismaagias, ei tohiks see siiski olla midagi erandlikku või juhuslikku. Analoogilisi uskumusi on küllap esinenud muudelgi rahvastel. Sellele viitavad mõned erilised asjaolud.

Toonasel Nõukogude Liidu alal on kaluriartellid mitmes paigas eriti hoolitsenud selle eest, et püügiretkel oleks kaasas ka muinasjutuvestja või laulik, kellele on püügiteos tehtud mitmeid soodustusi või arvestatud kunstilise meelelahutuse eest lisatasu. Kui oli tegemist vanema inimesega, on talle ka ainult jutustamise või laulmise eest antud teatud osa püügi tulemustest (Azadowskij 1932a: 24; Lipets 1950: 155). Seejuures paistavad silma mõned kindlad rajoonid, kus niisugune sõnakunstiharrastus on olnud tähelepandavalt levinud – Siberis Baikali järve ümbruses, Euroopas aga eriti Karjala alal ja Valgemere ääres. Jutustamine ja laulmine on sel puhul olnud küll ainult kalurite lõbustamiseks, kuid kaugemas minevikus on sellele võidud omistada ehk muudki eesmärki.

Sellega seoses väärivad märkimist mõned motiivid vanades eepilistes rahvalauludes. Vene böliinades esineb korduvalt motiiv, nagu võiks laulmine vaigistada merd (*et sest vaiksemaks jääks meri sinine* – Annist 1955: 172) ning böliinas *Sadko* võidab nimikangelane merehaldja erilise poolehoiu tubli kandlemänguga. Sealjuures on böliinasid palju lauldudki just kalapüügil olles, nimelt Karjalas ja Põhja-Venemaal (vt *Russkoje narodnoje poetišeskoje tvortšestvo* 1955: 197 jj).

Karjalast on saadud ka soome rahvaeepose Kalevala peamised koostisosad. Need aga kajastavad väga vana, laadilt šamanistlikku laulukultuuri, mille kandjaiks on olnud kalastajad ja metsastajad. Kalevala peakangelaseks on Väinämöinen, temaga seotud laulutsükkel oli kõige täielikumal kujul säilinud karjalastest kalastajate juures. Väinämöise kuju on uurijad tõlgitsenud kui inimeste ja vaimudemaailma vahendajat – šamaani, loitsijat, ühtlasi ka kui suurt laulikut ja kandlemängijat (Haavio 1950: 309 jj). Tema kuju muutub arusaadavamaks, kui meenutada mõnede Siberi rahvaste (nt nanaide jt) šamaane, kes

veel üsna hilisel ajalgi on ühtlasi olnud rahva poeetilise loomingu kandjad ja edasiarendajad (vrd Lopatin 1922: 249–250, 256–257, 345).

Soome ja eesti rahvaluules on hästi tuntud vene eepiline rahvalaul imepärasest kandlest ja selle mängimisest. 18. sajandil on selle laulu teisendeid Soomes kasutatud loitsu funktsioonis; kalastajad ja jahimehed on nende esitamisega lootnud kindlustada head saaki. Lauludes pöörduakse Väinämöise poole, et ta oma võluva kandlemänguga meelitaks kokku kõik metsloomad ja kaladki, et tuleksid kuulama ka nende kaitsevaimud – vee-emand ja metsaemand (Haavio 1950: 205 jj, 220 jj).

Nähtavasti kajastuvad selles igivanad kujutelmad, nagu võiksid kütid ja kalurid oma töötulemusi oluliselt mõjustada imevõimelise muusika ja sõnakunsti abil; kõige kauemini on niisugused uskumused säilinud Siberi rahvaste juures. Lähedaseks sisuliseks paralleeliks sellele on kreeka mütoloogiast tuntud Orfeuse imepärane lüüramäng, mis samuti kutsub kokku loomad, linnud, kalad ja üleloomulikud olendid.

Jahindusele on sisuliselt lähedane karjandus – kodune loomakasvatus. Sellega on seotud karjuste tööala. Paljude rahvaste juures on karjused olnud tuntud kui head jutustajad. Ka Eestist on selle kohta teada arvukaid näiteid. Väga levinud on meil olnud jutustamine öösisete karjuste ehk nn õitsiliste seas; istumine leegitseva õitsitule ümber on kunagi olnud noorte meeste üheks tavalisemaks jutustamispaigaks.

Väliselt on palju ühist selles, kuidas vestlesid õitsilised ja kuidas jutustasid jahimehed, kes uskusid rahvajuttude maagilist mõju metsavaimudele: jutustamine toimus metsamaastikus ning lõkendavate tulede juures. Nähtavasti polegi tegu ainult välise sarnasusega, vaid millegi sügavamaga; ka mõned algselt jahimeeste keskkonda kuuluvad iidsete tavade ja uskumused on hiljem üle kantud karjakasvatusele. Mõningaid mälestusi sellelt alalt on säilinud ka eesti rahvaluules.

Meil puuduvad andmed, et jutustamisele karjas olles oleks Eestis omistatud maagilist tähendust, küll aga on karjandusega seosesse viidud mõned intensiivsed jutustamisperioodid kodustes tingimustes (nt kariloomade kasvu on püütud mõjustada elava jutuvestmise harrastamisega videviku pidamisel).

Seoses videviku pidamisega väärivad tähelepanu kaks momenti: 1) videvikul jutustamisele on sageli kaasnenud mõistatuste mõistatamine; 2) videviku pidamine ühes jutustamise ja mõistatamisega on arvatud midagi põhjustavat või soodustavat. Sellised uskumused esinevad kindlate vormelite kujul ja poeetilises sõnastuses, mis annab

tunnistust nende pikaajalisest lihvimisest rahva suulises traditsioonis. Need vormelid tunnistavad talupoja karjakasvatuse edukuse sõltuvaks videvikupuhkusest. Esitame selle kohta mõned näited:

Kui õhtul mitte varakult tuld üles ei võeta ja kaua ämariku aega peetakse, siis saada noored loomad nagu lambatalled ja vasikad hästi suureks kasvama (ERA II 146, 302 (341) < Saarde khk – J. P. Söggel (1895)).

Ämariku aal puhka, sõs ärjä kasvave, teed tööd – jääve põnni (H II 55, 262 (50) < Tarvastu khk – Feldfebel (1896)).

Näidete rida on võimalik pikendada, aga juba neistki selgub, et enamasti alati on küsimus härgade kasvu edenemises: *sõs ärjä kasvave* (Tarvastu), *sis saava suurõ härä* (Urvaste), *siis kasusse hää ärjä ja suurõ' sarvõ'* (Sangaste). Harvemini on juttu lambatalledest või üldse noortest loomadest (Saarde). Usutavasti on härja mõiste domineerimine tingitud alliteratsioonist: hämarik – härjad. Siin tuleb härga võtta kui karilooma substituuuti. Teiselt poolt tuleb siiski pidada võimalikuks, et mõnel põhjusel eelistati just härgvasikaid ja peeti tähtsaks nende kiiret kasvu, sest härgi kasutasid eestlased minevikus laialdaselt veoloomadena (vrd Naan & Vassar 1955: 75) ja sel puhul olid olulised ka “suured sarved”.

Iseloomulik on, et kõnealuseid uskumusi on noteeritud peamiselt Lõuna-Eestis, eriti tihedasti on andmeid aga endiselt Mulgimaalt. Siin sobib meenutada, et mõnede teiste uskumuste järgi on mõistatamine kas hingede ajal²² või jõulude eel arvatud põhjustavat kirjute vasikate või tallede sündimise koduloomadel. Selle kohta on teateid endiselt Viljandimaalt (Suure-Jaani, Viljandi, Tarvastu ja Paistu) ning Tartumaalt Sangaste ja Võrumaalt Urvaste kihelkonnast – seega samalt alalt, kus ka videvikku peeti loomakasvatuse kindlustamiseks, kuid kitsamast piirkonnast.

Samal alal (kaasa arvatud Setumaa) oli tuntud veel kolmaski nähtus: eriline mõistatamise ja jutustamise kõrghooaeg detsembri lõpul – talviste pühade eel. Seegi on olnud seoses noorte loomadega – on pidanud kindlustama vasikate ja tallede õnnestumise (*et palju vasikaid ja voonakeisi saaks jne*), teisel aga kaitsma selle eest, *et lusikad ära ei kaoks* (võimalik, et seegi kõnekäänd märgib majanduse kind-

²² Hingede aeg oli surnute mälestamisele pühendatud ajavahemik, peeti mihkli- ja mardipäeva vahel; kestuselt oli see paiguti erineva pikkusega.

Foto 10. Vanasti on jutustamist ja mõistatamist seostatud kariloomade edenemisega, andmeid sellest on veel 20. sajandi esimesest poolest. Fotol eesti punane kari Pärnumaal Abja vallas koos karjatalitajate L. Lapi ja L. Sõudmega. Foto 1949/50, Pärnu Muuseum, nr 1892/38.

lustamist, toidu eest võitlemist). Kõik see nähtavasti võis toimuda seni, kuni laudas veel polnud *noori loomi*; kui aga neid oli sündinud, muutus jutustamine ja mõistatamine kohe keelatuks. Jutustamis- ja mõistatamiskeelu kohta on andmeid ainult setudelt (vt ERA II 190, 58 (90a) < Setu – S. Auplevski (1938); ERA II 194, 354 (2) < Setu, Meremäe v – Ello Kirss < Maarja Vahtramägi, s 1887 (1938); ERA II 175, 402 (30) – Setu, Järvesuu v, Podmotsa k – Aleksei Tubli < Paul Haring, 55 a (1938)).

Fakti, et siin on tegemist vanade uskumustega, näivad kinnitavat ka mõned soome paralleelid, mis samuti on vormelikujulised ja haruldased, noteeritud juba mõne vanema autori poolt või saadud kaugelt keelesaarelt. H. G. Porthanil (1733–1804) esineb vanasõna, mis rõhutab puhkepausi maagilist seost karja edenemisega:

Ei sillä siat sikiä, kasva lampahan karitsa, jok ei ayrji syötyänsä
(Kuusi 1953: 58).²³

²³ On esitatud mitu muudki teisendit.

Nn Värmlandi soomlastelt on saadud uskumus, et jõuluaegne mõistamine põhjustab kirjused talleid:

Ne sea paikkasie (kirjavia) vuonnie, kun paljo joulunna arvuuttaa
(Virtanen 1960: 186–187).

Ilmesti pole need paralleelid juhuslikud, vaid on võrsunud samalt põhjalt kui Eestis tuntud uskumused ja vanasõnad. Tuleb pidada võimalikuks, et need on omavahel seoses.

Seda mõtet toetavad mõned andmed meie lõunanaabritelt. Lätlaste vastavatest uskumustest on teada järgmist: *mardipäevast jõuludeni tuleb muinasjutte jutustada ja mõistatusi anda, siis sead söövad hästi* (Bauska mk; teisendite järgi lähevad sead siis ruttu rammusaks, lähevad hästi rasva jne); *sügisõhtutel tuleb mõistatusi mõistatada, et sead rammu läheksid* (Valmiera mk); *hingedeajal tuleb mõistatusi mõistatada, siis lusikad ei kao ära* (Valmiera mk) (Ancelāne 1950: 187). Teisalt on hingedeaja kohta noteeritud: *Sellistel õhtutel muistsed lätlased tegelesid mõistatuste mõistatamise ja muinasjuttude jutustamisega* (Madona mk) (Ancelāne 1950: 183).

Siit selgub, et lätlastelgi on rahvajuttude vestmine ning mõistatuste mõistatamine koondunud sügistalvisele, ennejõulusele ajavahemikule. Eriti on see dateeritud hingedeajale, paiguti ka paastuajale. Iseloomulik on, et lätlastelgi on jutustamise ja mõistatamise maagiline mõju viidud ühendusse seakasvatusega, mille kohta oli teateid ka Soomest. Eestis domineerisid küll härjad, kuid see ei tarvitse olla primaarne. Põhiline on siiski seos loomakasvatuse edendamisega.

Mõningaid siiakuuluvaid käsked ja keelde on tundnud ka slaavi rahvad. Valgevenelastel on olnud keelatud mõistatada sel perioodil, kui lambad poegima hakkavad. Samal põhjusel on olnud keelatud mõistatada jõulude ajal (Federowski 1897: 350). Andmed käivad endise Grodno kubermangu kohta. (See on ilmne paralleel setude jutustamis- ja mõistatamiskeelule lammaste ja kariloomade poegimise ajal.) Ukrainas Harkovi lähedal on tuntud keeldu muinasjutte jutustada sel ajal, kui lambad poegima hakkavad (Dragomanov 1876: 20). Ka suvel on Ukrainas keelatud jutustada – et lammastele kahju ei sünniks (Danilevski 1857).

Asjaolu, et kord on keelud seotud jutuvestmisega, kord mõistatamisega, on arvatavasti tingitud nende žanride sisulisest lähedusest. Kuid tabule põhinevad keelud on võinud tekkida ka nii kauges minevikus, mil rahvaluules valitses veel sünkretism ning eri žanrid polnudki üks teisest kuigivõrd eraldunud (Zelenin 1934: 221). Seda väidet näib

toetavat fakt, et mõnes soome-ugri keeles on mõisted 'jutt' ja 'mõistatus' terminoloogiliseltki väga lähedased ning isegi segunevad (Toivonen 1938: 735 jj; Maskajev 1947: 8).

Üksikasjalikumaid teateid sellest, et just hilissügisel ja talvel on olnud peamine jutustamise-mõistatamise aeg, leidub Kaama jõest lääne pool asuvalt soome-ugri rahvalt udmurtidelt. Nende uskumusi ja tava- sid on lähemalt kirjeldanud K. P. Gerd. Tema andmeil toimuvad udmurtide mõistatamisõhtud hilissügisest kuni jaanuari alguseni. Kogunetakse kord ühte, kord teise taresse. Naised võtavad kaasa vokid, mehed oma tööd ja algab mõistatuste mõistatamine. Autor kinni- tab, et udmurtide arusaamade järgi olevat sõnal maagiline mõju; see- tõttu ei tohi vilja võrsumise ja karja juurdekasvu perioodil kasutada tervet rida sõnu, laule ja mõistatusi.

Nende ebausklilike vaadete pärast annavad Valinski oblasti udmur- did oma fantaasiale vaba voli alles siis, kui kogu saak on kindlas kohas: vili täielikult salves, loomad laudas ja kogu pere pärast hästi õnnestunud suvetöid jälle koos. [...] Mõistatamine algab küll juba sügisel, kuid mitmesuguste legendide, jutustuste, juhtu- muste ja mõistatuste esitamise ning kasutamise õige aeg on vana- dest jõuludest, s.o 25. detsembrist kuni 6. jaanuarini (Gerd 1928, tsiteeritud Anceläne 1950: 189 järgi).

Nagu siit selgub, on udmurtidel olnud üks pikem periood, mis algab hilissügisel pärast saagi koristamist ja karjatamise lõppemist ning kes- tab kuni uue majandusaasta alguseni (s.o noorloomade sündimiseni); selle kestel mõistatati ja jutustati. Eriline mõistatamise kõrghooaeg oli aga selle perioodi lõpul, talviste pühade paiku.

Nende kaugete paralleelide najal muutub arusaadavamaks mõnede meiegi vanade tavade, uskumuste ja kõnekäändude tähendus. Videviku pidamine algas meilgi sügisel, pärast välistööde lõppu. Siis võis jutustada, sest saak oli salves ja loomad laudas. Loomade poegimise algamisest muutus aga jutustamine ja mõistatamine keelatuks. (Nähtavasti kardeti mõne ettevaatamatult lausunud sõna või ütlusega rikkuda tabu, kutsuda välja kahjustavaid olendeid ning põhjustada seega noorte loomade haigestumist ja ikaldumist. Looduslikuks piiriks võis olla ka talvine pööripäev.)

Kohati on erinevusi selles, millise ajavahemikuga need uskumused seostuvad – see võib tuleneda asjaolust, et aja jooksul on kalender muutunud. Vana rahvaomase ajaarvamise järgi oli eestlastel aasta algus sügisel (Eisen 1920: 143; vrd Vilku 1950: 288). Kui kristliku kalendri järgi viidi aasta algus esimesele jaanuarile, kanti mõnes paigas

(nt setudel) varemalt hingedeajaga seotud tavad üle paastuajale. Analoogilisi tähelepanekuid võib tuua ka läti rahvakommetest (Ancelāne 1950: 187 jj).

Üldse on meil rahva jutuloomingu (ja mõistatuste) karjandusega sidumine tuntud ainult Lõuna-Eestis, tsentrumiga Mulgimaal; traditsioonilisi jutustamise (ja mõistatamise) keelde tunnevad ainult setud. Ühtlasi sobib siinkohal meenutada, et Lõuna-Eestis on mõningaid muidki omapäraseid nähtusi, mis on seoses loomakasvatusega. Siin on levinud karjaste vastastikused laulud. Nende levikuala on üsna lähedane siin analüüsitud uskumuste levikualale (vt kaart Tampere 1956: 42). Samuti on siin tugevaid lokaalseid jooni õitsikommetes ja -lauludes, jaanipäevakommetes (nt karja ajamine jaanitulele) ja muuski. Seetõttu tuleb pidada võimalikuks, et sellele hõimule, kelle järglased elavad Mulgimaal ning naabruses asuvates Tartumaa kihelkondades, on olnud iseloomulikud mitmed loomakasvatusega seotud tavad ja uskumused ning ka poeetilise sõnaloomingu (isegi rahvajuttude) funktsionaalne sidumine karjandusega.

Seniste andmete järgi väga haruldane on rahvajuttude teadlik kasutamine põllunduse edendamiseks, kuid vähemalt üks sellesisuline teade on silma puutunud:

Videvikus ei tohtinud tööd teha, kõik talitused ja sekeldused tulid ennem ära teha, tuli videvikku pidada ehk juttu ajada; viimasel puhul pidi tihe vili kasvama (ERA II 170, 175 < Vändra khk, V.-Vändra v – K. A. Rõõmusaar < Karl Rõõmusaar, s 1878 (1937)).

Usutavasti on siin mõeldud rukkiorase head võrsumist sügisel, mis kindlustaks tiheda vilja järgmisel aastal; mingisugust muud kasvavat vilja sel perioodil, kui videvikku peetakse, ei saa ju olla. Sisuliselt on siin ilmselt tegemist edasiarenguga või ülekandega nendest käskudest ja keeldudest, mis olid ühenduses karjandusalaste taotlustega.

Eespool esitatud faktidest selgub, et minevikus, tootmissuhete madala taseme juures on ka jutustav proosavormiline rahvalooming (rahvajutud) olnud erilises seoses inimeste igapäevase tööga ning on pidanud kaasa aitama selle paremale õnnestumisele ja toodangu suurendamisele. Mõnede teiste rahvaluuležanride, nagu rahvalaulude ja loitsude kohta, on see juba ammu üldiselt tuntud ja tunnustatud, juttude kohta aga mitte. Ka hilisematel ajalooperioodidel on rahvajuttude vestmine säilitanud seose nende põhiliste tootmisaladega, mis juba kauges minevikus olid omandanud erilise tähtsuse jutuloomingu arengus – jahinduse, kalapüügi ja karjahoidmisega.

Eraldi tuleb välja tuua rahvajuttude vestmine töötajate kollektiivis töötajate vastupidavuse suurendamise eesmärgil, enamasti laste ja noorte tööjõu rakendamisel.

Kuusalu kihelkonna Kolga rannakülades on varemalt õhtuse võrgukudumise või ketramise juures jutustatud *tontidest ja kodukäijatest*, [---] *et lastel uni ei tuleks* (Tampere 1938: 18).

Setu rahvajutustaja ja -lauliku Ustinja Kõivastiku eluloos on öeldud:

Omad muinasjutud päris ta enam omalt osalt õhtatel peergu pidades ja emale töö juures valgust näidates. [---] Et laps mitte magama ei uinuks, selleks jutustas ema talle muinasjutte ja laulis laule ja muid lugusid (S 13 139/40 < Setu, Vilo v, Alaotsa k – Th. Kõivastik < Ustinja Kõivastik (1929)).

Sellest, et endisel ajal on Muhus õhtuste tubaste tööde juures istudes unisust peletatud huvitavate rahvajuttude vestmisega, on pajatanud 83-aastane Feodor Naeris Linnuse külas:

Kui hakkas uni peale kippuma, hakati huvitavat muistist juttu riakima. Mis vanast oln, nõuksi asju hakati arvama. Talvel olli kõige rohkem ülalistatud. Vahest olli vaikne, otsiti midagi huvitavat, et kõik erguks said. Mõistatusi olli kole palju [---] (KKI 27, 165/7 (1) < Muhu khk, Linnuse k, Saadu t – Alvine Schmuul < Feodor Naeris, s 1876 (1959)).

Jutustajateks on olnud vanemad oma pere inimesed – isad-emad, vana-isad ja vanaemad. Kui jutustajate repertuaar polnud kuigi suur, jutustati samu jutte korduvalt; sageda kuulamise tõttu on need lastele isegi sõnasõnalt meelde võinud jääda.

Hea muinasjuttude repertuaari tundmine ja nende oskuslik esitamine on olnud hinnatav omadus; see on asjaomasele isikule võinud hõlbustada kontakti loomist teistega, usalduse võitmist võõras paigas ning võimaldanud isegi mõnesugust ainelist tasu.

Leidub mitmesuguseid andmeid, mis lubavad väita, et kunagi on olnud kombeks vesta rahvajutte tasuks öömaja eest. Üks vanem sellekohane teade on Viru-Nigulast aastast 1892. Rida muinasjutte on kirjutatud 67-aastaselt Leenu Udamilt, kes oli need lapsepõlves kuulnud oma isalt. Isa kohta on kirjanekus öeldud: *viimane käis kerjamas ja tütar (Leenu) lapsena kaasas. Öömaja eest vestis isa juttusi, ja säält on nad ka tütrele meelde jäänud* (H II 34, 428 jj < Viru-Nigula khk – Jakob Valk < Leenu Udam, 67 a (1892)). Juttude juurde kuuluvaist andmeist nähtub, et kerjamas käimine ja jutustamine on olnud umbes

1838. aasta paiku, kui tütar Leenu oli 13 aastat vana. – Töenäoliselt tähendab öömaja siin ööbimisvõimalust ühes toitlustamisega.

Järgmine tähelepanek võib käia 19. sajandi lõpu kohta:

Nagu mäletan, ei olnud minu kodupaigas mitte mooduseks öömajaliselt tasutaks nõuda muinasjutte vestmist öömaja eest; aga seda oli küll, et öömajalised vestlesid huvitavalt, et kogu pererahvas öömajalist tähelepanelikult kuulasid. Ja hommikul, kui sarnane öömajaline majast lahkuma hakkas ja öömaja eest tasuda tahtis, siis öeldi ikka nii: Olete seda oma hea jutuga ära tasunud – meilgi läks aeg lõbusasti mööda teie juttu kuulates (RKM II 82, 72 < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaavere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)).

Et öömajaliselt jutuvestmist oodati, selle kohta leidub veel muidki andmeid. Niisugune motiiv esineb koostisosana ka rahvajuttudes, millest usutavasti võib järeldada, et tegemist on vana tavaga, mis kunagi on pidanud olema üldiselt tuntud.

Esitame katkendeid legendilaadilise muinasjututüübi *Kummalised nägemused* (AaTh 840) mõnest teisendist (Maria Linna teade Setumaalt Pankjavitsa valla Lõkova (Ojavere) küla setudelt 1957. aastast).²⁴

Kolme mehe reisilugu

Kolm meest läksid reisima. Öhtu tuli kätte ja mehed tahtsid öömajale jäeda. Nad läksid ühte majasse öömaja paluma. Seal küsis peremees nende käest, kas nad ka juttu mõistavad ajada. Seal ütlesid kaks meest, et nad mõistavad juttu ajada, aga kolmas ütles, et ta ei mõista. Sellepärast, et nad kõik juttu ei mõistnud ajada, ei võtnud peremees neid öömajale vastu.

Nad läksid teise perse. Seal küsiti nende käest nõndasamuti. Seal ütlesid kaks jälle, et nad mõistavad, aga kolmas ütles, et ei mõista. No senna ei võetud neid öömajale.

Nad läksid kolmandamasse perse ja ütlesid, et kõik mõistavad juttu ajada. Kolmas peremees võttis neid ilusti vastu, andis neile süüa ja juua. Aga enne magama minemist pidivad igaüks juttu ajama. Seal akkasid kaks meest juttu ajama, kolmas aga ei mõistnud midagi rääkida, sellepärast ajas peremees teda välja. Ta heitis välja vankri peale magama. [---] (EKS 4 5, 695/7 (662) < Risti khk, Nõva v – Jaan Treusmann < Vihterpalu (1888)).

²⁴ Judus = muinasjutt.

Kolm öömajalist

Kolm meest läksid ühte talusse öömajale. Peremees ütleb: "Peate jutustada oskama". Kaks meest jutustasid oma jutud ära ja neile lubati öömaja. Nüüd oli lugu kolmanda käe. See ütleb: "Mia ei oska midagi rääki." Ja pidigi toast välja minema.

Väljas näeb ta mitmesuguseid kummalisi nägemusi. Kui ta need on sisse tulles ära jutustanud, saab ta vastuseks. "Nüüd," ütles peremees, "võid sa öömaja saada, sest sa oskad juttu vesta" (EÜS X 313/7 (2) < Suure-Jaani khk – M. Kielas(1908)).

Nendest tsitaatidest ilmneb, nagu oleks kunagi öömajalise jutustamiskohustus olnud enam-vähem obligatoorne ja et see oli vastutasuks öömaja eest, kaasa arvatud ka õhtueine. Nii võis see olla kaugemas minevikus. Motiiv on tuntud ka läti rahvajuttudes: peremees nõuab, et öömajaline kogu öö jutustaks muinasjutte, kuid öömajaline põikleb sellest kohustusest kavalusega (*Latõšskije narodnõje skazki* 1957: 511).

Asjaolu, et öömajaliselt nõuti rahvajutte, tugines nähtavasti seisukohale, et normaalselt pidi iga mees tundma rahva jutuloomingut ja pidi olema võimeline seda esitama. Niisugune nõue aga omakorda sundis õppima ja omandama esivanemate pärandit. Hea jutuoskus võis selle omajale tuua nimelist tasu või kasu ka muudel juhtudel, mitte ainult öömajal olles. Esijoones tulevad siis arvesse kerjused või ka muidu kehvikud, kel oli ainet ja osavust rahva jutuloomingu tundjatena ja edasikandjatena: nende jutuandekus leidis rahva poolt tasuvat hindamist.

Selle kinnituseks võib esitada Kuusalust põlvneva jutukese.

Eerige taat ja pulkesant

Minu mälestukses viel kävid pulkesandid rannas kalu korjamas. Nie pulkesandid ei oldki oiete peris sandid, nie toid kuusmanni²⁵ pulki kodiss. Neist pulkijest sai üäd käüid [kas sama sõna kui võrgukäbi? R.P.] ja rehi pulgad. Pulkije vasta siis anneti jälle silku ja kalu.

Moned pulkesandid olid suured judumihed. Üks oli ajand sügisel Eerige taadiga kaks päivä ja öö tagajärele juttu. Siis jään viel juttu ülegi. Sest ajast on jäänd rahvasuhu sanalask²⁶ neie kohta, kes kaua judustavad: "Jusku Eerige taat ja pulkesant!"

²⁵ Kuusmann = kuslapuu.

²⁶ Sanalask = ütlus, kõnekäänd.

(ERA II 167, 233/4 (12) < Kuusalu khk, Kolga v, Kiiu-Aabla k – Adolf Kronström < Katarina Kronström, 71 a (1937)).

Arvata võib, et pulkesandi hea jutuoskus leidis positiivset hindamist ning faktiliselt anti talle kalu peamiselt heade juttude eest.

Kullamaa ümbruses on mõnekümne aasta eest liikunud Aadu-nimeline kerjus. Temale on kitsigi pererahvas annetanud helde käega põhjendusel, et *räägib hästi* (RKM 101, 90 < Kullamaa khk, Vaikna v, Laukna t – Juhan Nurme < Maria Lehtsaar, 66 a (1960)).

Andmeid selle kohta, et tublile jutumehele kõrtsis *hea jutu eest viina ja õlut on ostetud*, on mitmelt poolt (RKM II 82, 71 < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaavere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)).

Jõhvist on teateid, et seal ümbruses on 20. sajandi algul käinud külakorda kaks vana meest (Sibul ja Martin Streimann), kes olnud tublid jutustajad ning vestnud rahvale *väga lõbusaid lugusid*; teine neist olnud vana soldat, kes Krimmi sõjast osa võtnud (ERA II 215, 344 (4) < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Kohtla algkool < Ella Käert, 49 a (1939)).

Sellest näeme, et head jutuoskust hinnati kõrgelt. On siis üsna loomulik, et need, kellele niisugune oskus kasuks tuli, seda ka teadlikult omandada ja arendada püüdsid. Siit leiame ühe lisapõhjenduse ja seletuse, miks näiteks rändkaupmeeste, kerjuste ja rändavate käsitöölise (rätsepate, õmblejate jt) hulgas on olnud häid jutustajaid: nad olid laiemalt ringi käinud, seega ka rohkem kuulnud ja näinud.

Rahvajuttude funktsioonist rääkides tuleb eriti esile tõsta ka proosa-loomingu kunstilis-kasvatuslikku ja esteetilist tähtsust, mis on loomu poolest olnud mitmepalgeline, olenevalt juttude liikidest. Erinev mõju ja tähtsus oli muinasjuttudel, mis rikastasid kuulajate fantaasiat, pakkusid esteetilist naudingut ning mõjusid õpetlikult antud tegelaskujude ja sündmustiku kaudu. Oli jälle teisi muinasjutte, mis õpetasid nägema ja mõistma sotsiaalseid vastuolusid ning näitasid teid õiglasema ja inimväärsema elu poole. Naljandid aga kasvasid huumori ja satiiri abil ning lõbustasid kuulajaid rõõmsameelse rahva hulgas pidudel ja pühade ajal.

Muistendite kohta tuleb ütelda, et nendes oli nii head kui halba. Kohtadega seotud muistendid õpetasid oma kodukohta tundma ja armastama. Samas aga põhjustasid hirmutavad jutud tontidest, kodukäijatest, painajatest jne, mida sageli jutustati teadlikult hirmutamise ja ergutamise eesmärgil, kartlikkust ja argust.

Kasvatustlikult on rahva hulgas kasutatud jutte muistsetest vägilastest. Tuleb pidada võimalikuks, et vägilasmuistendeid on endistel aegadel jutustatud ka seoses sõjaliste võitlustega, s.t sõjameeste hulgas. See tundub usutav, kui arvestada analoogilisi teateid ja tähelepanekuid teistelt rahvastelt. Populaarsele vägilasele Kalevipojale on rahvas hiidlike joonte kõrval omistanud ka sõjamehelikke jooni. Temas on nähtud rahva kaitsjat, julget võitlejat. Just need küljed Kalevipoja kujus on arvatavasti leidnud mõnikord ihalemist ka kasvavates noortes, kui vastavad muistendid olid veel käibel rahva hulgas.

Suure kasvatustliku tähtsusega on olnud ajaloolised muistendid. Arvuliselt pole neid palju. Enamasti sisaldavad need sõjaaegade mälestusi, kajastavad ka asustuse kujunemist, ühiskonna arengut, rahva võitlust mitmesuguste eluraskustega, eriti ka mõisnikega. Niisugune ajalooline jutuainestik on aidanud kujundada rahva ajaloolist teadvust.

Erialases kirjanduses võime leida tähelepanujuhtimisi sellele, et rahvajuttude funktsiooni on vaja uurida: on vajalik teada, mispärast jutustatakse ja jutte kuulatakse, kas moodustavad rahvajuttude osa riitusest või kultusest; kas on juttude esitamisel olnud oma kindlad ajad ja eesmärgid; kes on jututraditsiooni kandjad jne (Thompson 1957–1958: 185 jj). Üheks kõige vanemaks ja ürgsemaks rahvajuttude kasutamise mooduseks tundub olevat tootmismaagiline funktsioon, mis peaks tagasi ulatuma väga kaugesse minevikku, arvatavasti kiviaegsesse oludesse (nagu jahistseenide kujutamine kiviaegseil kaljujoonistel). Rahvajuttude tootmismaagilist funktsiooni on võidud märkida: a) jahinduses; b) kalastuses, mõnevõrra ka c) karjanduses ja isegi d) põllunduses. Seejuures ilmneb, et ettekujutus mingisugustest loomariigi “peremeestest”, kellega kütt peab hoidma head vahekorda, on tuntud väga laialt, mitte ainult Siberis ja Euroopas, vaid isegi Aafrikas ja Lõuna-Ameerikas (Röhrich 1959: 341 jj). Ebataavaliselt ulatuslik levikuala peaks olema tõendiks väga suurest vanusest. Väga laialdane näib olevat ka nende “peremeeste” kujutlemine antropomorfsete naisolenditena, mistõttu nende poolehoiu taotlemine võtab erootilise kallaku (Wirsaladze 1961: lk 363 jj). Nähtavasti on usutud, et isegi nende erootiliste suhete sõnaline väljamaalimine annab kütile võimuse vastava loomaliigi üle (resp. kindlustab jahihõnne) (Röhrich 1956: 82 jj). See aitab mõista Siberis elavate šoride kalamehejuttude erilise kallakuga repertuaari. Üldse on aga laialdane naishaldjate esinemine jahindusega tegelevate rahvaste usundis väga vana joon; see viib mõttele ühendada niisugused kujud matriarhaadi ajastuga.

Arengulooliselt tundub, et siin käsitletud tavanditel on jahinduslik põhi kõige tugevam, kõik muu on aga võinud kujuneda selle analoogial.

Et ka loomakasvatust on kunagi püütud mõjustada sõnalise loomingu, selle kohta võib tuua lisanäite soome rahvaluulest. Nn Värmlandi metsasoomlased (nad olid Soomest välja rännanud ja elasid Kesk-Rootsis) on vana rahvalaulu *Suur siga* esitanud *porsaita otetsessa, silla jotta porssijen kasvea* (Haavio 1959b: 40; rahvalaulude maagilise tähenduse kohta laiemas mõttes vt Tarkiainen 1939). Meil võis jutuvestmise tähendus olla samalaadne: jutustati ja mõistatati koduloomade tiinuse perioodil ning sel usuti olevat positiivne mõju sündivatele vasikatele ja talledele.

Uskumus, nagu võiks rahvajuttudega (*resp.* videvikuvestlusega) mõjustada viljakasvu, tundub üksiseisev ja erandlik. Mõningaid paralleele võib sellele siiski leida, kuigi enamasti kaugemalt. Lužitsi viljapõldude haldjas *poludnitsa* olevat iseloomult kuri, kuid muutuvat heatahtlikuks, kui kuuleb väljapaistvat jutuuskust (Zelenin 1934: 227–228). Uus-Guineas jutustatakse pärimuslikke lugusid jamsipuude istutamise ajal ning iga jutt lõpetatakse sooviga, et puu annaks rikkalikku saaki. Niisamuti toimitakse jamsi ja taro viljade valmimise ajal (Zelenin 1934: 230). Indoneesias Kesk-Sulawesis on kombeks riisi loomise perioodil palju mõistatusi mõistatada, et seega kergendada riisipeade väljatulemist (Schellbach 1959: 21). Seega pole Eestist saadud teade sugugi ainulaadne.²⁷

Tegemist on šamanistliku joonega rahvaluules. Põhjus, miks Siberi rahvastel on säilinud arvukamaid ja selgemaid mälestusi kui mujal, võib olla selles, et seal tööpoolest on šamaanidel olnud tähtis osa rahva poeetilise loomingu kandjatena ja säilitajatena.

Rahvajutud on olnud tähtsaks vahendiks igasuguste pärimuslike teadmiste ja elukogemuste edasiandmisel põlvest põlve (teadmised loodusest, inimestest, kommetest, uskumustest, kodukohast, ajaloost jne).

Hea rahvajuttude oskus on soodustanud inimestevahelisi suhteid – hõlbustanud öömaja saamist reisijail, kergendanud kerjastel elatuse hankimist, soodustanud tüliküsimuste lahendamist, aidanud kaup-

²⁷ Vilja- ja loomakasvatust edendavat või jahiosavust arendavat toimet on meil omistatud ka mõnedele jõulumängudele, mida mehed vanasti mängisid jõulupühade ajal, nagu “Passilöömine”, “Tedrelaskmine” jt (Enäjärvi 1933: 366 (joonealune märkus); Enäjärvi-Haavio 1936: 115 jj).

mehel ostjaid ligi meelitada jne. On usutav, et see kaugemas minevikus (koos muude kunstiliste oskustega) on võinud soodustada ka rahvastevahelisi suhteid ja kokkupuuteid.

Uuemal ajal on rahvajutud väga suurel määral olnud lõbustuseks ja ajaviiteks mitmesugustes inimkollektiivides (eriti meeste keskel), mõnikord seoses kollektiivsete töödega, siis ühtlasi tööd kergendades ning inimeste vastupidavust suurendades, ent samuti ka esteetilise meelelahutusena, sisustades jõudehetki kodustes oludes ning mitmesugustes kooselupaikades (eriti talviti), aga ka pühadel, pidulikel juhtudel jne.

Kui head jutuuskust eriti hinnati, kui sel oli ilmne majanduslik tähtsus, sai see ühtlasi stiimuliks professionaalsete ja poolprofessionaalsete rahvajutustajate väljaarenemisele, kellele see kunstiala võis olla elukutseks, mis võimaldas äraelamise:

Es gab eine Zeit, wo das Märchenerzählen ein Gewerbe war, das seinen Mann nährte, wie den Aretalogs und Fabulator des klassischen Altertums oder den Mimus, bei dem noch mimische und musikalische Künste hinzukamen wie auch bei dem Spielmann des Mittelalters und dem türkischen Meddah (Bolte & Polívka 1930: 6).

[On olnud ajad, mil muinasjuttude jutustamine oli teenistus, millega mees sai ennast ära toita, nagu näiteks antiikaja aretologus või fabuleerija ehk siis mimus, kelle puhul lisandusid veel miimilised ja muusikalised oskused, aga ka keskaja spielmannid ja türki jutustajad (*meddah*).]

Kuigi meil Eesti analoogide kohta puuduvad selged näited, ei saa siiski väita, et neid siin kunagi poleks võinud olla.

Rahvajuttude funktsioon on osalt võinud oleneda ka juttude sisust ja liigist: mõnevõrra on seda omal kohal ka märgitud. Eriliseks lähtealuseks liikide või alaliikide funktsionaalset suunitlust siiski võtta ei saa, sest sagedamini on samu teoseid ju kasutatud mitmesugustel erinevatel asjaoludel ja erinevas funktsioonis.

Minevikku on jäänud rahvajuttude maagiline (täpsemalt tootmismaagiline) funktsioon, kuid kõik muud funktsioonid võivad mõnevõrra ette tulla isegi tänapäeva tingimustes, muidugi olenevalt ajast ja kohast.

Rahvajutustaja kui juturepertuaari kandja

Jutustajaga seotud probleemidele on folkloristlikus kirjanduses juba ammu tähelepanu omistatud, kuid on siiski küsimusi, mis senistes käsitlustes on kas puudulikult valgustatud või hoopis kõrvale jäänud. Niisuguste hulka kuuluvad näiteks: jutustaja esinemisega seotud tavad, maneerid ja traditsioonid, jutustaja ja kuulajate vahekord, jutustaja tähtsus oma ümbruskonnale jne. Eriti vähe on tähelepanekuid ja kirjeldusi esimesena nimetatud ainestikust. Isegi mõnes ainult ühele jutustajale pühendatud monograafias on neist küsimustest räägitud väga vähe (Lintur 1953). Niisugustele lünkadele juhivad tähelepanu ka teiste maade uurijad, näiteks Linda Dégh (1961: 72).

Kuid miks see nii on? Millest on tingitud niisugused lüngad? Ilmselt sellest, et kogujad ja uurijad tegelevad harilikult ikka jutustajaga eraldi omaette, väljaspool seda keskkonda, kus jutustaja normaalselt on harjunud esinema.

Jutustaja jutustab ainult küsitlejaile. Loomulikult pole niisuguse töötamisviisi puhul üldse võimalik omada ettekujutust ettekande normaalsest laadist ega jutustaja ja kuulajate vastastikustest suhetest. Samasuguste puuduste all on enamasti kannatanud ka meil tehtav kogumistöö.

Siiski võib leida andmeid juba kardinaalselt muutunud välitööde metodoloogias. Nii iseloomustatakse ungari muinasjutu-uurijate töövõtteid sõjajärgseil aastail järgmiselt:

Die Aufzeichnung des Textes nehmen wir im allgemeinen in der gewohnten Umwelt der Märchenerzähler, nach Möglichkeit zur gewohnten Zeit und unter Anwesenheit der üblichen Zuhörerschaft, vor. Die Transkription vom Tonband geschieht in Kurzschrift oder mit Hilfe der Schreibmaschine, für sprachwissenschaftliche Zwecke in detaillierter, für die Zwecke der Märchenforschung in vereinfachter Lautschrift (Kovács 1958: 459).

[Teksti ülesmärkimine toimub tavaliselt muinasjututustaja igapäevases keskkonnas, võimaluse korral ka harjumuspärasel ajal ja tavapärase kuulajaskonna juuresolekul. Helilindilt transkribeeritakse kiirkirjas või kirjutusmasina abil. Keeleteaduslikel eesmärkidel tehtavas transkriptsioonis kasutatakse detailseid, muinasjutu-uurimise eesmärkide korral aga lihtsustatud häälikumärke (Kovács 1958: 459).]

Repertuaari valikust

Jutustaja repertuaari mingil konkreetsel esinemisel mõjustavad mitmesugused asjaolud ja tingimused: koht, kus jutustamine toimus (kodus, töö juures, metsas tulelõkke ääres istudes, kõrtsis jne), kuulajaskond, selle huvialad ja vanuseline koosseis (noorte seas olid käibel teised jutud kui vanadel, lastele jutustati teisi lugusid kui täiskasvanutele), esinemise olukord (nt videviku pidamine, talgud, pühade aeg jne), jutustaja enda kalduvused ja huvialad (mõni teadis eeskätt

Foto 11. Talgud töid kokku rahvast mitmest kandist. Rahvapargi korrastamise talgud Sindis 1940. a. suvel. Töölised koos perekondadega, käes rehad, labidad jt tööriistad. Foto 1940, Pärnu Muuseum, nr 162.

naljandeid, teine muinasjutte, muistendeid jne), aga ainevalikust võis sõltuda ka rahvajuttude funktsioon (kas sooviti kedagi lõbustada või hirmutada, õpetada või kasvatada) ja ehk veel mõni muugi täpsemalt määratlemata põhjus. Ei saa muidugi väita, et teatud olukordades või tingimustes oleks alati käibel olnud teatud liiki või laadi jutuainestik, nagu on olemas kindla eriilme ja funktsiooniga liigid ja rühmad rahvalaulude hulgas (vrd nt pulmalaulud, lõikuslaulud, hällilaulud jne). Kuid samuti poleks õige väita, et jutustaja repertuaari valik oli alati hoopis juhuslik. Selles avaldusid siiski mõned rahvalikud normid ja tavad.

Üldisemalt on tuntud vahetegemist selles, mida jutustati täiskasvanutele ja mida lastele. Lastele on eelistatud vesta muinasjutte loomadest ja lindudest, tublist ja töökast vaeslapsesest, osavast ja targast karjapoisist, igasugu õpetusjutte, muistseist vägilastest ja hiidudest jne. Iga tubli jutustaja loomulikuks püüdeks oli oma jutuvara järgmisele või ülejärgmisele põlvele edasi anda, kuid see toimus aegamööda, vastavalt lapse arengule.

Nagu juba eespool käsitletud, on siiski endisel ajal lastele jutustatud ka usundilise sisuga muistendeid ning mõnikord isegi erilise tagamõttega – hirmutavad jutud (kodukäijatest, viirastustest jne) olid vahendiks, et noori kuulajaid unisusest vabastada ja “erguks teha”, et neid seega õhtuti kauemini rakkes hoida kodustel töödel (tulenäitajatenä, kui kasutati peeruvalgust, aga ka võrgukudujatena, ketrajatena jne). Niisugune nähtus on olnud küllaltki levinud, osalt võib-olla ka seetõttu, et kui õhtuti kõik pere oli ühes ruumis koos, polnud seal tegelikult võimalust laste ja täiskasvanute eraldamiseks. Hirmuäratavate õhtuste jutuvestmiste halba mõju on oma nooruses tunda saanud ka Fr. R. Kreutzwald ning on hiljem niisuguse jutuvara kahjulikku olemust selgitanud 1855. aasta *Maarahva kasulises kalendris* ilmunud kalendrijutus *Kuidas inimesed iseennast petavad* (vt Kreutzwald 1953a: 280 jj).

Kuidas rahvajuttude vestmisel aineala ja palade valik tegelikult kujunes ja millest see olenes, kuidas esitatav repertuaar oli tingitud jutustamispaigast ja selle olustikust, selle kohta on õpetlik tsiteerida ühe tuntuma jutustaja enda tähelepanekuid, mis on noteeritud Jõhvi kihelkonnast. Seejuures on jutustaja püüdnud põhjendada ka rahvajuttude usutavust ja kaasaegsust umbes 19. sajandi lõpus ja vahetusel, kui rahatulesid, unenägusid, luupainajat, kodukäimist jms veel täiesti usuti ning reaalsuseks peeti, sest *ei öld ühtki tarka, kes sulle ütles, et sie ei või olla*. Huvitav on jutustaja iseloomustus niisuguse olukorra kohta minevikus, kui veel kirjandust vähe oli ning paljud üldse lugedagi

ei mõistnud, et siis nied juttud olidki nagu üks jutturaamat, mida siis lueti.

Tähelepanndavad on jutustaja näited, kuidas konkreetne ümbrus ja olustik tingisid erineva jutuainestiku sepal ja veskil, õitsil või vooris olles, jahil olles jne.

Aga sie oli siis juba niisikene aeg, kus nende asjude sies ise elati, nied ei öld vanad.

Sellel ajal, kui õitses käidi, kui seppal kõrda uadeti, vaimust käidi, vuaris käidi, sellel ajal ei üäldudki, et ennemast juhtus seda vai seda. Sieaig nähti, kuda rahapajad põlesid, sieaeg näideti unes ja juhadeti raha, sieaeg käidi kodu ja ölid luupainajad. Kui pali neid vanaisasid, kelle lapselapsed nüüd on vanad mehed, kui pali nied nägivad kummitusi, kui pali neile juhutati üäsä raha. Neije nimedki üäldi, kes nägivad. Ja nied inimesed ise rääkisivad. Ja kus nad rääkisivad? Just õitses, vuaris ja kus saivad kokku ja vietasivad aiga.

Üks tegi oma juttu lahti, tõine akkas oma lugu rääkima. Ninda mendi siis neije juttudega sedasi edesi juba sinne aiga kaa, kus neije isad ja isaisad elasivad. Ja kui nüüd seda arvada, et ütläma minu isa ajast on nindapali lugusid, mis inimesed ise on nähnäd, siis võib arvada juba isegi, kuipali võis vanal ajal, ütlämä viiskuus põlve tagasi neid lugusid ölla. Ja kui siis ei öld lehti, ilma elust miski ei tiatud, lugedagi paljud ei oskand, mis siis öli, miiga inimesed aiga vietasivad? Siis nied juttud ölidki nagu üks jutturaamat, mida siis lueti.

No ia küll. Mendi seppale. Sääl öli pali rahvast, uadeti kõrda, eks muidugi akkand igav. Tuadi sääl viina, võeti seda, vahiti – vana mõisa paja; akketi arutama, kes sääl enne seppast öli, ja akkaski jutt menema. Sest kui pali öli juttusid seppadest – üks tias üht, tõine tias tõist. Vai ütlämä jällä veskil kui öldi. Möldri-juttusid. Sääl öli tõisi inimesi, üks tias üht lugu, tõinõ tõist lugu. Üks öli ise nähänd, üks öli kuuld mõjalt. Ja sie aig usuti jua kõiki. Usuti, et sie ninda öli. Kardeti vaimusid – igasugu nõijad ölid, pahad silmad.

Öldi õitses, tulelõke öli maas. Aga juba akkaski jutt, kuda on nähtud metsas tuld ja vanapaganad süsa sosivad. Juba tulivadki metsaaldija juttud, rahapaja põlemised, nindat igast asjast öli jua lugusid.

Õldi vuaris. – Päiv vieres, ütlämä talv. Aga õldi üksikus kõhas, tuli säääl mõisa rei vasta, ära sa mõtle, et ei tehend mehed tõsisest. Siäl võis imelik tõld vasta tulla ja kadus nagu maa alle, säääl võis mõni isand tie pääl sõitada. Vuari tie õli jua tuttav. Tuldi päivä ajal kustki müüada, kas õli kõrts vai mõis vai õli mõned varemed. Õli säääl puu vai kivi vai mis säääl õli. Mõni tias senest miski, rääkis tõistele. No jutt sai õtsa, aga tie õli pikk, – tõine akkas rääkima, kolmas – ja ninda nied juttud käisivad.

Õlivad jahil – õlid jahimehe juttud, luamide juttud, nied juttud, kuda errad jahil käiväd. Ja ma ütlen, et igast paigast õli ennemast lugusid ja neid tiati. Ja nied tulivad miele, neid siis ka räägiti, kui saadi kokku ja õli vaba aiga.

Noh, jaanibe laupa õhta, nuared tegivad säääl jaanitule, vane-mad mehed istusivad kaa nattuke aiga säääl. Ja kui nüüdseaja inimesed on ehk kustki kuulud, et sõnajala õis pidi õlema, siis sieaig tiati kindlast, et ta on. Senepera, et ei õld ühtki tarka, kes sulle ütläs, et sie ei või õlla. Sie tuli siis miele, senest akketi rääkima, ninda sie aig läks (KT 180, 22/6 < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets < Salme Mets, s 1894 (1960)).

Kuivõrd oli erinevust täiskasvanutele või lastele mõeldud juttude vahel, seda on meenutanud ka üks jutustaja, kel endal oli aastaid üle üheksakümne:

Mõned jutud olid ka niisugused, mida jutustasid vanemad inimesed omavahel. Need jutud olid rohkem tõsisemad vanainimeste jutud (ERA II 259, 588 (3) < Koeru khk, Rakke al – Laine Priks < Jaan Tamm, s 1845 (1939)).

Lastest on eemal hoitud seksuaalne temaatika:

Niisuguseid jutte, mis kahemõttelised ja suguelu sisaldavad jutud, neid laste kuuldes ei räägitud, need olivad ainult vanematele isekeskis rääkida. Ja lorijutud räägiti meeste keskes kõrtside juures ja niisugustel koosviibimistel, kus lapsi kuulamas ei olnud (ERA II 295, 306/7 (2) < Viljandi khk, Viljandi v – Johan Kala < koguja (1941)).

Mõnes paigas olevat vahet tehtud rohkem selle alusel, kas koos olid mehed või naised; meeste seltskonnas pajatatud “kangemaid” jutte (RKM II 55, 277/8 < Põide khk < Jaani khk, Maasi k/n, Kavandi k – Selma Lätt < Jüri Jurkotorni laulikust (1956)).

Leidub ka selliseid teateid, et repertuaar olenes jutustajast:

Igal jutustajal olid oma jutud, kellest ta rääkis. Nagu Eruma isa, tal olid ikka kuradid. Ta oli väikse jutuga. Kui sisse tuli, esimese tunniga ta vaevalt paar sõna ütles. Aga kui teised ka tulid, siis oli tal juttu küll (teade Kullamaa khk, Koluvere v).

Osa juturepertuaarist võis sattuda unustuse hõlma ka selle tõttu, et sellesse enam ei usutud, seda enam tõsiselt ei võetud ega tahtudki lastele edasi anda:

Minu ema, kes nüüd surnud on, rääkis, et tema ema on oma lastele väga palju muinasjutte rääkinud tontidest ja kodukäijatest, nõidadest ja huntidest. Tema on oma õdedega siis väga kartnud, ei ole õhtul julgend emast eemale minna, olnud kõik ema põlvede ümber, kui ema vokiga kedrand, ja sellepärast ei rääkind ta mulle ja minu õe-vendadele midagi, et meie karta ei teaks (ERA II 23, 321 (1) < Märjamaa khk – Emilie Poom (1930)).

Setudelt on andmeid, et jutuvestja pajatas algul lihtsamaid ja tuntu- maid lugusid, uudsemad ja ilusamad palad aga hoidis lõpuks, et seega neid paremaid palasid eriti oodati ja keegi ei läinud enne magama (mõeldud on lastele jutustamist õhtul) (Maria Linna teade (1957)).

Mingisugust üldiselt rakendavat tava või seaduspärasust neist teasteist välja lugeda pole muidugi võimalik. Ilmsesti olenes asi põhiliselt sellest, kes oli jutustaja, kus ta esines ja kellele ta esines. Muidugi olenes väga palju ka jutustaja tagavarast, tema repertuaari ulatusest. Jutustaja ei saanud olla kõiketeadja, temalgi oli oma individuaalne kallak ja huviala.

Esinemiseks valmistumine

Seda küsimust on võimalik siinkohal lühidalt riivata peamiselt Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluule sektori ekspeditsioonidelt saadud kogemuste alusel. Kui autor 1958. a sügisel pöördus Iisaku kihelkonnas Soompea külas elava 75-aastase Liisa Kuninga poole, et täpsemalt kirja panna või helilindistada tema Kalevipoja-jutte, andis kõnetatav esialgu tõrjuva vastuse: *No kuulge, vabandage, ma praegust kohe ei olegi selle vasta valmistand.*

Sama aasta suvel oli sealsamas Lähetepea külas kavatsus võtta lindile 71-aastase Senni Piiritsa Kalevipoja-muistendid, kuid jutustaja vastuseisu tõttu ei saanud seda teha. Ta vabandas end haiglase olekuga

(ta oli tõepoolest hiljuti maha kukkunud ja kätt vigastanud), kuid peamine põhjus keeldumiseks näis olevat siiski teine: see tulevat väga ootamatult ja tal polevat kõik *korrapärast meeles*.

Kui ma midagi räägin, peab räägitud olema (KKI 24, 246), ütles ta. Ja oligi niiviisi, et kui me sügisel uuesti talle külla läksime, oli ta väga lahke ja vastutulelik ning jutustas helilindile muistendi Kalevi-pojast, mis on pikem kui ükski teine, mis me viimastel aastatel sealt ümbrusest olime saanud. Tundus, et sel puhul oli jutustaja end ette valmistanud ning sai enda arvates esitada tervikliku jutustuse. Järelikult – vähemalt tema puhul selgus, et meeldetuletamine oli olnud kasulik.

Sealsamas Kuremäe ümbruses oli veel teisigi jutustajaid, kellega tuli enne, kui nad esinemisega nõustusid, korduvalt vestelda ja nõu pidada.

Üldiselt tundus otstarbekohane anda jutustajale enne esinemist mõtlemisaega. Tuleb ju arvestada tegelikku olukorda: rahvajutud on meie päevil minevikuline pärand, mis on juba ununemas. Et neid rahuldavaltki esitada, on kõigepealt jutustajal endal vaja neid oma mälus värskendada, meelde tuletada ja läbi mõelda. See võimaldab ekspeditsioonidel jäädvustada sisutihedamaid ja kvaliteetsemaid lindistusi ja kirjapanekuid.

Selle kohta, et rahvajutustajad on enne esinemist oma palad läbi mõtelnud või isegi repertuaari selleks ette valmistanud, võib leida väheseid märkmeid ka endistest korjandustest. Pöide ümbruses on elanud naljamees Aadu Buldas, kes humoorika jutustajana on esinenud pulmades ja nähtavasti muudelgi perekonnapidudel. Tema kohta on noteeritud:

Igaks joomaks ja igaks pulmaks tal olle ikka nied jutud olnd (ERA II 232, 223 < Pöide khk – Ilmar Kaal < Al. Kaal, 63 a (1939)).

See ongi arusaadav: kui oli ette näha võimalus esineda pidulikus olukorras ning olla kõigi tähelepanu keskmes, kerkis loomulikult üles vajadus esineda hästi, uudsel ja huvitavalt. Niisuguseid olulisi momente ei tohi unustada ka kogumistöös: palad, mis me rahvajuttudest jäädvustame tulevastele põlvedele, olgu sisult terviklikud ja huvitavad ning ka hästi esitatud.

Millest tulevad paljud puudulikud notiitsid meie kogudes terviklike muistendite või muinasjuttude asemel? Osalt kindlasti sellest, et iga kuuldud teade või märkus kohe jutuna kirja pannakse. Samal põhjusel

on ka lindistatud tekstid sageli katkendlikud ja ebakvaliteetsed: esinejaile ei anta võimalust esitatavate palade meeldetuletamiseks ja läbimõtlemiseks.

See peaks kujunema aga reegliks: enne kui lindistama asutakse, antakse esinejaile aega ettevalmistumiseks. Mõned teadlikumad jutustajad otse nõuavad seda ise: nende arusaamise järgi tuleb näiteks muistendeid esitada võimalikult täielikult ja terviklikult, ilma lünkadeta. Niisugune tendents on kahtlemata õige, seda tulebki toetada.

Et rahvajutustajad end mõnikord enne esinemist hoolikalt ette valmistavad, harjutavad ja muretsevad, et kõik oleks omal kohal, sellele on vene folkloristidest tähelepanu juhtinud Mark Azadowskij. Tema järgi nõuab mõnelt jutustajalt erilist hoolitsust juttudes esinevate dialoogide meelespidamine ja õige edasiandmine (Azadowskij 1932a: 34). Muinasjuttude unustamisest (jutustamisvõimaluste puudusel) ja meeldetuletamisest räägitakse ka mõne ungari jutustaja puhul (Dégh 1962: 227).

Jutuvestmise algus

Kuna meie rahvajuttude kirjapanud on tehtud ikka üksikuilt jutustajailt, kes on jutustanud spetsiaalselt üleskirjutajatele, puudub meil ettekujutus sellest, kuidas algas endisaegsetes oludes talutares õhtune muinasjuttude vestmine. Kas on üldse mõeldav, et sel võis olla mingisugune traditsiooniline algus? On siiski mõningaid tähelepanekuid, mis sellele viitavad.

Ernst Särghava meenutab oma lasteraamatu *Ennemuistsed jutud Reinuvader Rebasest* (1. tr 1911, viimane enne käesoleva käsitluse valmimist 1955) eessõnas, kuidas isa neile, lastele, õhtuti ennemuistseid jutte puhus – nii imelikest kui igapäevastest asjadest.²⁸ Ta ütleb muu hulgas:

Kuulasime siis vennaga hinge kinni pidades imejuhtumusi, panime inimeste ja loomade tarkust imeks ja küsisime isa käest: “Aga kuidas said loomad rääkida, nad ei oska ju kõnelda?” Isa vastas naljatades: “Vanasti oli kõik teisiti. Siis olid kivid pehmed, ja

²⁸ Ernst Peterson-Särghava isa Jüri Peterson oli tõepoolest hea muinasjuttude tundja ja andekas jutustaja: ta oli teatavasti ka Jakob Hurda kaastööline (vt Sögel 1963: 126–129).

linnud rääkisid, ja vesi põles...” Meie ei jõudnud head meelt pidada.

Isa aga laulis:

*“Siis oli, siis oli, hellad vennad,
siis oli, kallid kaimukesed,*

oli aga asju imelisi:

Koerad kündsid, härjad hauk’sid,

koerad kündsid koppelissa,

härjad hauk’sid haavikusse!

Lammas läks laudile munele,

kanal olid kaksiktallekesed,

lehmäl lauku täkukene...

Toas oli tulbas süngisambaks,

kaevukook oli katlavinnaks.

Järved jooksid, jõed põlesid,

kerilauad keetsid leenta,

vokid vorste veeretasisid,

lehmi sarvist lüpsesid.

Siga läks tööle, mөөk oli vөөlla,

kassid kandsid kannukseida,

liblika pea oli lumine,

kits läks killavooridega,

lambad laia aamidega,

konn aga kolmilla koormilla

Riia linna viina viima...

Siis oli kirpu kilgi suurus,

ritsikas rebase suurus,

kesaparmu pardi suurus,

vana hunt oli härja suurus...

Hiir siis istus, müts oli peas,

tõmbas tobi-piibukesta,

ajas juttu Harjumaasta,

tarka juttu Tartumaasta...”

Ja siis hakkas alles päris jutt peale! (Särgava 1947: 5–7).

Kui see oleks ainuke niisugune tekst, võiksimme seda pidada autori omapäraseks sissejuhatuseks muinasjuturaamatule, mitte traditsiooniliseks nähtuseks. Ometi on silma puutunud muidki selletaolisi “sissejuhatusi” ja “eeljutte”.

Jõhvis on lastele jutustamise algust kodus kirjeldatud järgmiselt:

*Talve õhtad. Ema ketras, isa viskas vuadeservale pikkali. Lapsed läksivad juure: räägi ennevanasi juttusid. Ikke isa. Emäl õli tege-
mist, isa õli õhta jõute.*

No mis ma räägin?

Muiste elas muar,

muaril õli vaar,

vaaril õli poig,

pojal õlid punased püksid jalas,

sinist s...a täis.

Senega sie lugu akkas.

No meije tiame juba, räägi miski uut!

No – Mampsel keitas muasi, –

mina muasi mekkima.

Mampsel mulle kulbiga, –

mina tuletukiga.

Mampsel kukkus maha,

mina kapi taha,

leidsin vasika naha (KT 180, 40 jj < Jõhvi khk, Kohtla v,

Kohtla k – Endel Mets < Salme Mets, s 1894 (1960)).

Edasi on jutustaja esitanud dialoogivormis lastevärsi *Mies läks metsa* ning lõpuks veel mängulaadilise *Tark laua all*. Kaks viimast olid nähtavasti lastele taiplikkuse õpetamiseks.

Lapsed jätkanud nurumist:

– Räägi ikke ilusi juttusi!

– No mul ei tule miele. Las ma tuletan miele.

Vot sedasi hakkas siis sie jutturääkimine alati päälä. Siis hakkas rääkima rahapadadest ja vanapaganatest ja mis siis miele tuli (KT 180, 40 jj < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets < Salme Mets, s 1894 (1960)).

Nii on seal perekonnas alanud õhtune jutuvestmine lastele. Jutustajaks on olnud ikka peamiselt isa, kuigi ka ema on aidanud meelde tuletada ning täiendanud üksikasju, mis isal olid ununenud. Jutt on talupoja perekonnast Kohtla külas umbes 60 aastat tagasi.

Setu jutustajad on laste jutunurumistele vastates esitanud meile ilma lõputa jutte, kui polnud aega või tahtmist muinasjuttude jutustamiseks. Niisugused jutukesed koosnesid mõne üksiku lause kordamisest kuni tüütuseni. Näiteks:

Kurg läts nurmõ otsa, löi kuhä sõrmõ otsa.

Kurg läts nurmõ otsa, löi kuhä sõrmõ otsa.

Kurg läts nurmõ otsa, löi kuhä sõrmõ otsa (Setumaa Pankjavitsa valla Lõkova (Ojavere) küla setudelt (autori valduses); sealt kõik järgnevadki setu näited).

Sellistest narritamisjuttudest tuntum on olnud nn *Valge härja jutt*, mida setud on mõnevõrra varieerinud, kuid seegi koosnes mõnede lihtsate lausete kordamisest:

Sa ütled: "Taha valgõt härgä."

Ma üttele: "Taha valgõt härgä."

Kas tahad valgõt härgä? Jne.

Samuti kuulajate eitavale suhtumisele reageerides:

Sa ütled: "Taha-ai inäb valgõt härgä."

Ma üttele: "Taha-ai valgõt härgä."

Kas õks tahad valgõt härgä? Jne.

Niisuguste jutukeste puhul jutustaja pöördub oma kuulajate poole, küsides, kas nad soovivad seda või teist juttu. Muidugi jaatavad kuulajad ainult seda, mida nad veel ei tea. Näiteks:

Viil on üts illoos judus, kuis jänesel omma pikä jala'. Latsõ sis jalki ku' tijää-s, õt judus om ilma otsalda, käsi sis tuud ilosat judust ajama naada ja esi jäi vababuisi kullõma.

– Jänesel omma pikä' jala', perajala' pikebä ku edejala'...

Rohkõb judusõh sõnnu olõki-s ku nusama' [--]. Ku noid sõnnu vuuri kol' vai kelli ar' kõrrati, sis ütlet jutusõajaja: "Ooda, ooda, s'oo judus om üts pikk illoos judus!" Ja naas jalki vahtsõst noidsammu sõnnu kõrdama...

Setudel on olnud veel lõputu jutt suurest härjast ja selle keerus sarvedest:

– Ol' üts suur härg. Häräl kasvi' suure' sarvõ'– kiirdu, kiirdu, kiirdu, kiirduu, kiirduuu, kiirduuuu, kiirduuuuu, kiirduuuuuu!...

Selles jutus polevat rohkem sõnu olnudki, ainult *kiirdu* (= keerdu) korratud pikalt-pikalt, vahepeal vaid hinge tõmmates.

Vändras kasutatud rahvalaul on selle poolest huvitav, et see viib tõepoolest tähelepanu reaalsest maailmast muinasjutulisse, kus kõik

on hoopis teisiti kui siin.²⁹ Jõhvis on kasutatud lastelaule ja mängulisi ülesandeid, Setus lõputuid jutukehi. Neil kolmel juhul on tegemist lastele jutustamisega kodustes oludes õhtusel ajal.

Milline on olnud niisuguste eeltoimingute funktsioon? Nähtavasti pidid need valmistama jutunurujaid ette tähelepanelikuks ja hoolikaks kuulamiseks. Jutustaja ise aga sai kaalutleda ja meenutada, millest alata ja mida vesta.

Küsimuse kohta oleks vaja veelgi andmeid koguda. Kui see on olnud üldisemalt tuntud, nagu paistab olevat, siis peaks sellest olema rohkemgi mälestusi säilinud.

On võimalik ammutada mõningaid paralleele ka teistelt rahvastelt. Olgu näiteks ahellauluvormiline eeljutt Armeenias, mille teksti võiks tõlkida järgmiselt:

*Muinasjutu-vanaeit,
anna mulle hobune,
ma sõidan Jerevani,
toon leiba.
Leiva annan kanale,
kana loob muna.
Muna viin puusepale,
puusepp teeb vile.
Vile annan karjusele,
karjus mulle lamba.
Lamba annan jumalale,
jumal mulle vennakese.
Vennakene, sa seisad kindluse peal,
kus on kariloomad,
seda sa ei vaata!
Kari on aasal,
ta annab meile piima (Šaginjan 1930: 29–30).*

On öeldud, et niisuguse lihtsarütmilise sissejuhatusega alustavad Ararati mägismaal elavad jutustajad kõiki oma muinasjutte (Šaginjan 1930: 29). Kommenteerija nimetab laulukest mõttetuks. Selle ülesandeks olevat olnud kuulajate tähelepanu ettevalmistamine.

²⁹ Laul imepärasest maailmast on hästi tuntud ka Soomes, kuid veel paljude muudegi rahvaste juures (vt Haavio 1959a: 209 jj).

Siin on tegemist laulukesega, mis eestlasele kõlab tuttavlikult, sest meenutab meie üldtuntud lastevärssi *Kits kile karja*. Kuidagi ei saa ühineda väitega, et laul oleks mõttetu. Kerkib hoopis tõsisem küsimus: kas pole siin säilinud mälestus sellest, et kunagi on muinasjuttude vestmine olnud mingisuguse tavandi või riituse osaks ning just seepärast on pidanud algama erilise värsilise sissejuhatusega. Tõsisele või rituaalsele seosele viitab laulus esinev ohvri motiiv (*Lamba annan jumalale, jumal mulle vennakese*).

Sama kogumiku sissejuhatuses on veel öeldud, et Armeenias olevat olnud tegemist ka rändavate muinasjutuvestjatega, kellest paremad olnud *kaugele kuulsad*. Talvel olevat videviku saabumisel kogunenud muinasjutte vestma niisugusesse ruumi (nähtavasti lauta), mida härjad oma hingeõhuga soojendasid (Šaginjan 1930: 7). Ka see härgadele jutustamise motiiv tuleb tuttav ette (vrd meil tuntud ütlust: *Pidage pimmeet, äälge ämärät, sis kasuse pikä piimälehmä, ää ärivaska*).

Midagi üksikasjalikumat armeenia muinasjuttude ja nende vestmise kohta pole autoril võimalik olnud kätte saada.

Selle kohta, et sissejuhatavaid eeljutte on kasutatud õhtuse muinasjutuvestmise algul, on olemas päris hea kirjeldus Siberist. Tuntud muinasjutuvestja Jegor Sorokovikov-Magai (sünd 1868), kes polnud kuulus mitte ainult oma kodukohas Burjaatias, vaid oli esinemas käinud ka Moskvast ja mujal, on meenutanud oma isa esinemisi (isa oli samuti tuntud suurjutustaja) peamiselt jahimeeste keskkonnas, kui püügijaladel väljas oldi. Too vana muinasjutuvestja olevat sageli algul pannud kuulajate kannatuse proovile mitmesuguste sissejuhatavate paladega, millest mõni on lõppenud mõne üksiku lause kordamisega kuni tüütuseni. Need olevat olnud nagu sissejuhatuseks, kuulajate tähelepanu koondamiseks, nende manitsemiseks, et olgu nad kannatlikud, jälgigu ettekannet tähelepanelikult ning ärgu segagu vahele. Mõnikord on muinasjutu esitamine kestnud mitu tundi või kandunud isegi teisele või kolmandale õhtule (Sorokovikov-Magai 1948: 7 jj).

J. Sokolovi järgi on *priskazka* kasutatav muinasjuttude algul iseisva osana, mis pole järgneva tekstiga sisuliselt seotud. Enamasti on *eeljutt* rütmilise ülesehitusega ja sisult humoristlik ning esitatakse kiiremas kõnes kui tavaline muinasjutt. Tema ülesandeks on kuulajate tähelepanu koondamine (Sokolov 1941: 328).

A. Nikiforovi korjandusest avaldatud tekstide hulgas, mille kohta kasutatakse nimetusi *dokutšnaja, priskazka jt*, on ka selliseid, mis meenutavad setudel kasutusel olevaid, ainult mõne lihtsa lause korda-

misest koosnevaid jutukesi (Nikiforov 1961: 290). Seega võib konstateerida setu ja vene muinasjuttudes kasutatavate eeljuttude teatavat lähedust. Selle kohta, et vene traditsioonis oleks niisuguseid jutukesi kasutatud jutustamisõhtu (mitte ainult üksikute juttude) sissejuhatamiseks, puuduvad aga andmed (välja arvatud eelmainitud Siberi jutustaja).

Rahvajutustaja esinemine

Vanim kirjeldus eesti jutustaja esinemisest rahva hulgas leidub Friedrich Robert Faehlmanni kuulsas kõnes, mille ta esitas Tartus Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 4. jaanuaril 1839. See kõne sisaldab teatavasti esimese kokkuvõtte Kalevipoja-muistenditest, millel Fr. R. Faehlmann laseb kõlada rahvajutustaja suu läbi. Seda võiks ju pidada lihtsalt kompositsiooniliseks võtteks, mida kirjanikud sageli kasutavad, kuid Fr. R. Faehlmanni antud situatsioonikujutus on niivõrd realistlik ja nii hästi lokaliseeritud, et selle taga võib oletada elulisi tähelepanekuid tolleaegsest rahva elust ja elustikust. Ilmesti oli Fr. R. Faehlmann midagi niisugust võinud oma silmaga näha ja oma kõrvaga kuulda; ilma selleta oleks vaevalt olnud võimalik anda nii head etnograafilis-folkloristlikku kirjeldust. Loomulikult pidi ta olema teinud oma tähelepanekud juba varem kui 1839. aasta paiku.

Esitame siis mõned iseloomulikud katkendid Fr. R. Faehlmanni kõnest.

Ühel säärasel sillutusõhtul oli siin metsa all aset võtnud üks sillutajate salk. Nad olid valinud lagedama koha, mida ümbritsesid mõned pöösad ja kõrged kuused. Keskel põles lõbus tulelõke, väledad tütarlapsed ja noormehed kandsid lõkke säilitamiseks kuivi hagu juurde, vanemad lamasid oma rahvusliku kombe järgi kõhuli maas tule ümber, pead küünarnukkidele toetades. Salga keskel oli lumivalge habemega vanamees, kes oma kuue oli maha laotanud ja sellel istus, jalad ristamisi. See oli üks muinaslugude vestja. Praegu olid mõned noormehed palunud teda Kalevipojalugusid jutustada. [---]

Edasi kirjeldatakse võõra noormehe saabumist, kes ütleb toovat tervitusi Kalevipoja mõõgalt ning peab tegema veel erilise kummarduse, et saada kuulajate hulka vastu võetud.

Vanamees valmistas end nüüd ette keha ringutamise, nagu oma tähtsust näidata tahtes, tõmbas käega üle silmade ja habeme, kõhatas ja algas.

[Järgnevas esitab jutumees põimingu peaaegu kõigist tolle ajani tuntud Kalevipoja-lugudest ning tahab seega lõpetada.]

Vana näis siin lõpetada tahtvat ja tõepoolest haaras ta kuue järele ning ütles: "Nüüd, lapsed, on aeg üks silm kinni lasta, et varsti jälle värskelt töö juurde asuda; kahe silma kinnilaskmiseks on aeg küll liiga lühike, sest kuulge, lõoke laulab juba jälle." Paludes tõusis aga paar noormeest, istusid vanale ligemale ja ütlesid: "Homme õhtul sõidame ju jälle koju ja kunas on siis jälle võimalus jutustada ja kuulata? Lõoke see ei ole, ta ei lõõrita veel; see on ööbik või mõni rahutu koer Edru külas. Lase kuulda, mis Kalevi-poeg muidu veel tegi ja kannatas!"

Vana raputab eitavalt pead ja ütleb: "Teie, noored inimesed, olete alati täitmatud. Teie hulgas pole vist ühtki, kes neid lugusid poleks kümme korda kuulnud. Mina, vana rauk, ei suuda kogu öö üleval olla. Jõulu ja uusaasta paiku leiduks ju jälle võimalust midagi jutustada." Aga noormehed käisid paludes peale ja vana pidi enam sunnitult ja nagu küsimustele vastates veel mõndagi jutustama. [---] (Faehlmann 1959: 89–93).

Fr. R. Faehlmanni sule all valminuna on selles esitatud mõnevõrra heroiseeritud kokkusulatus Kalevipoja-muistendeist. See pakub rohkem kui kõik koostisosad üksikult. Siinkohal meenutatakse Fr. R. Faehlmanni kujutust aga eelkõige sellepärast, et selles esineb väga tüüpilisi olustikulisi sugemeid rahva elust. Näeme, kuidas meil võis toimuda Kalevipoja-muistendite vestmine umbes 150 aastat tagasi. Et teesillutajate seltskonnas on mõnikord olnud väga elavat jutupuhumist, seda võime kinnitada isegi hoopis hilisemate andmete põhjal. Jutustatakse leegitseva tulelõkke ümber istudes – jällegi väga ise-loomulik pilt, millele võiks tuua paralleele kaugemast ja lähemast minevikust. Seegi, et just eelviimasel õhtul põhjalikumalt kui mõnel teisel kulutatakse aega vestlemiseks ja tule ümber istumiseks, on väga tüüpiline (käesolevate ridade autor on seda isiklikult võinud tähele panna Järvamaal seoses heinatööga kaugatel heinamaadel aastail 1918–1923). Just noored on need, kes tahavad kuulda lugusid Kalevipojast, kuigi nad pidid olema neid juba ennegi kümneid kordi kuulnud, s.t vastav ainek oli tihtilugu kõne all. Teise tähtsama jutustamis-

perioodina meenutatakse jõuluaega. Jutustajaks on vanem mees, kes tunneb enda tähtsust ning enne algust koondab endale tähelepanu. Teda kuulataksegi innukalt. Jutustaja ja kuulajad vahetavad iseloomulikke repliike, kuulajad tingivad ja käivad peale. Kõik need asjaolud kinnitavad, et Fr. R. Faehlmann tundis rahva elu ja kombeid väga hästi ja põhjalikult.

Leidub veel üks kirjutis 19. sajandi keskelt, milles räägitakse eesti muistenditest – seekord kohamuistenditest – ja isegi ühest nimeliselt mainitud jutustajast – Seppa Adost, kellele esitatud jutupalad omistatakse (Boubrig 1850: 51–75). Pastor Johann Samuel Friedrich von Boubrig on kõnealuse kirjutise koostamisel ilmsesti toetunud Fr. R. Faehlmanni eeskujule; tal on tähelepanekuid kohtadest, kus sageli jutustatakse (kõrtsis, talvel tubaste tööde juures, mõisa peretubades) ja kuidas jutustatakse, kuid kirjeldus jutustajast endast ei mõju usutavalt. Selles on vähe konkreetset, samuti ei saa pidada võimalikuks, et talupoeg tol ajal oleks võinud käia kõigis nendes paikades, millest esitatud muistendid pajatavad. Ilmsesti on autor mitmest paigast kuulnud palad ise ühendanud ning võib-olla väljamõeldud jutustaja kujuga sidunud.

Muud andmed eesti rahvajutustajate esinemiste iseloomustamiseks on kõik hilisemast ajast; paljud neist kogutud autori enda poolt või tema koostatud küsitluskavade alusel.

Rahva hulgas on ikka leidunud häid jutumeistreid, kellel oli kas tähelepandavalt ulatuslik repertuaar või hea esinemisoskus (või mõlemad koos). Mõningaid häid jutustajaid mäletatakse nende kodupaigas veel aastakümneid pärast surmagi; nad jäävad kauaks elama rahva mälestustesse nagu muudki väljapaistvad isikud.

Üks Lääne-Eesti jutustaja on ütelnud oma eeljutustajaid meenutades:

Jutte rääkisid ja igäiks, aga änamasti ikkagi mõned, kellel oli ia jutuan. Mõni ju vatras küll, aga ta jutul põlnnd mingit mõnu. Aga teine kui hakkas rääkima, siis kuula hinge kinni pidades, kohe nii kaasa kisub. Minu onu Jüri Kreekmann oli üks niisuke; kui tema rääkima hakkas, siis ta ise nagu oleks jutu kaasa eland. Ta hääl ja liigutused muutusid nii, kuidas jutt parajasti oli. Ja kuulajad kuulsid ja nägid, kuidas tema jutu kujud elasid ja rääkisid ja mis nad tegid ja kannatasid. Siis kiskus kaasa (RKM II 101, 89 < Märjamaa khk – Juhan Nurme (1960)).

Healt rahvajutustajalt nõutakse mõningaid näitlejaomadusi, mis osalt on õpitavad, osalt aga eeldavad loomupärast kalduvust ja andekust. Sageli näib väljapaistev jutustamisoskus olevat nagu perekondlikuks pärandiks: heal rahvajutustajal on olnud samasuguseid andekaid eeljutustajaid ja eeskujusid oma lähemate sugulaste hulgas.

Arvatakse, et heale jutustajale ja naljategijale on see omadus sünniga kaasa antud ehk on ta selle isalt või emalt pärinud (RKM II 82, 69 jj < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaavere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)). Tuntakse eri termineid niisuguse omaduse märkimiseks; öeldakse, et mõnel inimesel on jutustamise anne, hea jutuand, hea jutusoon, et tal on *jutusõ hooda* jne.

Jutustaja mõned esitamismaneerid võisid olla individuaalsed, kuid on niisuguseidki, mille kohta on andmeid mitmelt poolt ja mis on traditsioonilised. On olnud veel mõningaid esitamise iseärasusi, mis olid omased peamiselt mingile teatud rahvajutuligile.

Siin on võimalik neid küsimusi riivata ainult üsna põgusalt.

Iseloomuliku joonena tuleb ära märkida, et rahvajutustajad on vestmise puhul mõnikord tundnud vajadust mingi kergema töö või tegevuse järele. Kui polnud tööd käepärast, rakendati siiski mingiks tegevuseks käsi ja jalgu. Üksikasjalikumalt on seda kirjeldatud setude kohta (tekst antud kokkuvõtlikult):

Vanasti Luhamaal üks mees jutustas, et ta tunneb hästi neid kohti, kus naised on mitmekesi koos olnud ja kõnelnud. Sest kui naised vestlevad, ega neil siis käed-jaladki paigal püsi. Kui juhtub lähedal olema lehtne põõsas, saab see tõsiselt kannatada: põõsa küljest murtakse oksi ja kistakse lehti, mis sinnasamasse maha visatakse. Jalgadega aga kaabitakse ja uuristatakse maapinda. Kui suvisel pühapäeval istuvad külanaised jutte vestes koos kuski muruplatsil, siis saab kannatada muru: algul kistakse üles pike-mad rohukõrred, hiljem lühemad ning lõpuks võetakse juuredki välja, nii et järele jääb ainult must maa. Kus naised niiviisi on korra ära istunud ja “kõnelnud”, ei sealt saa sel suvel enam siga suuga rohtu võtta ega kana kaksata (Setu, Pankjavitsa v, Lõkova k – Maria Linna (1957)).

Niisugune kõrvaltegevus sai võimalikuks muidugi ainult siis, kui jutuvestmine toimus kuskil väljas. Tubastes tingimustes tehti jutustamisega paralleelselt mingisugust käsitööd. Tudulinna Sahargu küla (Iisaku khk) tuntumast jutumehest Andres Ojast mäletati, et ta jutustas õhtuti enamasti vokke valmistades (ta oli vokimeister) (Viidalepp

Foto 12. Tihti on jutustamine toimunud paralleelselt tööga. Töö Audru sovhoosi kartulipõllul 1957. aasta kevadel. Foto 1957, Pärnu Muuseum, nr 1830/76.

1956). Setu muinasjutuvestja Veera Vanaküla sidus endale puhta põlle ette ning võttis sukavardad näppu, kui hakkas rahvaluulekogujale muinasjutte vestma (ERA II 194, 24/5 < Setu – Ello Kirss (1938)).

Kuusalu tuntum rahvalaulik ja -jutustaja Mai Kravtsov on jutustanud harilikult võrke parandades. (Ilma töota olles nagu ei läinud tal jutustamine hästi.) Samuti on rätsepad sealpool armastanud vesta jutte töö juures.³⁰

Muidugi mõista olid jutuvestjad erinevad. Oli küllalt neidki, kes ka ilma töö ja tegevuseta teisi lõbustasid (eriti mehed).

Et jutustaja poolt esitatu paremini mõjule pääseks, selleks võeti appi miimika ja žestid. Seda on esinenud kodustes oludeski:

Mul uma esä öks mõistsõ veiga palle jut(u)sset. Timä veiga kinaste ai: tasatsõhe, aigopiti, sis eis kõõ näüdel' kässiga ja käänd nii näko jah (RKM II 51, 258/9 (117) < Setu < Rápina khk, Mikitamäe k/n – Veera Pino < Irina Pino, s 1894 (1949)).

³⁰ Gustav Vilbaste andmeil (1952).

Kindlasti veelgi elavamalt püüti esineda suuremale kuulajaskonnale – kõrtsis, pulmas või muul peopaigal.

Väga elavaloomuline jutustaja oli näiteks Albert Mahelsaar Sootaga külas (Iisaku khk), kelle jutte helilindistati 1960. aasta suvel. Jutustades tõusis ta vahel püsti, astus mõne sammu edasi-tagasi ja vehkis kätega, et seega meile, kuulajaile, asja justkui selgemaks teha. Et kõne jääks lindile siiski enam-vähem loomulikult, tuli käes hoitavat mikrofoni nihutada kord vasemale või paremale, kord üles või alla. Ta jutustas muistendeid, kuid väga innustavalt ja sugestiivselt.

Hästi suutis samal ekspeditsioonil ainesesse sisse elada vene jutustaja Nikolai Popljovkin Kuningakülas (jutustas hiidlikest vägilastest ja imepärastest nägemustest). Jutustades magnetofonilindile sellest, kuidas eesti karjapoiss leidis Kuremäe tamme otsast mingi kuju, vaatas ta ise üles (nagu näeks ta enda ees tamme) ning näitas käeviipega, kuidas karjapoiss piitsalöögiga kuju alla tõi.

Teatavasti on olemas naljandeid, mille jutustamisel teatud liigutused on paratamatult vajalikud, sest ilma nendeta jääks esitus puudulikuks või oleks üldse arusaamatu (*Püüdsin nii suure kala jt*).

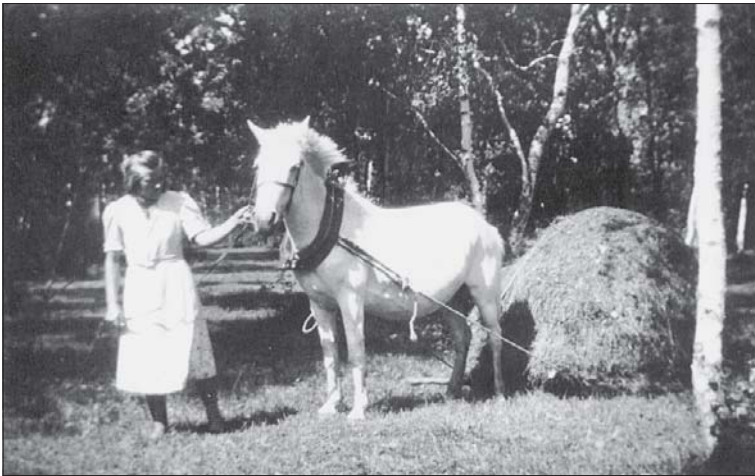

Foto 13. Kodust kaugematele heinamaadele on heinaajal jäädud vahel ööseks ning tule ümber jutte vestetud. Heinategu Karja kihelkonnas. Foto P. Grepp 1943, Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, nr 1989.

Ettekande suurem või vähesem dramaatilisus olenes muidugi kohalikust traditsioonilisest ettekande laadist, kuid tingimata ka jutustaja iseloomust, tema näitlejaandest. Heas esituses on suur protsent näitlemist, deklamaatorikunsti, mis põhineb esineja hääleliste ja miimiliste võimete oskuslikul kasutamisel.

On peetud oluliseks, et jutustaja, tema nägu ja liigutused oleksid kuulajatele nähtavad. Mõnikord on jutustaja asunud kuulajate suhtes kusagil kõrgemal või valgusallika lähedal. Kui elati veel rehetubades, istus jutustaja ahju ees ning ahju kuma tõstis ta pimedusest hästi esile:

Muinasjuttude rääkimine sündis videvikul – videviku pidamine ja muinasjuttude rääkimine olid lahutamatult seotud. See toimus rehetare kolde ees. Koldes hõõgusid söed ja valgustasid suitsutarret – jutustaja istus lõukal ja jutustas (RKM II 69, 175 < Kose khk, Kõue v – J. Palm (1957)).

Umbes samalaadiliselt võime kujutleda rehepappi-jutustajat mõisa rehes ahju ees. Välioludes (karjas, õitsil, heinal, sillutamisel jne) jutustati teatavasti samuti tule ümber istudes.

Rahvajutu keelekuju suulises esituses on normaaljuhul alati murdeline, ka siis, kui jutustaja tavalises kõnes kasutab üldist kirjakeelele lähedast kõnekeelt (vrd Vajakas 1957).

Palju on endisel ajal pandud jutuvestmisel rõhku põnevuse saavutamisele; selleks on kasutatud mõningaid hirmutavaid efekte eriti sel juhul, kui jutustati pimedas ruumis.

Jutustades oma mälestusi 19. sajandi viimastest aastakümnetest, märgib üks korrespondent:

[--] Oli ka neid kordi, kus pimedas olles sarnatseid lugusid räägiti, et vanapagan sarnatseid inimesi ära viinud, kes temaga tehtud lepingut ei ole pidanud ja need äraviimised on öösel pimedas olnud. Siis pimedas istujaid katsuti näpistada, kōditada ehk tehti isesugust häält, mis sarnanes kassi või kuke häälele (RKM II 82, 72 < Tallinn < Põltsamaa khk – Martin Luu (1958)).

Nn hirmu- ja õudusjutte on veel üsna hiljuti esitatud videviku pidamisel (s.t pimedas toas) Lihula lähedal endise Tammaru kolhoosi piirkonnas; nähtavasti esineb niisugust põnevust taotlevat vestluslaadi tänapäevalgi. Juttudele liituvad erilised liigutused ja hirmutavad hääled. Esitame ühe näite:

Ükskord elas üks mees, kellel oli kullast jalg. Kui vanamees ära suri, siis pandi see jalg temaga koos kirstu ja maeti ära. Aga üks mees läks surnuaiale ja kaevis haua lahti ja võttis jala ära. Ja läks koju. Aga järgmisel öösel tuli surnd vanamees varga juurde ja küsis: "Anna mu kuldjalg siia!" (Viimane lause öeldakse erilise toonitusega ning jutustaja haarab mõnda lähedast kuulajat käest või õlast) (L. Kaldvee teade Pärnu-Jaagupist (1956)).

Leidub andmeid isegi heliefektide koordineeritud kasutamisest (võib-olla siiski juhuslikult?): kui jutustaja pajatanud lastele halli habemega vanamehest, kes helistanud väikest kurinat, siis samal silmapilgul keegi pimedas toas helistanudki kuljust! See on väga tõsiselt lapsi kohutanud ning jäänud neile eluks ajaks meelde (lastele tundunud, nagu oleks hall vanamees sealsamas toas viibinud) (RKM II 82, 72 < Tallinn < Põltsamaa khk – Martin Luu (1958)).

Ei tohi unustada küsimust sellegi kohta, kuidas jutustaja ise peaks suhtuma oma ettekandesse ja lugudesse: kui ta näiteks esitab naljandeid, kas ta peaks siis ka ise kaasa naerma? On peetud heaks tooniks, et jutustaja ise ei naera oma nalju, vaid esitab need hoopis tõsise näoga. Setude hulgas olevat olnud jutukas mees Sõjamees Mihkal, kes armastanud pajatada *säntsit tsortsijutta*. Kõneldes Mihkal *esi olnu tötõ ja esi umma jutta kunagi naara-as. A' tõesõ' kullõja' naari timä jutta kápilde maah* (Setu, Pankjavitsa v, Lõkova k (1957)). Naljandeid on nähtavasti olnud laiemaltki kombeks esitada tõsise näoga, kuna sellest leidub muidki andmeid, mis seda kinnitavad (E 33665 < Jüri khk – J. Pihlakas (1897)).

Üldse võib rahvapäraste esitamistavade põhjal teha järelduse, et rahva hulgas on suurt rõhku pandud naljandite oskuslikule vestmisele. Jutustajaid, kes on sel alal üles näidanud tähelepanuvaid võimeid, on hinnatud ja meeles peetud:

Tõsine jutt, mis sa sääl ikke õskasid vai õskamata. Sie õli nagu ta õli. Aga naljajutt, üaldi, et ta kõhe õskab rääkida. Kuda ta õmmete õskab ninda ilusast rääkida! Niisikesed nalja sõnad on sies, muud midagi (KT 180, 52 < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets < Salme Mets, s 1894 (1960)).

Tähelepanelik suhtumine naljandite vestmise oskusse on seotud asjaoluga, et naljandite kui enamasti võrdlemisi lühikeste rahvaluuleteoste puhul omab hea esitamisoskus erilist tähtsust; palju oleneb sõnade õigest rõhutamisest, õigeaegselt žestist või muust liigutusest.

Ettekandelist arendatust on tunda mõnes kirikuvastases naljandis. Meenutagem jämekoomilisi kirikuteenistuse paroodiaid, mis naeruvääristavad kiriklikku jutlustamist, sisaldades parodeerivas laadis avasõna, jutlust, laule, teadaandeid jm. Sel puhul rakendatakse mitmekesiseid deklameerimisvõtteid, imiteeritakse mõne tuntud pastori või papi kõnemaneeeri, diktsiooni, žeste jm. Mõnikord on niisugused palad kujundatud koguni omaette lavaliseks stseeniks kahe või rohkema tegelasega (pastor, köster jt).

Pastori imiteerimisest oli juttu juba eespool seoses jutustamis-situatsioonide kirjeldamisega öises öitsiolustikus, kuid jutlusi on parodeerinud ka päevased karjused: esineja on roninud kivi või kännu otsa või ka kasvava puu tugevale oksale ning alustanud siis traditsioonilise sissejuhatusega:

Armsad hapukapsasööjad ja verivorstisõbrad, võtkem kuulda, mida teile kõnelen! (RKM II 82, 73 < Tallinn < Põltsamaa khk, Kaavere v, Salustvere k – Martin Luu < kogujalt (1958)).

Jutluste paroodiaid on esitatud pulmades, sest viinastanud olekus oli meestel rohkem julgust oma mõtete ja arvamuste väljendamiseks (meenutatakse konkreetset juhtumit ühest 1920. aastal toimunud pulmast, mil üks pulmaline olevat esinenud papi ja teine diakonina (Ida Aavekuke teade Lihula kandist 1960. aastast)). Samuti on teada, et pastoritevastaseid ettekandeid on peetud kõrtsides.

Mõnes paigas on *Koeru prausti jutlus* olnud tuntud seltskondliku naljamänguna. Selles esinevad kaks tegelast: praost ja köster. Esimene süüdistab teist härja varguses, teine aga vastab lauluga *Mis sa valetad* (E 61040/1 < Torma khk, Näduvere k – Bernhard Sööt < Anna Summer (1927)). (Süžee on nähtavasti võetud tüüpilisest pastorinaljandist, mis Antti Aarne registris kannab numbrit 1790 (Aarne 1918).)

Rahvaliku naljamehe osa ei olnud kerge: ta võis sattuda võimu-meeste viha alla ning saada tõsiste repressioonide osaliseks. Põltsamaa lähedal Sulustveres elas 20. sajandi algul hea jutupuhuja, nalja- ja laulumees Jakob Laissar. 1905. aastal olevat ta midagi salvavat ütelnud Vene keisri Nikolai II kohta ning saanud 1906. aasta algul karistada 400 hoobiga; mees olevat põdenud pikemat aega ja surnud aastal 1917 (RKM II 69, 175 < Kose khk, Kõue v – J. Palm (1957)). Muhu saarel on 20. sajandi algul olnud *juhtivaks naljameheks* Möldri Mihkel Mõega külast, kes oli osa võtnud Saaremaa ülestõusust ning oli hiljem sunnitud karistussalkade eest maale põgenema (ERA II 191, 136 (4) <

Muhu khk, Muhu v, Tusti k, Tuoma t – Richard Viidalepp < Iivan, u 40 a (1938)).

Põhjus, miks üldse on naljandite esitamise kohta suhteliselt rohkem andmeid kui muude rahvajutuliikide kohta, on nähtavasti selles, et 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul olid naljandid rahvajutude suulisel käibes oma huvitavuse ja aktuaalse sisu tõttu saavutanud üldiselt esikoha.

Muinasjuttude esitamise spetsiifilistest iseärasustest on vähe andmeid. Tubli muinasjutuvestja oli nähtavasti haruldane juba 19. sajandi lõpul, välja arvatud mõni perifeerne ala, nagu Setumaa. Rahvaluulekoguja Rudolf Põldmäe, kes on matkanud paljudes kihelkondades, ütleb 1931. aasta kogemuste põhjal:

Võrdlemisi lõpulähedases olukorras asub praegu ka muinasjutt, mille languses on suurel määral süüdi raamatu levimine. Kui kohata juhuslikult veel mõnd muinasjutuvestjat, siis seegi on säilitanud loo pääjoonelised kõrgkohad, kuna muinasjutu stiilitunnused ja ettekande-laadi omadused on enamasti kadunud, sest nende säilitamiseks puudub vastav kõlapind, huvitundev kuulajaskond. Huvitava erandina nimetan siinkohal möödunud suvel Jõhvis kohatud Anton Rohtu, Konju küla jutuosavat rätsepat, kelle arvukalt kõneldud muinasjuttude stiililine puhtus ja täpsus, üksikasjade korraldatus suures ja keerulises motiivide rügas ning lõpuks jutustaja enda naiivne ja kunstielamuslik suhtumine ebareaalsetele sündmustele ja tegelastele keset argipäeva hallust ning elatusmurede silmatorkavust lubavad teda nimetada haruldaseks muinasjutumeistriks, kes nagu kogemata oleks eksinud kaasaegsesse proosauputatud maailma (Põldmäe 1932: 185–186).

Selle muinasjutuvestja ettekandelaadi kohta pole koguja siiski midagi lähemalt noteerinud, kuid mõnest tekstist nähtub, nagu oleks jutustaja püüdnud muinasjutu kuulajaile läheneda sel teel, et ta on loo tegevuse sidunud enda isikuga. Nii näiteks lõpeb muinasjutt *Kolm imeasja* järgmiselt:

Ja see on selge, et pulmi oli tublisti. Minagi tantsisin, et jalg jäi vigasest [jutustaja oligi vigase jalaga – R.P.] (ERA II 37, 450 < Jõhvi khk, Voka v, Korju k – Rudolf Põldmäe < Anton Roht, 81 a (1931)).

Kalduvus püüda muinasjuttude usutavust tõsta sel teel, et jutu tegevus ühendatakse kohaliku looduse ja kohapeal tuntud isikutega, on rahva jutuloomingus hästi tuntud (sellele on autor juba varemaltki tähelepanu juhtinud: Viidalepp 1938: 842 jj).

Muinasjuttude tundmine ja nende vestmise oskus on Eestis kõige kauem säilinud Setumaal. Seal on 1930. aastail käinud kogumistöö üliõpilane Ello Kirss ning puutunud kokku heade jutustajatega. Üheks tublimaks nende hulgas on olnud kirjaoskamatu mees Vassil Liivapuu, ametilt külakaupmees. Tema kohta ütleb koguja:

Lugeda-kirjutada ta ei oska, kuid numbreid tunneb ja rehkendada oskab. Mälu näib tal olevat imetlusväärne. Mind hakkab huvitama, kuidas see mees jutustab muinasjutte. Ja ma saan seda kuulda. – “Midä ma seleta kõ enne?” – “Seletäge, midä esi tahat!” – “No lasõmi sõs sepäst.” Ja ta laseb sepast. Katsun kõik teha, et panna ta lauset paberile täies ehtsuses, kuid tunnen, et isegi fonograafi ei suudaks neid jutuseid jäädvustada nende täies olemuses. Jutustaja ilme, liigutused, poos, kõik see läheks kaduma (ERA II 194, 41/2 < Setu – Ello Kirss (1938)).

V. Liivapuul olid muinasjutud väga täpselt meeles ja ta esitas neid hästi isegi korduva katkestamise puhul (kui pidi tööülesannete tõttu tihti eemalduma). Ta olevat küsinud ainult: “Perämäne sõna?” ning jätkanud sealt, kus jutt enne oli katkenud, olles täiesti asja juures.

Teine küsitatud muinasjutuvestja oli 35-aastane setu noorik Veera Vanaküla. Naine oli neli talve koolis käinud ning õblemist õppinud, kuid oma ema rikkaliku jutuvara truult säilitanud. Kui ta talvel lastele jutustas, olevat naabridki kogunenud kuulama. Seekord pani ta puhta põlle ette, võttis sukavardad kätte ning alustas:

Oll üks rikas mees väega [---] (ERA II 194, 24/5 < Setu – Ello Kirss (1938)).

Kogu pere kogunes kuulama. Oma esitusviisilt on Vanaküla nähtavasti olnud rahulikum jutustaja kui Liivapuu.

Setu muinasjutuvestjad on üldse pannud rõhku heale esitamisoskusele. Jutustamine – see oli rohkem kui lihtne sisu edasiandmine; nähtavasti tähendas see vajaduse järgi hääle kõrgendamist või madaldamist, loomahäälte imiteerimist, näo- ja kehaliigutusi, isegi laulmist jm. Tsiteerin ühe kohaliku korrespondendi tähelepanekuist:

Jutusõajaja [= muinasjutuvestja] tekk õks innevanast kõik näoga perrü, määne kodus jutusõ seeh ette tull, sântse helüga kõnõli ja

nii muut näko ka. Kui judusõh tull laul ette, sis pidi jutusõajaja mõistma pääle laulu sõnnu ka laulu viit. Judustõ seeh laulal oli' tõösõsugudsõ' viie' ku' muil laulal (teade Setumaalt Pankjavitsa valla Lõkova (Ojavere) külast (1957)).

Setude hulgas on olnud fenomenaalseid jutustajaid väga laialdase repertuaariga. On olnud ka väga häid muinasjutuvestjaid, kes just suurepärase esitamisoskusega on pälvinud kuulajate tänulikkuse ja kellelt korduvalt on palutud, et nad noidsamu *judusit jalki ajasi* (teade Setumaalt Pankjavitsa valla Lõkova (Ojavere) külast (1957)).

Erinevalt naljanditest ja muinasjuttudest on rahvajutustajad muistendite esitamisel vähem rõhku pannud esinemise välisele küljele. Sel puhul on esikohale tõusnud sisuline külg, sest muistendeid ei peetud lõbustuseks, vaid teadmiste ja kogemuste edasiandmiseks. Muistendid – see on rahvaomane teadus lühikeste juttude vormis.

Muistendite puhul on vast kõige olulisem olnud nende usutavus, tõsiseltvõtmine. Seda ka näiteks Kalevipoja-muistendites, kui pidada silmas Iisaku kihelkonnast kogutud materjale.

Kalevipoja-muistendid on seal usutavad juba seetõttu, et need on seotud kuulajatele tuttavate ja lähedaste kohtadega, nagu mõned mäekünkad (Kuremägi, Kalevipoja mägi), järved (Kontsu järv, Kuradijärv, Jõuga järved), suured puud (Kuremäe tamm), kivid jm. Väga kaalukaks asitõendiks on olnud Kalevipoja haud Kivinõmme metsas, kus *eesti rahvas* olevat ta *mattaned* (KKI 20, 493/4 (5) < Jõhvi khk, Kuremäe v, Soompea k – Richard Viidalepp < Liisa Kuningas, 72 a (1955)). Üks jutustaja oli seal haua juures imetledes seisatanud veel ühel erilisel põhjusel:

Et haud oli puhas ja korras. Et vanad eestlased puhastasid seda välja (KKI 24, 336 < Jõhvi khk, Soompea k – Richard Viidalepp < Liisa Kuningas (1958)).

Kalevipoja haua lähedal olevat enim olnud tee ääres jäme palgipuu, mis pealt murdunud. Muistendite järgi olevat Kalevipoeg mõõgaga selle puu pooleks lõonud, kui ta (põlvenukkidel kõndides) sinna metsa läks. Sellest jutustasid paljud, kuid üks 90-aastane väitis nooremas eas olevat isiklikult näinud seda Kalevipoja kändu (KKI 24, 316/7 (5) < Jõhvi khk, Sootaga k – Richard Viidalepp < Joosep Maukin, 90 a (1958)), mis ta – nagu ütles üks teine vanake – olevat jätnud *mälestusest rahvale* (KKI 24, 11/3 (10) < Jõhvi khk, Nõmme k – Richard Viidalepp < Anette Pappa, 81 a (1957)).

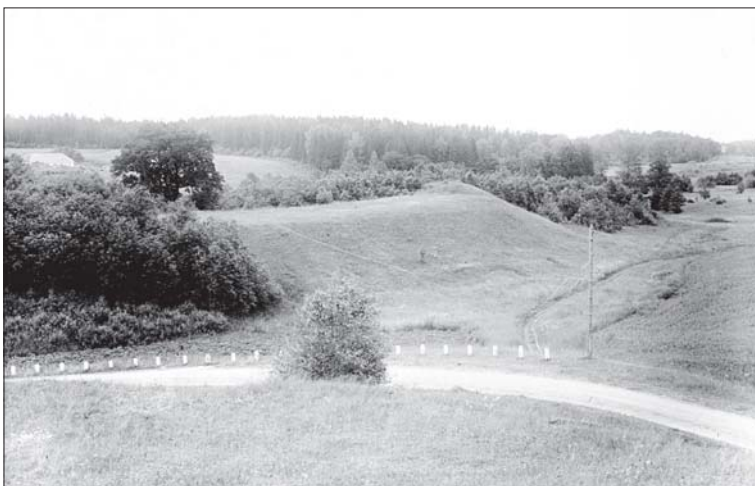

Foto 14. Kalevipoja säng Alatskivil. Foto E. Selleke 1950, Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, nr 2198.

Suur tõestusjõud on olnud niisugustel muistendifaktidel, mis kinnitavad, et Kalevipoja hauast olevat midagi leitud. Räägitakse, et *sealt on suured küljeluud lagedale tulnud* (KKI 20, 505 (20) < Jõhvi khk, Illuka v, Ohakvere k – Richard Viidalepp < Joh. Lettermu, 76 a (1955)), leitud *üks ilmatu suur ribikont* (KKI 24, 36/7 (1) < Jõhvi khk, Kaidma k – Richard Viidalepp < Ella Asnaurjan, 54 a (1957)) jne. Eriti palju teatakse aga Kuremäe ümbruses jutustada Kalevipoja varadest – kullatündritest, kulduurist, kuldmõögast jne. Üks jutustaja pajatas, et tema ema isa olevat isiklikult juures olnud, kui mingisugused võõrad mehed olid kaevanud Kalevipoja hauda ja olid võttanud ära õbetaldrekud – *nied olid Kalevipojal old rinna pial* (KKI 24, 15/6 (1) < Jõhvi khk, Illuka k – Richard Viidalepp < Juhan Pajumaa, 58 a (1957)). Varade otsimine on seoses ka hoiatavate muistenditega: kaevajaid olevat hirmutanud kummalised nägemused, neid olevat kohutatud unenägudes ning kästusid väljakaevatud asjad tagasi panna, mõned kaevajad olevat pärast seda haigestunud ja surnud. Kõik see andis lugudele juurde põnevust ja huvitavust.

Ilmneb tendents asendada Kalevipoja-juttudes muinasjutuline ja hüperboolne tõepärasema ja usutavamaga. Et Kalevipoeg tuli saelaudadega läbi Peipsi järve, seda peetakse muinasjutuks ja mitte-

usutavaks, tema kurnikive aga, mida jutustaja olevat ise näinud, täiesti reaalseks faktiks. Jutus esinev väide, et Kalevipoeg viskas Konsu järve kohalt mulla labidaga Kuremäele, tundub liiga fantastilisena. Mõni jutustaja asendabki selle motiivi mulla kandmisega ja Kalevipoeg muutub hoopis usutavamaks:

Kontso järvest on sie jutt, et sealt tema selle maa sinna kandis ja tegi selle mäe – Kuremäe. Ju ta siis elas seal – Kalevipoeg (KKI 24, 348 (2) < Jõhvi khk, Illuka v, Lähtepea k – Richard Viidalepp < Voldemar Kiiver (1958)).

Tõepoolest – siin on Kalevipoja mälestustega seoses nii palju kohti ja temast nii palju jutustatud, et ta on muutunud otsekui kaheldamatuks reaalseks isikuks, kelle tõelised võitlus- ja puhkepaigad oleksid nagu olnud just siin.

Kalevipoja kuju ümber on siin tekkinud eriline oreool veel seepärast, et teda kui vägilast on siin peetud eestlaste vanemaks, kes olevat vaprasti võidelnud maa ja rahva vabaduse eest ning lõpuks siinsamas selles võitluses ka langenud.

Kalevipoja-jutud – need on rahvale olnud nagu ajaloolised mälestused. Seepärast on neisse suhtunud erilise armastusega ning on neid hoolikalt edasi kantud põlvest põlve. Nende najal on lastelegi õpetatud kodukohaarmastust ja võitlusvaimu.

Kuna vägilasmuistendid olid hoopis teistlaadi jutuainestik kui naljandid ja muinasjutud, pole nende vestmisel olnud erilist kaalu välistel võtetel (žestidel, miimikal jne), kuigi neid on võidud kasutada ja mõnikord kasutatakse tänapäevalgi. Paljudelt jutustajatelt tehtud üleskirjutustest on jäänud mulje, et Kalevipoja-muistendeid on siin püütud edasi anda võimalikult usutavalt ja konkreetselt, ühtlasi võimalikult täielikult, kõigi eeljutustajailt kuulnud üksikasjadega.

Üldse on rahvajuttude esitamisel olnud tegemist mitmesuguste tavadega, mis osalt olenesid jutustajast ja talle omasest esinemismaneerist, tema oskusest traditsioonilist teost huvitavalt ja elavalt edasi anda, samuti erilisest talendist, millega andekas vestleja oskab endale koondada kuulajate tähelepanu ja poolehoiu, kuid teiselt poolt olenes ettekande laad ka jutu sisust ning juttude liigist.

Kõige arvukamalt on meil andmeid naljandite rahvapärase esitamise kohta; naljandite puhul võib rääkida miimilis-dramaatilisest esituslaadist, milles nii hääle, miimika, žestide ja mõnikord isegi rekviisiitide kasutamisel (pastoriks moondamine!) oli oluline koht. Põnevusjutud (sisult naljandid) – nähtavasti peamiselt noorte seltskonnas

harrastatud – nõudsid pimedat tuba ja erilisi kohutamisevõtteid. Muinasjuttude vestmisele oli omane eepiline laad, rahulik sündmustiku arendus, kuid on püütud ka hääle abil iseloomustada erinevaid tegelasi. Mõningaid loomamuinasjutte (esijoones väikelaste repertuaari kuuluvaid, mis sisaldavad loomahääle imitatsioone, laulukujulisi repliike jne) on aga esitatud ka dramaatilises laadis. Muistendite puhul peeti esijoones tähtsaks nende sisukust ja täielikkust, kuid esitamisel kasutati ka miimikat, žeste jne. Olulised olid seejuures jutustaja enda veendumused, esitatu tõsiseltvõtmine, sest ainult siis oli võimalik kuulajatele jutustada elavalt ja uskumapanevalt.

Rahvajutustaja pidi ise kaasa elama sellele, mida ta jutustas, siis suutis ta kuulajaidki äratada kaasaelamisele. Kes tahab nakatada teisi, peab kõigepealt ise olema haaratud.

Eelnenud küsitlusest nähtub, et rahvajuttude puhul tuleb esitamise laad ehk stiil tunnistada nende täiesti normaalseks komponendiks. Sellele tuleb omistada tähelepanu kõigepealt kogumistöös. Iga pala juurde peab kuuluma märkus selle kohta, kuidas seda esitati. Paremate jutustajate tekste tuleb võimalikult palju helilindistada jutustajale tuttavas keskkonnas ja kuulajate osavõtul. Samuti tuleb päevakorrale tõsta mõnede paremate rahvajutustajate esinemiste helifilmimine. Sest alles helifilm võimaldab detailsemalt selgitada jutustajate väljendusstiili ning üksikule rahvajutulikele omaseid ettekandelisi erijoomi.

Rahvajuttude ettekande laadi ja stiili on mõnevõrra uuritud ka mujal. Sagedamini käsitletakse üksikute tuntumate jutustajate esinemismaneeri (Azadowskij 1926; Azadowskij 1932a; 1932b; Lintur, 1953; Henssen 1951) ja iseloomustatakse mõnele üksikule žanrile omaseid väljendusvahendeid (Moldovski 1955: 169 jj). Või peatutakse mõnel üksiknähtusel, nagu seda on jutuvestmisele kaasnev füüsiline tegevus (Schmidt 1953: 233 jj; Haiding 1955). Ulatuslikumaks spetsiaalseks uurimuseks osutub juba korduvalt nimetatud ungari päritolu Ameerika folkloristi Linda Dégh'i monograafia (Dégh 1962; vt ka Langstroff 1953).

Jutustamine esimeses isikus

Andekas rahvajutustaja kui sõnakunstnik püüab esineda huviäratavalt ja meeldejäädvalt. Kuidas seda teha, selleks on mitmesuguseid võimalusi.

Mõnel juhul on väga tähtis usutavus ja tõepärasus, eriti muistendite vestmisel. Selle saavutamiseks seotakse palad tuntud kohtade ja isikutega. Nii lähendatakse kuulajatele isegi muinasjutte, eeskätt aga siiski muistendeid. Ka naljanditel on kalduvus kinnistuda tuntud isikute külge – see teeb asja põnevamaks ja huvitavamaks.

Usutavust aitab tõsta ka jutustaja kinnitus, et see või teine pala on kuulnud või saanud täiesti usaldatavalt isikult, näiteks vanaisalt, vanaemalt jne. Veelgi mõjukam on, kui jutustaja võib kinnitada, et ta ise on oma silmaga näinud või oma kõrvaga kuulnud seda, millest pajatab. Võidakse kinnitada, et ollakse oma silmaga näinud libahunti, kodukäijat, vanapaganat jne. Kõike seda tehakse selleks, et lugu oleks põnevam ja usutavam. Juba enam kui 60 a tagasi on Lutsi eestlaste juttude küsitlemisel märgitud:

Kõneleja räägib kõike kui tõestisündinud lugusid ja usub ise, näitab mulle ka kohad, kus see ja teine asi sündinud (Kallas 1894: 73).

Tubli setu muinasjutuvestja jutustamisviisi kohta on öeldud:

Hüa judusõajaja ai nii judust, ku olõsi esi õkva uma silmaga kõikõ nännü ja kuuldnu, minkõst ta parhilla kõnõlõs (Maria Linna teade).

Ühest Hiiumaa jutumehesest mäletasid ta naabrid:

Tema reekis nii, et ükskõik millest jutt oli, ikka tema ka seal oln (KKI 27, 64/6 (2) < Hiiumaa, Käina k – Richard Viidalepp < Jaan Suuster, 80 a (1954)).

See on olnudki üsna üldine tendents: jutustaja püüdis esineda nii, et teda usutaks, tõsiselt võetaks. Muistendid püüsidki senikaua elavalt käibel, kuni neisse usuti: kui enam ei usutud, vajusid need peagi unustusse.

Mõnikord pole sellest veel küllalt, kui jutustaja toetub temale täiesti usaldatavatele eeljutustajatele või justkui isiklikele tähelepanekutele. Veelgi aktiivsemat ja innustatumat suhtumist ainesesse näitab see, kui jutustaja pajatab oma pala esimeses isikus, nagu oleks kõik, millest räägitakse, juhtunud isiklikult tema endaga. Niisugune moodus teeb asja tavalisest põnevamaks, sageli lisab humoristlikkust ning jutustaja teenib kuulajate täie rahulolu, kuigi ta kergesti võib ületada usutavuse piirid. Meeldivus seisab selles, et on siiski suur erinevus, kas näha enda ees jutu kangelast elavana – niisuguse pildi loob esinemine mina-

vormis – või kuulda temast kõneldavat kolmandas isikus. Tähelepanekud näitavad, et minavormis on esinenud paljud jutustajad ja niiviisi on esitatud nii üksikuid muinasjutte, muistendeid kui ka naljandeid, viimaseid siiski kõige rohkem.

Tagasiulatuselt vanim siia kuuluv teade on silma puutunud nn Polüfemose-muinasjutu (AaTh 1137) teisendite hulgas. Selle ainestik on teatavasti üsna fantastiline: meresõitjad satuvad saarele, kus elavad ühesilmalised inimsööjad. Mõni meremeestest praetakse tuel ja süüakse ära. Kui tukkuval kükloobil silm pimedaks torgatakse, pääsevad ülejäänud meremehed oma laeva juurde tagasi ning sõidavad uuesti merele.

Üks selle jutu teisend on Jakob Hurdale saadetud Kuusalu kihelkonnast Koitjärvelt 1892. aastal. Selle juurde kuulub selgitav märkus:

Eesseisev jutukene on kahe mehe suust üles kirjutud. Esimene, kuue aasta eest ära surnud seitsmekümne üheksa aastane Oru vana peremees, Koitjärve vallast pärit, nimega Juhan Wiedemann, rääkis seda minu kuuldes kaheksa aasta eest, kui ma alles karjapoiss olin. Temale olla üks vana soldat, kes siis juba paar-kümmend aastad maamullas oli, seda rääkinud ja ütelnud ennast ise just nõnda olema ja käima, kui jutus ette tuleb [---] (H II 40, 574/9 (5) < Kuusalu khk, Koitjärve k – J. Ploompuu < H. Rebane (1892)).

Kui siin mitme eeljutustaja aastad kokku arvata, siis saab võimaliku esmakordse kuulmiseni vähemalt sada aastat.

Vanades kogudes võib leida veel muidki traditsioonilisi rahvajutte, mis on jutustatud ja kirja pandud esimeses isikus, kuna aga vanemates kogudes on üldse vähe jutte, mis oleksid üles kirjutatud sõnasõnalt, siis niisuguseidki pole arvukalt. Hurda kogus on silma puutunud üks traditsiooniline naljand, mis on esitatud esimeses isikus. Sisult on see nn valetamisnaljand, mis koosneb mitmesugustest paradoksaalsetest liialdustest ning loogilistest vastuokstest; olevat aga üles kirjutatud sõnasõnalt jutustamise järgi. Naljandi tüübinumber on AaTh 1960G. Tekst on üldiselt kirjakeelne, mõningate murdeliste sagemetega (*põllalt, ojusin jt*), esitatud üsna heas vestluse vormis:

Kui mina veel noor mees olin, saatis ema mind kolmepäise varsaga kündma. Mina võtsin varsa, rakendasin ta saha ette ja läksin põllale. Korraga läks kündes varss keskelt pooleks. Mina tegin ruttu vitsa väädi ja sidusin teda jälle keskelt kokku.

Olin parajasti tööga valmis, seal tõmbas mind ema sõrmega kodu poole. Mina täis surmahirmu: arvasin, et peksa saan, miks varsa keskelt pooleks ajasin. Oma suureks rõõmuks kuulsin, et kodu peetakse parajasti isa varrusid (juutusid), ja ema saatis mind Nurme mõisa õlle järele.

Mina ka kärmas poiss, kohe paati ja Nurme mõisa. Tagasi tulles ladusin kõik vaadid ühe ääre peale, ise istusin ka veel otsa ja siis algasin sõitu kodu poole.

Olin parajasti kesket jõgi, paat väärdus ja mina kõige vaatidega karsumm! jökke. Ojusin suure vaevaga kaldale ning tormasin Nurme paisule õllevaatidele vastu – nad olid tühjaks jooksnud!

Meeletusas tõmbasin kübara peast ja hakkasin veega vaatisid täitma. Proovisin siis ka ise seda märjakest, kuid kahju – vähe oli tal õlle magu. Jätsin vaadid kus seda ja teist. Jooksin ise põllale vaatama, mis varsast sai; kodu kartsin minna. Varss oli põllalt kadunud, aga sinna kohta oli suur tamm kasvanud, mille latv kuni taevani ulatas. Mina ronisin mööda tamme ruttu üles, taeva.

Peetrus ja Paulus mängisid parajaste üleval taeva väravate ees kaarte. Mina seisin tükk aega seal, ilma et nad mind oleks tähele pannud omas suures kaardituhinas.

Minu aeg läks viimati igavaks nende mängu pealt vaadates, võtsin nõuks jälle koju poole kolida. Omaks suureks ehmatuses nägin, et tamme enam ei olnud. Mis nüüd teha, kuda maha saada? Seal leidsin mina pitka nõöri: ühe otsa sidusin taeva ukse klingi külge kinni ja teise otsa viskasin maa peale ning hakkasin ka ennast pitkamisi mööda nõöri allapoolle laskma.

Poole tee peal lõppes nõör otsa. Siis võtsin ülevalt otsast tüki maha ja jätkasin alla juure. Nii jõudsin ma üsna maa pinda. Jäi veel süld puudu, masnud enam nõöri jätkates – hüppasin. Kukkus rinnust saadik maa sisse!

Seal jooksin mina ruttu kodu, tõin labida ja kaevasin ennast maa seest välja ning hakkasin labidas õlal kodu poole kõmpima. Ema oli ajaväravas vastas, vitsakimp käes, kus ta ka minu naha nii läbi parkis, et tänapäevanigi ei või neid hoopisid unustada.

Aga tõtt ütelda, ei ole ka minuga peale seda enam ilmaski sarnaseid äpardusi ette tulnud – nii mõjus see urvaplaaster! (H I 5, 138/49 (3) < Lääne-Nigula khk, Taebla v, Hardu k – Johan Reiman (1894)).

Mõnele rahvajutule on minastiil ehk egomorfism nagu rohkem omane; niisuguste hulka näib kuuluvat ka AaTh 1960G, kuid leidub veel teisigi selliseid tüüpe. Haljalast on noteeritud muinasjutulise arendusega naljand kohtlasest poisist, kes ei oska õigel kohal kasutada vanemate õpetusi ning saab seetõttu korduvalt peksta (tüüp AaTh 1696: *Mis ma oleksin pidanud ütleva*). See minastiilis teisend olevat kirjutatud kerjaja sandi jutu järgi (E 25021/2 (15) < Haljala khk, Metsiku v – Danel Pruhl (1896)). Nähtavasti on siis koguja kujutanud end traditsioonilise naljandi minategelasena. Sellest tüübist on rida muidki minastiilis teisendeid; need põlvnevad Noarootsist, Karusest ja Hallistest (H II 17, 965/70 (1) < Noarootsi khk – J. Lievoh (1889); H II 17, 894 (3) < Karuse khk – Fr. Pöld (1889); H III 13, 568/9 (2) < Halliste khk – J. Meomuttel (1889)). Et ka eespool terviklikult antud tekst (AaTh 1960G) oli Lääne-Eestist, siis paistab isegi, nagu oleks sealpool suhteliselt rohkem kalduvust egomorfismi, kuid seda tuleb veel kontrollida ulatuslikuma materjali põhjal.

Foto 15. Kõrtsijutustajatele on esinemise eest ostetud õlut ja viina. Endine Sääritsa kõrts Kodavere kihelkonnas. Foto M. Proodel 1966, Eesti Rahvaluule Arhiivi fotokogu, nr 7933.

Minastiilis esinenud jutustajate kohta leidub tõepoolest andmeid ka Saaremaalt. Pöides on varemalt elanud Aadu Buldase nimeline mees, kes pulmades ja jootudes on esinenud humoristliku jutustajana, sidudes enda isikuga suurte liialdustega seiklusjutte (ERA II 232, 220/3 < Pöide khk, Pöide v, Mui k – Ilmar Kaal < Aleksander Kaal, 63 a (1939)).

Minastiilis esinevaid jutustajaid on 19. sajandi lõpul olnud endises Orajõe vallas (Häädemeeste khk). Lövi Pritsu ja Vana Kupu hüüdnimede all tuntud naljamehed esinenud sageli sealses Kabli kõrtsis kõrtsiliste tellimisel. Naljalogude eest ostetud neile õlut ja viina. Esimene pajatanud ülesoolatud seiklusi isiklikust elust, teine liialdustega jahimehejutte (Marta Mäesalu teade; vt ka Jürgenstein 1926: 102 jj).

19. sajandi lõpul on mitmes paigas kohalike jutustajatena esinenud vanad väljateeninud soldatid. Kadrina ümbruse kõrtsides on oma sõjaseiklusi pajatanud üks endine Türgi sõjast osavõtnu. Kuna niisuguseid jutuvestjaid on olnud mujalgi, esitame siin tekstinäite teiselt Virumaal tuntud vanalt soldatilt, kes käinud külakorda Jõhvi ümbruses.

Vanad soldatid käisivad külakõrda. Vot nied rääkisid siis enestest. Mul ei ole nime mieles, siin käis ka üks. Paar juttu on mieles. Sie jutt õli sedasi et.

Ühskõrd pidi menema ka pahast. Vahin kõhe seda sõja möllu ja, ühekõrraga üks püssikuul tuleb – ja kõhe terav õts minu puale. Kui ma sain ruttu põõsa taha! Õlesin nattukene jäänd iljast, õles saand surma.

Ühäkõrra tuli ülämb liinile ja ütläs, et lugu on niisikene, et keiser tahab liinile tulla, aga saapad on purud. Kinksep on, aga saapa lestisid [= liistusid] ei õle. Kas on niisikest miest, kes tieb saapa lestid? Noh, kievi ei lausu sõna. Mina viimast et: “Eks ma siis tie.”

Viedi mu siis sinne linna, kus keiser elas, ja tegin siis nied lestid. Vahtisin kella – täpsält vierand tundi läks aiga.

Tõine vai kolmas päiv vahin, et keiser tulebki ja uued saapad jalas. Tuleb kõhe minu juure ja kääga “tere!” ja “sina tegid nied lestid?”

“Tegin küll.”

“Ma annan sulle sene iest Korgi [= Georgi] risti.”

No torkas kää tasku, kobas – ei õld. Kieras kõik taskud pahem-bide, ei leidand.

Viimast et: “Unestasin kodu. Pidin kõhe tasku torkama, aga nät – ei õle. Aga noh, eks sa päälä sõda saa, ega ta kaduma saa.”

Aga sõda lõppes ja ei mina mend otsima." (KT 180, 54/6 < Jõhvi khk, Kohtla v, Kohtla k – Endel Mets < Salme Mets, s 1894 (1960)).

Näeme, et vestja on end osanud näidata tublist küljest, kuigi küll töömehena, mitte sõjalise kangelasena. Samuti on ta leidlikult osanud välja vabandada, miks tal pole aumärki – keiser unustanud ära.

Mitu pala on esimeses isikus pajatanud tuntud jutustaja Peeter Käär, kes elas Laiuse kihelkonnas Sadala vallas (ERA II 182, 69/86 (14) < Laiuse khk, Laius-Tähkvere v, Sadala k – T. Eichenbaum < Peeter Käär, s 1859 (1937); ERA II 182, 177/85 < Laiuse khk, Laius-Tähkvere v, Sadala k – T. Eichenbaum < Peeter Käär, s 1859 (1936)) jt.

Andmeid niisuguse jutustamisviisi kasutamisest on viimastel aastatel tehtud järelepärimistel saadud veel mitmelt poolt mujaltki (nt RKM II 55, 574/8 (312) < Põide khk, Orissaare v, Nuki t – Olga Jõgever < Anna Miller, 84 a (1956)).

Minastiilis on üks setu jutumees läinud veelgi kaugemale: ta on mõne jutustatud teksti algusse paigutanud isegi oma täie nime ja aadressi! Kuna selline juhtum on seni täiesti ainulaadne, olgu üks niisugune jutt siin esitatud näitena. Selles on traditsiooniline süžee osavalt läbi põimitud isiklike motiividega.

Mina, Aleksander Õun Vinski küläst Meremäe vallas, läksin oma vanemba velega Rootova valda Šumilikono külä mano hainalõ. Olli ma perä pääl ja veli ede pääl ai hobõst.

Naksi ma mõtsa tahtma. Kargsi maha rattist ja velele es ütlegi midä. Veli esi ka sedä es panõ tähele. Sõit' edesi. Mina, väikene poisikõnõ, es mõista takas järke minnä. Essü mõtsa ar'. Sääl käve mõtsa pite edesi-tagasi. Sääl sai mano, koh kolm meest tei mõtsa seeh tuld. Noo mehe küsse': "Mis sa ikõt, poiss?" Mina ütli et: "Ara essü vele mant. Veli sõitsõ edesi ja mina jäi maaha." Mehe ütlese': "Ikkui midagi. Kül' me saami vele mano õdagult."

Lätsimi kõik neläkese minemä. Saimi üte peremehe aida mano. Kolm võõrast meest võti tuukravva ja võti aida nulga üles. Ütli et: "Poiss, minsa aita ja pillu kraami vällä." Ma lätsi aita ja pilli säält kraami vällä. Ja ütli et: "Kuulgõ, pümme on, tuld vaija." Üts noist kolmest mehest krõpsahut hambit ja tull tuld küllält aita. Ma ütli: "Oh sa jummal kül', küll nüüd sai vallus!" Mehe lasi korraga aidanulga alla ja jäigi ma aita.

Ma iki jal' sääl aidah ütsinda ja pelgsi. Tull hommogult peremees aita aidauust vallale võtma. Ma võti paklakuutli ja panni

too palama ja viskse peremehele habõnihe. Peremees läts täniteh vällä, et ait palas. Nii pässi ma ka' aidast vällä.

Lätsi mõtsa. Sai jal' noilõ mehilõ mano, kinga enne ütteh olli. Noo' mehe' võti' mu kinni ja panni ütte suurde püttü. Ja jätitki mu sinnä püttü. Ma sääl iki jal'ki edesi. Ja kuulõ peräst, et tulõ üts elläi püttü mano. Ai hanna püti nulgast sisse, ma võti toost hannast kinni. Elläi läts jooskma. Ma ka' püttüga hanna otsah. Vasta Roosa silla posti lei püttü katski. Pässi ma ka püttüst vällä (ERA II 194, 189/91 (1) < Setu, Meremäe v, Vinski k – Ello Kirss < Aleksander Õun, s 1907 (1938)).

Eestis pole esimeses isikus vestetud rahvajutte pandud kirja kuigi palju. Kuna aga nende esinemist on suudetud kindlaks teha enam-vähem igal pool, kus neid on küsitletud, tuleb pidada tõenäoliseks, et niisugune rahvajuttude esitamise viis on olnud üldiselt tuntud. Samuti võib pidada tõestatuks, et on olnud üksikuid jutustajaid, kes niiviisi on esitanud enam-vähem kogu oma jutuvara. Üldisemalt näib siiski minastiilis olevat vestetud eeskätt mõningaid naljandiliike, nagu nn jahimehejutte ja valetamisnaljandeid ning veel mõningaid üksikuid liialdustega võrtsitatud naljalugusid.³¹ Selleks, et ka eraelus edukamalt kangelast mängida, on vanad erusoldatid oma sõjaseiklusigi jutustanud minavormis.

Muidugi on minavormis võidud vesta ka mõningaid tõelisi elujuhtumusi, kuid ilmselt ikkagi suurte liialdustega, sest liialdamine on siin olnud otsekui reegliski ja normiksi. Siin pole taotletud mitte usutavust ja tõepärasust, vaid lõbusat meeleolu. Seetõttu sobisidki siia paremini traditsioonilised lood, mis olid tuttavad, kuid mille julge endaga sidumine tuli kuulajaile üllatusena ning mõjus naermapanevalt. Samuti selgus, et selliseid jutte on sageli esitatudki lõbusas seltskonnas – pulmades ja muudel koosviibimistel –, kõrtsis lasti neid jutustada tasu eest.

On ilmne, et minastiil on algselt kuulunud teatud liiki naljandite esitamislaadi, kuid on hiljem mõnikord üle kantud ka teistele jutuliikidele (muinasjuttudele). Tuleb pidada võimalikuks, et mõnele tüüpilisele naljandile on niisugune esitamisviis olnud iseloomulik algusest peale (vrd nt üldtuntud naljandit *Käina valla kohus*).

Jutustamist minavormis kui stiililist võtet ei tohi ära segada minavormiga rahvausundilistes muistendites, mis esitavad jutustajatele

³¹ Mõnikord ka kirikuvastaseid naljandeid (vt Raudsep 1961: 199).

tõelisi kogemusi ja elamusi. Nendesse kuulub minavorm sageli orgaaniliselt ega ole valitud erilise efekti saavutamiseks kuulajate lõbustamise mõttes.

Ilmsesti haruldane on oma nime paigutamine jututeisendi algusesse, mida on kasutanud mõni setu jutustaja. Siiski pole see ka lausa ainulaadne; selletaolisi võtteid puutub mõnikord silma vene muinasjuttudes (Moldavski 1955: 225). Võimalik, et see ongi meil venepärane joon.

Minavormi on kasutanud mitmete muudegi rahvaste jutustajad: sellest on näiteid isegi 10. sajandist. Arvatakse, et kui jutustaja oma ainesest kunstiliselt üle on, püüab ta seda kujundada võimalikult mõjukalt ning esitab selle isikliku läbielamusena. Teeseldud minaelamus tundub põnevam oma tugevama seose tõttu tegelikkusega (Röhrich 1956: 178–179). Oma elukäigu esitamine koomilises valguses on mujalgi tuntud. Elavas ettekandes võib juhtuda, et isegi pala keskel minnakse üle minavormi (Henssen 1951: 11 jj).

Minavormis esinemine nõuab jutustajalt häid näitlejaomadusi. Mõnes uurimuses ongi õigusega juhitud tähelepanu sellele, et folkloor kui sünteetiline kunstiliik on eriti lähedane teatrile (Gussev 1958: 40 jj).

Jutustaja ja kuulajad

Vanim kujutus jutuvestja esinemisest on meil teatavasti Fr. R. Faehlmannilt seoses Kalevipoja-ainestikuga (Laugaste & Normann 1959: 77–94). Ühtlasi märgitakse täpselt ära, kus ja kuidas jutustamine toimus: Tartust 66 versta põhja pool, maantee hargnemiskoha lähedal, teesillutajate õhtuse laagritule ääres. Valge habemega jutumees istus oma mahalaotatud kuuel. Vanemad mehed lamasis kõhuli maas ümber tule, nooremad poisid ja tüdrukud kandsid tulelõkke säilitamiseks kuivi hagu juurde.

Jutumees hakkab vastama nooremate pealekäimisel. Jõudes jutustamise käigus obstsõnse kohani, teeb ta märkuse, et tütarlapsed näod tule poolt ära pööraksid, saab sobiva vastuse ja jätkab. Kui ta lõpetada tahab, käivad noored jällegi peale. Vanal tekib noortega isegi vaidlus, kuid ta jätkab jutustust kuni selle loomuliku lõpuni.

Jutustaja ja kuulajate vahelkorda näidatakse pingelisena: esinejat jälgitakse tähelepanelikult, jutustaja teeb märkusi, vahetatakse repliike, kuulajad nõuavad lisa jne.

Foto 16. Palgiparvetajate ühised õõbimised pakkusid võimalusi võistutustamiseks. Palgiparvetus Pärnu jõel ja selle harujõgedel. Pakkide jõkke lükkamine. Foto 1956, Pärnu Muuseum, nr 1793.

Umbes niiviisi on tööpoolest võidud jutustada Kalevipoja-muistendeid teeparandajate õhtusel laagritulel 19. sajandi algul.

Toodud näites esines üks jutustaja, teised kohalolijad aga moodustasid kuulajaskonna. Kuid sageli on jutuvestjate kollektiivis jutustatud ka kordamööda. Kui samal õhtul esinesid kaks jutustajat, siis pajatasid nad vaheldumisi, nagu see on Alutaguse metsatöölise seas aset leidnud veel võrdlemisi hiljuti – kuni üks vestis, tuletas teine meelde ja valmistas ette ja nii kogu õhtu. Lisaks on olnud ka niisugust jutuvestmist, mille käigus kõik kohalolijad pajatasid järjekorras, nagu seda on Jakob Hurt kirjeldanud õpilaste internaadi kohta 19. sajandi keskel. Hea kirjelduse õitsitulel jutustamisest on andnud Juhan Liiv oma teoses *Vari* (Liiv 1954: 142 jj). Ta näitab teomeeste jutuvestmist augustikuu õöl. Jutustatakse muistendeid, igaüks esitab ühe pala. Esinemised on individualiseeritud, antud erinevas keelemurdes. Ilmsesti oli Juhan Liiv nooremas eas ise õitsil käinud ning sealset jutustamist kuulnud ja näinud.

Kodust jutuvestmist vanaema ja lapselaste vahel on kirjeldatud setude juures:

Pallo judusit mia' vanaimä aije. Oll latsöst hindäl ka jo päähä jäänü sõnast sõnna, a õt vanaimä mõihtsõ õks väega häste aija judust, sis palsi õks vannaimmä, õt tä noidsammu judusit jalgi ajasi'.

Jutusõajamisõ aigu olti vakka ja kullõldi tähelepanelikult. Ku' jutusõajaja aije jutust jo' mitmõta kõrda, sis kui ütlet mäanest sõnna tõisildõ, sis kullõja-latsõ ütli et: "Mis sa no' nii ütlet, a inne ütli tõistmuudu?" Ja ku jutusõajaja tekk väega torrõ eläjä vai vanahalva helü asõmalõ raaskõsõ kilõhõpa häält, sis olõ-õs latsõ jalku rahul: "Mis ütškõrd ütlet üttilde, tõõnõkõrd tõisildõ?"

Sis ku' latsõ' naksi esihindä vaihõl kikõki käest kuulduisi judusid ajama, sis laidõti tuu jutusõajaminõ ar, kes mõista-as tuudmuudu hellü tetä', vai õka sõnna kogonist nii vällä üteldä', ku' vanaimä vai vanaesä oll ajanu' (Setu, Pankjavitsa v, Lõkova (Ojaver) k (1957)).

Sellest tekstist nähtub, et lapsed hindasid väga head ettekannet ning soovisid mõnd pala korduvalt kuulda. Hea jutustaja esinemisviis muutus otsekuu normiks: teisedki püüdsid jutustada täpselt niiviisi, nagu jutustas vanaisa või vanaema. Kõrvalekaldumised lastele aga ei meeldi: nad tahavad kuulda täpselt nii, nagu on esitatud varem. Seega nad korrigeerivad ettekannet.

Niisugune elav ja tähelepanelik reageerimine annab tunnistust väga hoolikast kuulamisest ning heast kontaktist jutustaja ja kuulajate vahel. Niisugustes tingimustes võib kujuneda väga elav ja meelde jääv muinasjutuõhtu, mis pakub naudingut nii vestlejale kui ka kuulajale.

Folkloristide tehtud tähelepanekuid jutustaja ja kuulajate vastastikusest suhtest on meil Eestis napilt, kuid niisuguseid tähelepanekuid tuleks võimaluse korral veel teha. Kui rahvajutte vestetakse kollektiivis, siis kuulajad võivad mõjustada palade valikut, aga samuti ka iga konkreetset ettekannet, esitades küsimusi, hүүdes vahele, paludes kiirustada jne. Vastavalt sellele võib jutustaja oma ettekande kujundada teisiti, kui ta oli kavatsenud.

Mõned uurijad hindavad väga oluliseks jutustaja ja kuulajate vastastikust suhtlemist, pidades tähelepanelikku ja andumuslikku kuulamist hea jutuvestmise vajalikuks eelduseks. Talendikas jutustaja võib sundida kuulajad osavõtule ning luua seega soodsa atmosfääri esitatava vastuvõtuks. Ainult viljakas vaimses ühtsuses saavad toimuda tundidepikkune jutustamine ja kuulamine. Kuulamine on samuti aktiivne mõjufaktor. Niisuguses vastastikus andmises ja võtmises

sünnibki rahvaluule ja kandub edasi. Kultuuri kandjaks ja alalhoidjaks pole seega ei kollektiiv ega üksikisik, vaid loov isik kollektiivis (vrd Langstroff 1953: 74).

Jutustaja ja kuulajate vahekorda käsitleb üsna pikalt L. Dégh: ta on ühel muinasjutuõhtul registreerinud 59 vahelehhüüet ning jagab need seitsmesse liiki (üllatusest tingitud spontaansed ütlused, humoriga seotud kommentaarid, täiendavad küsimused ja vastused, isiklike elamuste seostamine muinasjutuelementidega, jutustaja kiitmine jne). Samas märgib ta, et mõnikord võivad kuulajad ka jutustajat segada (kannatamatud lähevad enne ära, lapsed segavad nutuga jne). Üldiselt näitavad kuulajate reageerimised siiski elavat osavõttu. Jutustajat mõjutavad ka vaiksed kuulajad – nende süvenenud osavõtt on juba näost näha ja just nende keskel võib tulla uusi jutustajaid. Seega on ka jutustaja mõju kuulajatesse ja nende reaktsioon küsimused, mis vajavad uurimist (Dégh 1962: 122–123).

Jutustaja Kaarel Jürjenson

Rahvatraditsiooni edasikandjate – rahvalaulikute ja jutustajate – kohta on meil vanemates kogudes vähe teateid; alles hilisemates korjandustes on kogujailt hakatud järjekindlamalt nõudma andmete juurde-märkimist, kellelt materjal saadud, ning veelgi hilisem üritus on tähtsamate laulikute ja jutustajate elulugude kogumine. Siiski on mitmed andekamad rahvalaulikud juba oma elupäevil kuulsaks saanud ja nende kohta on üht-teist trükisõnaski ilmunud. Vanades rahvalauludes on nähtud meie omapäraseimat kultuuripärandit ja on siis ka selle väljapaistvamaid edasikandjaid rohkem tähele pandud ja hinnatud. Jutustajad aga on laulikute kõrval hoopis varju jäänud; neid on peetud nagu vähemtähtsaks ega ole nende kohta eraldi sõna võetud.

Samas on meil suurlaulikute kõrval olnud ka suurjutustajaid, kes meie rahva proosarepertuaari on põlvest põlve säilitanud ja edasi arendanud. Asjaolu, et rahvajuttude kogumine pole meil kunagi olnud nii populaarne kui rahvalaulude kogumine ja et juttude üleskirjutamine on laulude kirjutamisega võrreldes tülilikam ja aeganõudvam, on sellele mõju avaldanud, et meil on rahvajutte palju vähem kirja pandud kui rahvalaule.

Kaarel Jürjenson kui suurjutustaja

1932. aastal tutvus autor pimedaga mehega, kes osutus haruldaselt heaks jutustajaks. Tema nimi oli Kaarel Jürjenson. Temalt on aastail 1932 ja 1933 kirja pandud 550 kvartlehekülge rahvaluulelist materjali. Suurem osa sellest moodustab Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis iseseisva köite ERA II 54, materjal on üles kirjutatud aastal 1932, väiksem osa leidub köites ERA II 63, 375–429, üles kirjutatud aastal 1933. K. Jürjensonilt üles kirjutatud lehekülgedel leidub 256 muinasjuttu, naljandit ja muistendit, 249 ühikut uskumusi ja kombeid, 126 vanasõna ja kõnekäändu, 39 laulu ja mängu, 12 mõistatust,

Foto 17. Jutustaja Kaarel Jürjenson.

9 ühikut etnograafilisi ja arheoloogilisi andmeid ja muid teateid; kokku seega 691 ühikut. See kõik on jutustatud ja kirja pandud üheteistkümne päeva kestel, nimelt 9.–12. ja 25.–27. juuli ja 4.–5. oktoober 1932 ning 25.–26. juuli 1933.

Tookord elas K. Jürjenson Tartu-Maarja kihelkonnas Kavastu vana-dekodus. Sündinud oli ta 12. märtsil 1868 Kodavere kihelkonnas Alatskivi mõisas, kus ta isa oli teomeheks (sulaseks). Kui ta oli kolme-aastane, kolis tema isa üle Peipsi Venemaale ja töötas Oudova maakonnas Verholjane (Virkalemma) mõisas 12 aastat teomehena. Sealt tuli ta jälle Alatskivile tagasi, jätkates tegutsemist teomehena ja hiljem väikemaapidajana Ranna mõisas. Isa elukohamuudatused tegi kaasa ka K. Jürjenson, elades 3.–15. eluaastani Oudova maakonnas, 15.–40. eluaastani Alatskivil ja Kodavere kihelkonnas Ranna vallas, 40.–50. eluaastani Maarja-Magdaleena kihelkonnas Saare vallas

(sugulaste juures), hiljem aga Kavastu vanadekodus. Pimedaks oli ta jäänud 28. eluaastal. Poisikesena oli ta olnud karjane, hiljem isa abiline ja lihttööline. Invaliidina oli ta enne vanadekodusse asumist saanud Alatskivi vallavalitsuselt abiraha.

Iseloomuliku asjaoluna tuleb märkida, et K. Jürjenson oli Oudova maakonnas juba lapseaastais kokku puutunud venelastega, mänginud koos vene lastega ja omandanud varakult vene keele. Esimese koolihariduse sai ta kohalikus vene algkoolis, kuid õppis hiljem ka eesti koolis (Oudova köstrikoolis). Koolis olevat ta jõudnud hästi edasi ja olnud vahel koguni õpetajale abiliseks, õpetades teistele eesti lastele vene keele tähti. Nooremas eas olevat ta nägijana lugenud ka mõningaid juturaamatuid ja ajalehtigi,³² kuid ta tundus sellegipärast usaldatava jutustajana. Kogu eluaja oli ta jäänud lihtsa maarahva keskele ja oli neilt omandanud jutud ja muu ainese, mida ta vanas eas pajatas. Tänu haruldaselt heale mälule oli ta repertuaar kasvanud õige suureks. Siiski mäletas ta paljudel juhtudel ütelda, kust või kellelt ta teatava muinasjutu või muistendi oli kuulnud. Tema kuulumist harilikku külamiljõesse näitab seegi, et ta võttis tõsiselt mitmeid rahvapäraseid uskumusi: *Kui hunt näeb inimest enne, kui inimene teda, siis võtab hääle ära*. Nii olevat juhtunud K. Jürjensoni endaga karjapõlves. Nädal aega olevat tal selle tõttu hääle ära olnud, et hunt oli teda esimesena näinud.

Kuidas toimus küsitlemine ja kirjutamine

Eestis on kohti, kus vana vaimne rahvakultuur oli 1930. aastatel veel üsna elujõuline, nagu Setumaal, Kuusalu kihelkonna rannakülades ja mitmel pool mujalgi. Seal polnud tubli lauliknaise või hea jutustaja leidmine sugugi raske. Siiski oli alasid, kus teadjamaid inimesi – jutustajaid ja laulikuid – tuli otsida esijoones vanadekodudest. Kavastu vanadekodusse sõitis allakirjutanu selleks esmakordselt laupäeval, 9. juulil 1932. Üllatuseks selgus, et sinna oli tookord koondatud peamiselt vaimuhaigeid, kelle hulgas leidis ainult üksikuid terve mõistusega inimesi. Kui olin mõnda eite sissejuhatuseks tagajärjetult küsitleda

³² Eluloolised andmed on saadud Kaarel Jürjensonilt endalt. Kokkuvõtlikul kujul on need esmakordselt avaldatud 1937. aastal (Viidalepp 1937: 42–44; vrd ERA II 54,11/20 < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)).

proovinud, saatis asutuse juhataja mu jutule ühe mehe, hüüdnimega Jüri, kes osutuski Kaarel Jürjensoniks. Kuna ta oli suitsetaja ja mul kaasas pakk paberosse, saime sedamaid sõbralikule jutule.

Juba esimesel päeval kirjutasin temalt 37 rahvajuttu, 20 punkti uskumusi-kombeid, mõistatusi ja muud, kokku 68 punkti. Esimesed temalt kirjutatud jutud on muistendid unes juhatatud rahast, orgahaigusest,³³ luupainajast jne, mis tulid meelde seoses uskumuste ja kommetega. Alles aegamööda hakkas ta esitama ka naljandeid ja muinasjutte. Nelja esimese päeva jooksul kirjutasin temalt 123 rahvajuttu ja peale selle veel rohkesti muud materjali. Kaasavõetud kirjutusmaterjal oli seega ära kasutatud ja mul tuli Tartusse tagasi sõita. Ümberkirjutatult andsid nelja päeva kirjapanekud välja 252 lehekülge. Hiljem käisin K. Jürjensonilt kirjutamas veel kolmel korral, kokku üksteist päeva. Olin väga huvitatud, kui kauaks tal ainest jätkub. Lootsin lõpule jõuda varem; sellest oligi tingitud korduv külastamine.

Olin selleks ajaks rahvaluulet kogunud juba mitmel suvel ja üks kord talvelgi. Enamasti tuli kas üks või mitu kihelkonda mõne nädala jooksul “läbi korjata”, mis aga ei võimaldanud üksikute jutustajatega väga pikalt tegemist teha. Nüüd oli selleks esmakordselt hea juhus. K. Jürjensonil kui pimedal oli vanadekodus ainult väheseid töökohustusi, mistõttu oli sageli võimalik kirjutada hommikust õhtuni, maha arvatud ainult väikesed vaheajad.

Algul lasksin tal jutustada vabalt, mis aga meelde tuli. Kuna tema repertuaar oli suur, polnud esialgu küsitlemiseks mahtigi. Alles paaril viimasel käigul olid mul kaasas eesti ja vene rahvajuttude kataloogid (Aarne 1918; Andrejev 1929), mida püüdsin kasutada meeldetuletamise hõlbustamiseks. K. Jürjenson jutustas meeeldi ja vastupidavalt. Mina ise aga tundsin end mitmel õhtul pidevast kirjutamisest päris väsinuna ega suutnud lõpuks enam kõike kuuldavalt täpselt fikseerida. Sellest on tingitud mõned üksikud konspektiivsed kirjapanekud. Esimesel käigul ma kirjutasin esiteks pliiatsiga ja mustandid alles hiljem Tartus olles tindikirja, kuid hilisematel külastustel kirjutasin otsekohe puhtalt ja tindiga. Kirjapanekud on peaaegu kõik kirjutatud sõna-sõnalt jutustamise järgi. Kuigi ma kirjutasin harilikku kirja (mitte kiirkirja), kohanes jutustaja hõlpsasti minu kirjutamiskiirusega.

Küsitlemiseks ja kirjutamiseks olid Kavastu vanadekodus rahuldavad võimalused. Tuba, kus elas “Jüri” ühes kolme teise hoolealusega,

³³ Orgahaigus (ehk halltõbi) = malaaria.

asus teisel korrusel. Kui hoolealused päeval parki jalutama aeti, võis seal segamatus rahun töötada. Ka “Jüri” ise hoolitses selle eest, et soovimatud naabrid sinna tülitama ei tuleks, haarates tarbe korral isegi kepi. Suure enamiku temalt saadud materjalist olen kirjutanudki seal ülemises toas, toetudes kas väiksele toidukapile või põlele, sest lauda seal polnud. Teisel käigul (25.–27. juulini 1932) oli soodustuseks veel see, et ma magasin öösi samas toas, sest ühe hoolealuse voodi oli juhtumisi tühi. Nii sai jutustamine alata hommikul varakult ja kesta hilisõhtuni. Asutuse juhataja ja personal suhtusid minu töösse heatahtlikult ning püüdsid seda soodustada. Kuid viimastel käikudel kostis mulle kõrvu siiski mõningaid võõristavaid märkusi, nagu võiks selles silmatorkavalt pikas ühe vanamehega jutlemises olla midagi ebatavalist...

Kaarel Jürjensoni repertuaarist

Kõik K. Jürjensonilt kirjutatud rahvajuttude tüübid määrasin algul kindlaks Antti Aarne (1918)³⁴ ja N. Andrejevi³⁵ kataloogi alusel, kuid hiljem on tüübinumbrid võimaluse korral kooskõlastatud Stith Thompsoni kataloogi uuema väljaandega (Thomson 1961).³⁶

Selgus, et K. Jürjensoni juttude repertuaar on silmatorkavalt rikkalik ja mitmepalgne. Temalt kirjutatud 256 rahvajutu hulgas on 55 muinasjuttu, 100 naljandit, 28 tekkemuistendit, 68 muud muistendit ja viis jutukujulist loodushälte seletust.

On esindatud kõik muinasjuttude liigid: loomamuinasjutud (9), ime-muinasjutud (11), legendilaadilised muinasjutud (14 + 7 – moraali-jutud: pühapäeva pühitsemisest, kurjavandumisest jne), novellilaadilised muinasjutud (13) ja üks vanapaganajutt. Viimaseid on sellepärast vähe kirja pandud, et jutustaja ütles olevat neid lugenud raamatuid. Iseloomulikuna paistab silma legendide ja moraali-juttude, samuti ka novellilaadiliste muinasjuttude võrdlemisi suur hulk. Nende hulgas on rohkesti haruldusi, mis A. Aarne (1918) nimestikus on esindatud kas ainult ühe-kahe teisendiga või puuduvad seal hoopis. Mitmeid legendilaadilisi muinasjutte on jutustaja kuulnud venelastelt, mis seletabki nende harulduse eesti juturepertuaaris. Neid käsitletakse allpool eral-

³⁴ Kasutatav lühend Aa.

³⁵ Selle järgi määratud tüübid on märgitud lühendiga Andr.

³⁶ Kasutatav lühend AaTh.

di, seoses K. Jürjensoni muu venepärase ainestikuga. Novellilaadiliste hulgas on arvuliselt esikohal muinasjutud targast noormehest ja ettemääratud saatusest: *Kuningapoeg ja sepapoeg* (AaTh 920), *Poiss võidab härra mõistujutuga* (AaTh 921), *Karjapoiss kuningale vastamas* (AaTh 922) – kaks redaktsiooni, *Kuningapoeg ja pikne* (AaTh 934), *Ennustatud veesurm* (AaTh 934A) – kaks redaktsiooni, *Mõrtsuka tunnil sündinu*, *Varga tunnil sündinud poiss* jt. Viimatimainitud muinasjutude rühma kuuluks veel haruldane rahvanovell, mis A. Aarne kata loogis puudub: ema tapab teadmatuses oma poja, kes 25-aastase sõjaväeteenistuse järel koju jõuab, kaasas palju raha (AaTh 939A). Edasi esineb ühes K. Jürjensoni jutus Shakespeare'i *Veneetsia kaupmehest* tuntud motiiv: juut tahab oma võlglasel lõigata südame alt ühe loodi liha, kuid loobub sellest, kui peab lõikama täpselt ühe loodi, kusjuures verd ei tohi tulla. Jutt olevat kuulnud kelleltki Pala mõisa teomehelt ja pärineb tõenäoliselt kirjandusest.

Rohkesti on K. Jürjensoni jutuvaras naljandeid vaimulikest (preestritest, pastoritest jt) ja mõisnikest. Nende hulgas on ka vähetuntud süzeesid, nagu *Joodik kirikuõpetaja* (AaTh 1846*; A. Aarnel registreeritud ainult üks teisend), *Papil pole tarviski jutlustada* (AaTh 1826) jmt. Paljud naljandid on seotud ümbruskonnas tuntud isikutega. Mõisnikest on naljandites populaarne Saaremõisa krahv Manteuffel oma erakordsete vempudega. Mõned naljandid on huvitavad ka kultuurilooliste pildikestena, näiteks järgmine (AaTh 1841):

(Muistne söömapalve)

Koeru õpetaja üteld leeripoisile: Loe söömapalve.

– *Ei oska, poiss ütles.*

– *No mis isa ütleb, kui laua juure lähete?*

– *Meil põlegi lauda!*

– *No kus siis sööte?*

– *Põrandal.*

– *No mis siis isa ütleb, kui kausi juurde lähete?*

– *Meil põlegi kaussi!*

– *No kust siis sööte?*

– *Padast.*

– *No mis isa siis ütleb, kui pada juure lähete?*

– *Siis lööb lusikaga otsa ette ja ütleb: Ää määri, tõbras, tahmaga!* (ERA II 54, 96/7 (81) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)).

Naljandite hulka kuuluksid ka mõned humoristlikud lood, milles iseloomustatakse kohalikke rahvatüüpe, nt Tedre Siim ja An'se Juak (ERA II 54, 417/9 < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)). Niisugused palad on jutustatud Kodavere keelemurdes, muud jutud aga üldiselt kasutatavas kõnekeeles, kuigi murdeliste sugemetega. Seega leidub K. Jürjensoni jutuvaras ka mõningaid Kodavere repertuaarile nii tüüpilisi jooni, mis seal on säilinud tänapäevani.

K. Jürjensoni jutustatud tekkemuistendite hulgas on rida tüüpe, mida A. Aarne kataloog ei tunne, nagu *Miks inimese eluiga on pikem kui loomadel*, *Miks käol pole pesa jt.*

Muistendid, mis on K. Jürjensonilt üles kirjutatud, sisaldavad mütooloogilisi pärimusi (kuradist, libahundist, puugist, tuulispasast, kodukäijast, painajast jm), mitmesuguseid kohalugusid (allikatest ja järvedest, kividest, mägedest, kirikutest ja kabelitest), ajaloolisi mälestusi jne. Huvitavamatenä ja haruldasematena tunduvad *Kolm kalakuningat*, milles jutustatakse kalade valitsejaist (haldjaist), ja mõned ajaloolise või kultuuriloolise sisuga lood, nt *Kuidas teoorjus ära kadus*, *Rotimõisa puudutus*, *Miks mõisnik talumehele kohta ei müüinud*, *Kuidas isa vanal eesti ajal poegade tugevust proovinud* jmt.

Kaarel Jürjensoni repertuaari päritolust

Rahvajuttude või -laulude uurija peab harilikult leppima ainult teatega, kust teatav jutt või laul on kirja pandud (või saadetud). Kuid väga sageli niisugused andmed pole küllaldased; huvialune teisend võib olla kuulnud ja põlvneda mujalt kui üleskirjutamiskohast – olenevalt jutustaja endistest elukohtadest, rännakutest, eeljutustajaist jne. Väga harva leidub rahvaluulekogudes andmeid, kust jutustaja ise on kuulnud mingi jutu või laulik teatava laulu, mis ta üleskirjutajale on esitanud. Ometi oleksid niisugused teated uurijaile rahvaluuletoodete levikusuundade uurimisel suureks hõlbustuseks ning võiksid tõestada, et mõnikord võib levik olla ka hüppeline, olenedes ainult mõnest üksikust isikust.

Olles huvitatud küsimusest, kust K. Jürjenson on saanud oma jutuvara, pärisin selle kohta andmeid temalt endalt. Natuke rohkem kui ühe neljandiku oma juttude (arvult 69) päritolu ta mäletas. Neist oli suurem osa, nimelt 30, jäänud meelde Alatskivilt ja selle ümbrusest, 14 Venemaalt Oudova maakonnast, kus jutustaja elas oma karjalapse-

ja nooruseaastad, 12 Kavastu vanadekodust, neli Saare vallast ja üksikuid veel mujalt. Eeljutustajaiks on olnud ikka vanemad inimesed. K. Jürjenson ise ütleb: *Mis vanad mehed ja naised on rääkinud, kõik on meeles.*

Samas ei olevat ta oma vanemait sel alal midagi nimetamisväärset pärinud. Emal olevat natuke jutustamisandi ikka olnud, isa olevat aga olnud hoopis vaikne ja sõnakehv. Kord isaga vallamajas abiraha järel käies olevat ta viinud isa Kallaste kõrtsi ja ostnud talle viina, siis läinud isa keelepaelad lahti. Nii saanud pärast ki vahel ütelda: *Ostsin isale juttu.*

Paljudel juhtudel mäletas K. Jürjenson täpselt, kellelt ta selle või teise loo oli saanud. *Muinasjutt vahetusse sattunud kuningapojast ja sepapojast* (AaTh 920) olevat kuulnud Kaarel Koinurmelt, Masso küla sepalt. Muinasjutu *Kuningapoeg ja pikne* (AaTh 934) olevat jutustanud umbes 80-aastane Toomas Lintbär (Lindberg?) Peetsikivi külas Alatskivil. Loomamuinasjutt *Rebane kalakoormal* (AaTh 1) olevat kuulnud Oudova maakonnast: *Üks vene vanamees rääkis Oudova kreisis Miikova külas: jooksime vanamehe ümber, vanamees rääkis muinasjuttusi.*

Naljandi *Laisk mees sõjasangariks* (AaTh 1640) juurde kuulub märkus: *Alatskivil oli vana Nikolai-aegne soldat Aia Aadam, tema rääkis seda juttu.*

Mõnel üksikul juhul on põlvnemisandmed isegi mitmeastmelised. Kummitusjutu *Vaimude tund Tartus Peetri kirikus* juurde kuulub märkus: *Seda rääkis Viidike talu tütar Rosalje Peterson Saare vallast. Tema oli Tartus käsitöökoolis ja see provva, kelle juures ta õppimas oli, see oli rääkind. Muistend Kuidas teoorjus ära kadus* olevat kuulnud kelleltki Tallinnamaa mehelt, kes olnud Alatskivil ehitustööl.

Elukutselt on K. Jürjensoni eeljutustajate hulgas olnud karjuseid, mõisa teomehi, vanu soldateid, külaseppi, öövahtisid, müüritöölisi ja teisi. Jutte on kuulnud lapsena karjas käies, leeris olles, metsas puid raiudes, veskil olles, ehitustöödel ja mujal, kus inimesi rohkem koos. Rahvuselt on K. Jürjensoni eeljutustajad olnud enamasti muidugi eestlased, kuid suurjutustaja enda andmete põhjal olevat vähemalt 16 juttu kuulnud venelastelt (nende juures peatun lähemalt järgmises lõigus). Tekkemuistend *Kuidas Aadam jumalaga kaupa tegi* olevat Alatskivil kuulnud kelleltki sakslaselt, kes töötanud seal ehitusmeistrina.

Vene aines Kaarel Jürjensoni repertuaaris

Eesti rahvajuttude rikkalikus varamus on nii läänest kui idast tulnud importi. K. Jürjenson on konkreetne näide sellest, kuidas on toimunud vene muinasjuttude, legendide ja naljandite ületoomine. Noores eas elas Jürjenson Oudova maakonnas venelaste keskel, omandas seal vene keele ja ühes sellega mitmeid vene muinasjutte ja naljandeid, mis olid tal vanas easki meeles. Hiljem Alatskivil ja selle ümbruskonnas elades puutus ta sealgi kokku venelastega ja kuulis neilt rahvajutte. Siinseilt venelastelt olevat jutud kuulnud enamasti eesti keeles. Üldse nimetas K. Jürjenson 16 rahvajuttu, mis tema mäletamise järgi olid kuulnud venelastelt, kuid tema repertuaaris leidub veel muidki palasid, mis tõenäoliselt põlvnevad Venemaalt. Hea jutustajana on ta oma arvukaid jutte levitanud paljudele eesti kuulajatele, nii noortele kui vanadele.

Nende lugude hulgas, mis K. Jürjensoni enda tõenduse järgi olid kuulnud venelastelt, on osa niisuguseid, mis eestlastelgi laialt tuntud, nagu AaTh 1, AaTh 300, AaTh 707, AaTh 812, AaTh 1540 ja AaTh 1739. A. Aarne registri järgi kuuluvad aga paariteisendiliste harulduste hulka muinasjutud *Naine petab karu* (AaTh 160*) ja *Kurat näitab mehele ta naise truudusetust* (AaTh 824). A. Aarne registris puudub täiesti K. Jürjensoni muinasjutt *Tuul ja päike*, küll aga leiame sellele vasteid vene rahvaloomingus (Andr* 298). Siia kuuluks veel naljand venelastest, kes olevat pannud pühameeste kujud hobuse juurde kaitseks huntide vastu (kataloogides puudub vastav tüüp). Ka mitmele sellisele jutule, mille päritolu K. Jürjenson ise ei mäleta, leiame vasteid N. Andrejevi registrist (kuid Antti Aarne kataloogis need puuduvad): *Peetruse ema taevaviimine* (Andr 804), *Kitsi peremees ja helde sulane* (Andr* 751 II), *Kirvesupp* (Andr 1548), *Ennustatud veesurm* (Andr* 932 I). Venelaste naabrus on arvatavasti põhjustanud seletusmuistendite *Miks venelane alati laulab* ja *Miks kurat Venemaal põgenes* kujunemise.

Üksikuid venekeelseid lauseid või vene keele sõnu leidub mitmes K. Jürjensonilt üles kirjutatud jutus, enamasti naljandis. Ühes naljandis saab Tähemaa küla Viire talu peremees Tõnis Peterburis oma küsimustele venekeelse vastuse *ne ponimaju* (ei mõista) ja peab seda isikunimeks (AaTh 1700).³⁷

³⁷ See naljand põlvneb saksa kirjandusest ja on meil levinud nähtavasti kalendrite vahendusel (vt Põldmäe 1964: 347–351).

K. Jürjenson olevat – tema enda ütlemise järgi – kuulnud ühe muinasjutu ja neli naljandit vanadelt soldatitelt, kes olid 25 aastat *kroonu teenind*. Osa neist juttudest on ka sisu poolest seoses sõduriteenistusega: *Soldat avastab kindraliproua truudusetuse* (Andr 1360 B), *Laisk mees sõjasangariks* (AaTh 1640), naljand *Kirikuõpetaja laseb tuvi lennata kirikusse* (AaTh 1837) maailmasõja “põhjustest” ning *Kolm laiska* (AaTh 1950). Soldat esineb peategelasena mitmes K. Jürjensoni muinasjutus ja naljandis. Ühes naljandis proovitakse teenistusest koju tuleva soldati vene keele oskust (AaTh 1940). Naljandis *Kirvesupp* küsib perenaine supi keemise ajal soldatilt, *kuda see vene keel ka oli*, ja soldat seletab talle lõõpides üksikute sõnade tähendust.

Märkmeid Kaarel Jürjensoni juttude stiilist

Olen kohanud jutustajaid, kes sama juttu mitu korda esitades võivad luua iga kord uusi, paljudes üksikasjades erinevaid redaktsioone. Nii-suguste jutustajate hulka ei kuulu K. Jürjenson, kel puudub kalduvus fantaseerimiseks. Ta näis püüdvat seda, mida oli kuulnud teistelt, ka umbes samasugusena edasi anda. Kui ta esitas sama muinasjuttu kaks korda, olid need teisedid võrdlemisi väheste erinevustega, välja arvatud mõni erandjuhtum. Näiteks lõppes muinasjutt *Kurat näitab mehele ta naise truudusetust* (AaTh 824) esmakordsel jutustamisel lausega *Noorem vend võttis edaspidi naise töö juure kaasa ja pani ta krohvi segama*, kuid teistkordsel jutustamisel oli lõpp teistsugune: *Jättis naise teise venna naise hoole alla ja läks vennale järele töö juure*.

K. Jürjensoni repertuaaris köidab tähelepanu naljandite suur hulk. Enamasti on tema naljandid kergelt humoristlikud, pilkeski mitte eriti teravad. Ebasündsaid naljandeid on ainult üksikuid. Mõnel juhul tundub, nagu oleks mõni naljand ja muinasjuttki tehtud viisakamaks, jättes ära sündsustunnet riivavaid sõnu või motiive. Naljandis *Juukse-kuldaja* (AaTh 1731, eri redaktsioon) “kuldab” kelm noormees suure rahalise tasu eest tõkatiga pastori tütre ja teenija juukseid ning saab lõpuks pastorilt endalt pettuse teel veel hobuse. Harilikult selle naljandi eesti teisendeis – niipalju, kui oli võimalik kontrollida – ei kullata mitte juukseid, vaid ihukarvu, ja sellele liitub veel muid siivutuid motiive. K. Jürjenson olevat kõnealuse naljandi kuulnud vene müüritööliselt Nina külas. N. Andrejevi registris seevastu puuduvad selle tüübi kohta näited. Muinasjutus *Vastaseotsija* (AaTh 650 B) tõukavad kaks vägimeest öösel nende vahel magavat “vastaseotsijat” hingeõhuga

edasi-tagasi, muis eesti teiseis on aga tõukamisvahendiks harilikult mitte hingeõhk vaid püksituul (Anni 1934: 94 jj).

K. Jürjensonilt on, nagu eespool nimetatud, saadud mitmeid huvitavaid legendilaadilisi muinasjutte ja moraalijutte. Lisaks sellele leidub moraliseerivaid ütlusi ja lõppmärkusi tema muudeski muinasjuttudes. Lorient hoidumine ja moraliseeriva tendentsi rõhutamine võib jutustajal olneda kõigepealt isiklikust kalduvusest, kuid K. Jürjensoni puhul tuleb arvesse veel see asjaolu, et ta oli invaliid ning harjunud koduse inimese ja lasteseltsilisena jutustama rohkem lastele kui vanadele, mis pole jätnud mõjustamata tema repertuaari ja stiili.

Kõigi nende küsimuste kohta pakub huvitavaid tõendeid ka K. Jürjensoni jutuvara. Esitame siin illustratsiooniks ainult ühe muinasjutu.³⁸

Vastaseotsija

Nüüd tuli üks iiglaaegne naljalorikene meelde.

Keilama Aadu maja olnud Silmikese heinamaa peal ja seal siis elas Keilama Aadu ja temal oli kolm poega.

Vanem poeg Joosep võttis naise, läks isast lahku ja ehitas omale maja Pedaka mäele – see oli ka seal Alatskivi pool.

A sis sures Aadu isi ära, jäi siis lesk naine kahe noorema pojaga majasse – Joosepi maja oli ju lahus –, jäi Silmikese heinamaa peale.

Aga siis oli seal üks poeg, kes ei tahtnud isa sõna kuulata – sel nime küll ei ole –, tööd ei tahtnud teha, läks isamajast ära, hulkus mööda ilma ja otsis oma vastast, meest, kes nii kõva jõuga oleks nagu tema: – tema oli teistest pisut kõvem ja otsis nüüd teist omasarnast. Viimaks juhtus õhtuks selle Keilama Aadu maja juure oma pika reisi peal. Siis läks majasse ja palus perenaiselt öömajaluba ja perenaine lubas: “Kõige suurema lahkusega võite jääda”, ja esi seadis õhtuks supipada keema.

No sis poiss istus ja vaatas: perenaine tõi üks külimit herneid ja pool külimitu kruupe – pani katlasse keema ja sis tõi kolm nülitud vasikat, raidus tükkideks ja pani kõik kolme vasika liha

³⁸ K. Jürjensoni juttudest on seni trükitis ilmunud üle 20, peamiselt luge-
mikes ja teaduslikes väljaannetes (Loorits 1932; Loorits 1934; Viidalepp &
Parlo & Mihkla 1934; Põldmäe 1941; Lätt 1957; Laugaste & Normann 1959
jm).

ka katlasse keema. Aga siis see kange mees mõteld, et siia tuleb ikke üks suur pere sööma, kui nii palju kraami pannakse.

Ja kui supp valmis sai, perenaine tõstis lauale ja hulk liha ka ja ütles võõrale:

“Tule sööma, sul kõht tühi, ei jõua nii kaua oodata, kuni mu pojad kodu tulevad.”

Ja siis istus see noormees laua juure ja sõi ühe vasikakintsu ära ja pool kaussi suppi. Ei tea, kui suur see kauss just oli, aga ta oli oma teada ka ikke tubli sööja.

Ja siis perenaine tõi õlgi sisse, ütles:

“Heida magama.”

Siis eitas ta pikali puhkama sinna õlgede pääle.

Aga siis tulid Aadu naise pojad kodu, küsisid ema käest:

“Kes siin magab?”

Ema ütles:

“Üks võõras noormees tuli, palus öömaja, mina võtsin.”

Siis ütles:

“No tule, noormees, üles, hakka meiega õhtut sööma.”

See tuli ka, läks istus nendega lauda – no kui kutsutakse, siis peab ikke minema. No sõi ka seal – nigu kärbes teiste kõrval. Ta oma pojad sõid kumbki vasikatäie liha ära ja paar kausitüüt suppi.

Ja siis see võõras noormees vaatas: nüüd olen ma vägimeestega kokku saand, aga ei tea, kuidas ma siit pääsen; et kui niimoodi söövad, neil siis ikka jõudu on.

No siis heitsivad magama. Teine heitis teisele poole ja võeras heitis vahepeale. Põhu pääle heitsid. Ja siis kui teine poeg õhkas oma suus, nii viskas võõra mehe oma hingeõhuga teisele vastu rindu, teine õhkas vastu ja viskas teisele vastu rindu – nii kloppi-sid pool ööd poissi. Ja siis uinusid ikka viimaks magama.

Omikul kui üles ärkasid, siis võeras läks toast välja ja pistis kohe põgenema. Teine poeg läks ukse ette ja hõikas:

“Ära jookse! Tule tagasi, söö kõht täis, mine siis, ega me sulle midagi kurja ei tee.”

Võõras jooksis ikka ära.

Jooksis siis Pedaka mäest üles. Ja seal kündis Aadu naise poeg, kes elas neist lahus. Joosep kündis, kaks härga adra ees. Jooksis sinna:

“Kulla mees, võta mind varju! Need mehed ajavad mind taga.”

See ütles:

“Oh ära karda, ega need midagi ei tee, need minu vennad.”

Viimaks Joosep pistis selle võõra siiski püksitasku. Ja siis oli tal kuuetaskus piip ja piibu ots hõõrus sel põgenejal pealae pealt juuksed ära. Kui suur see piip just oli, seda ei tea, aga suur ta oli, kui mees ise juba teise võis panna püksitasku.

Ja siis, kui poiss ära läks, siis Joosep laskis põgeneja püksitaskust välja ja pani maha. Siis läks poiss oma isamajasse tagasi ja palus andeks, et ta niimoodi hulkuma oli läind. Siis hakkas isamajas töötama ja elas kuni surmani, enam ei läind hulkuma ega jõumeest otsima.

Jutustaja ütleb:

“Seda kuulsin ühe vana tudikese käest, see on üks rootsiaegne vana jutt.” (ERA II 54, 170/6 (169) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum (Viidalepp) < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)).

Esitatud teisendis on täheldatav sündmustiku harukordne lokaliseering, millesarnast ei esine üheski muus selle muinasjutu eesti teisendis. Hiidudeks on siin kohalikud mehed, Keilama Aadu kolm poega Alatskivi lähedalt. Vastaseotsija kaitsjana esineb meil kõige sagedamini Kalevipoeg, kuid käesolevas teisendis on selleks üks Keilama Aadu poegadest, hiidlik kündja. Kündja-redaktsiooni peabki selle jutu uurija August Annist vanemaks ja algupärasemaks (Anni 1934: 108 jj).

Üldse on sellele teisendile iseloomulik mitte ainult jutu tegevuse paigutamine Alatskivi ümbrusesse ning inimtegelasele vaenulike hiidude asendamine kohalike “vägimeestega”, vaid ka nende hiidlike tegelaste iseloomu muutmine – nad suhtuvad seiklusi otsivasse noorukisse koguni heatahtlikult, hüüavad teda tagasi (söö kõht täis, mine siis). Seetõttu ei teki siin muinasjutu arenguks vajalikku konflikti, ei kujune võitlust vastaseotsija kaitsja ja tema tagaajaja vahel. Niiviisi jääb hoopis põhjendamata vastaseotsija taskupistmine. Ka muinasjutu lõpp jääb puudulikult motiveerituks.

Arvatavasti on K. Jürjenson vestnud seda muinasjuttu korduvalt noortele kuulajatele, lasteperele (sisult on vastaseotsija-jutt selleks kahtlemata sobiv) ning sellest tingituna valinud lastekohase sõnastuse, ühtlasi lihtsustades sündmustikku ning jättes ära mõned jämedused, mis sellesse juttu harilikult kuuluvad (seikleja pillutamine püksituulega jm).

K. Jürjensoni repertuaari kuulus ka päris münchhausenlik luiske-lugu seitsmest Kodavere rätsepast, kes linnas kursusel käinud, tagasi

tulles kapsalehe all olnud, kitse kõhtu sattunud ja teele maha poetatud (ERA II 54, 417/9 (424) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)). Teksti juurde kuulub märkus: *Vana Lutsu Jüri rääkis seda juttu, ütles, et tema ka seal hulgas olnud. Nüüd ammu surnd juba.* Seegi pala on esitatud lõbusa lastejutuna. Eeljutustajalt olevat see kuulnud koguni esimeses isikus, kuid K. Jürjenson ise seda niiviisi ei esitanud.

K. Jürjensoni juttudele on üldiselt omane seostumine tuntud kohtade ja isikutega. Eriti silmatorkav on aga siiski just Kodavere ümbruse maastiku, eluolustiku ja inimeste kajastumine tema jutuvaras. Peale traditsiooniliste süzeede leidub rida palasid, milles humoristlikus laadis on kujutatud sealseid talumehi, käsitöölisi ja mõisnikke (juba mainitud *Tedre Siim, Ansi Juska ja Kursi Märt* (ERA II 54, 156/7 (163) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)), *Talumees ja sulane* (ERA II 54, 335/9 (376) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjen-

Foto 18. Kui mitmetes vanemates rahvajuttudes oli rehepapp kesknäo kujul, siis nüüdseks on tema ametikoha tähtsus unustusse vajunud ning juttudeski esineb ta järjest harvemini. Rehepeks Ühenduse kolhoosis. Foto 1952, Pärnu Muuseum, nr 1862.

son, s 1868 (1932)), *Tõnsu-Matsi Jüri naerid varastamas* (ERA II 54, 438/9 (494) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)) jt). Need pole tüüpilised naljandid, kuid siiski väga iseloomulikud nn Kodavere jutud. Osa neist on vestetudki kodavere murdes.

Põhiliselt esindab K. Jürjenson muidugi Kodavere jutuvara; seal ta elas ja töötas nägijana 15. kuni 28. eluaastani, sealt on jäänud talle kõige tugevamad muljed inimestest ja loodusest. Kuid ta ei piirdu ainult sellega. Lisaks kodukohalisele jutuainestikule on ta saanud täiendusi Peipsi tagant ning võtnud üht-teist kaasa ka hilisematest elukohtadest. Seetõttu kujuneski tema repertuaar rikkalikumaks kui see oleks saanud olla alati samal kohal elanud kodaverelastel.³⁹

Kuna K. Jürjenson jäi noorelt pimedaks, sai ta just jutuvestmise abil kaasinimestega kontakti luua, kuid samuti hea jutuuskuse tõttu näidata end sobiva lasteseltsilise ja koduhoidjana, kellena teda enne vanadekodusse jõudmist peamiselt oligi rakendatud. On loomulik, et aja jooksul omandas tema repertuaari sellekohase laadi ja kallaku.

K. Jürjensoni esitusviisi kohta tuleb iseloomustuseks ütelda, et see oli rahulik ja asjalik, rõhutas sõnalist külge, kuid ei näidanud välist artistlikkust. Väga harva toetas ta mõnda motiivi käeviipega. Ainult ühel juhul, kui oli vaja väga lakooniliselt iseloomustada kingsepa ja rätsepa muret leivasaamise pärast, tehti seda kahe erineva käte-laiutamise (ERA II 54, 57 (57) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)). Seevastu sõnaline esitusviis oli sellel jutustajal tähelepandavalt arenenud, võib-olla ka seetõttu, et tema repertuaaris olid naljandid vägagi tähtsal kohal. Eri murdealadelt pärinevaid tegelasi (kodaverelasi, võrulasi, setusid jt) lastakse kõnelda nende endi keeles, kusjuures mõnel juhul on hääldamise nüansid üsna peened,

³⁹ K. Jürjensonilt üles kirjutatud tekstide hulgas võib leida ka üksikuid kirjandusest põlvnevaid palasid, nagu muinasjutt õnnerublast (ERA II 63, 379/88 < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1933)), mis olevat küll kuulnud suuliselt, isegi vene jutustajalt, kuid on sisult väga lähedane Fr. R. Kreutzwaldi samanimelisele muinasjutule; humoristlik jutt “orsti” (s.o vorsti) andmisest (ERA II 54, 167/70 < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)) aga meenutab J. Kunderi murdelist naljajuttu.

nii et neid ainult aparaadiga oleks saanud jäädvustada,⁴⁰ selleks aga tookord võimalused puudusid. Kui jutus on vastamisi eri sotsiaalsetesse kihtidesse kuuluvad tegelased, siis kõnelevad nad ka erinevat keelt, näiteks mõisnik ja lihtne külapoiss – mõisnik kõneleb tavalist kõnekeelt, külapoiss aga annab oma repliigid heas murdekeeles (nt ERA II 54, 164/5 (166) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932); ERA II 54, 89/90 (76) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932) jt). Sobivalt arendatud sõnastust on rakendatud ka pastorivastastes naljandites (ERA II 54, 182/3 (172) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932) – naljand joodikust pastori ülekuulamisest). Väga sageli on Jürjensoni naljandid üles ehitatud oskuslikult arendatud dialoogile, monoloogilisi tekste on tal vähe. Hea dialoogi tõttu on tema esitusviis üldiselt elav ja huvitav.

K. Jürjensoni esiletõus suurjutustajana pole juhuslik – Kodaverest on juba 19. sajandil teada üks väljapaistev jutustaja, samuti pime mees, kes oli jutustanud peamiselt öitsikarjusena (temast on räägitud eespool). Nagu ekspeditsioonidel on selgunud, leidis Kodaveres häid jutuvestjaid isegi 20. sajandi keskel. See on arvatavasti tingitud kohalikust elavast jutustamistraditsioonist. Samuti on teada, et Kodaverest põlvneb jutukirjanikke (Jakob Liiv, Juhan Liiv), kes noores eas on kokku puutunud kohalike rahvajutustajatega ning kajastavad neid kokkupuuteid ka oma loomingus.

Põhjuseks, miks Kodavere ümbruses, nagu mujalgi Ida-Eesti piiriladel, oli rahva jutuvara rikkalikum ja jutustamistraditsioon elavam, olid nähtavasti kokkupuuded naaberrahvastega ning see, et Peipsi ümbruses tegeldi osalt ka inimeste liikumist põhjustavate ning jutuvestmist soodustavate tööaladega (kodukäsitööd, ulgtööd, kalastus, kaubandus jm – vt Moora & Moora 1960: 20–76; Moora 1964).

K. Jürjenson kui jutumees jääb väärikale kohale ka siis, kui teda võrrelda mõne teise tuntuks saanud jutustajaga. Lätist on andmeid mehest nimega Ernst Zauers, kes elu lõpul elas vaestemajas; ta olevat mõnikord rändava jutuvestjana endale elatist hankinud ning ajutiselt

⁴⁰ Nt setu naljandis (ERA II 54, 58 (40) < Tartu-Maarja khk, Kavastu v < Kodavere khk, Alatskivi v, Alatskivi m – Richard Viidebaum < Kaarel Jürjenson, s 1868 (1932)).

ka Venemaal elanud. Temalt on aga kirja pandud ainult 23 juttu. Ühelt läti naiselt Ilze Miezonelt on aga noteeritud 90 muinasjuttu (Medne-Romane). Taga-Karpaatia jutustaja Andrei Kalini kohta on kirjutatud kandidaadidissertatsioon; temalt on kirja pandud 80 muinasjuttu (90 teisendit). A. Kalin oli teiste koduküla jutustajate vahendusel omandanud ka vene ja ukraina muinasjutte (Lintur 1953).

Seega on jutustajale kokkupuuted naaberrahvastega oluliseks repertuaari rikastamise allikaks.

Jutustaja Ann Pilberg⁴¹

Kui juba mitmel korral olin käinud küsitlemas-kirjutamas Kavastu vanadekodus, kus elas mulle tuttav jutumees Kaarel Jürjenson, sattusin 1933. aasta suvel kokku Ann Pilbergiga. Ta äratas algul tähelepanu kontrasti tõttu. Juba 28. eluaastal nägemise kaotanud K. Jürjenson oli vaikne ja aeglane, tal polnud kuhugi rutata; tundide viisi võisime temaga istuda kas hämaras toas või kuskil pargipingil ning segamatult meenutada endisaegseid lugusid. Seevastu Ann Pilberg oli alati liikuv ja toimekas, kunagi ei seisnud ta niisama käed rüpes. Et temalt midagi kirja panna, pidin end kohandama tema tööde ja toimingutega.

Ann Pilbergi kui jutustaja omanäolisus hakkas selguma siis, kui ta mulle kinnitas, et ta olevat oma silmaga näinud soendit, painajat, hiljuti surnud isikute vaime jm, et mõni teine oli näinud vanajuudast (kuradit), kodukäijat, sissisid jne. Olin uudishimulik, tahtsin kõigest niisugusest kuulda lähemalt. Seetõttu kulus mul selle vastutuleliku vanamemmega mitu päeva.

1.

Jutustaja Ann Pilberg elas Põlva kihelkonnas Karilatsi vallas ja külas Kirisaare talus. Ta oli endine taluperenaine, küsitlemise ajaks juba 75 aastat vana (sünd 1858) ning elas tol ajal poja perekonnas. Kogu elu oli ta elanud sealsamas piirkonnas; haridust oli ta saanud kohalikus külakoolis.

Perekond oli 6-liikmeline. Peale jutustaja kuulusid sinna tema poeg Samuel ehk Saamo (50 a), selle naine Roosi (40 a), nende tütar Erika (18 a) ja poeg Lembit (13 a), samuti naiseema Eeva Kelt (70 a). Kirja-

⁴¹ Artikkel on varem ilmunud Emakeele Seltsi Aastaraamatus 16/1970. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 273–284.

panekuid tegin ma teisteltki perekonnaliikmetelt, kuid võrdlemisi vähe.

Talu oli väike ja kehvapoolne, hooned vanad. Meelde jäid mõned etnograafilised üksikasjad: õuel oli keedukoda, kus suvel toitu valmistati, kaev oli vinnaga, hoonetel käisid mõned ukсед ilma hingedeta (nn lükanduksed), põllul kasutati okstest valmistatud karuäket.

Jutustajana oli A. Pilberg vastutulelik, kuid küsitleda sai teda ainult töö juures. Kui ta keedukojas toitu valmistas, õuel kaseokstest saunavihtu tegi, toas kanga jaoks vokiga poole keerutas või kangast kodus – just kangakudumine oligi tookord ta peamine töö –, siis olin mina oma märkmiku ja küsimustega seal kõrval. Kangas oli muustriline ja nõudis kuduajalt täit tähelepanu. Küsitlemine mõjus muidugi segavalt. Pidin ootama loomulikke pause, kui mõni lõimelõng katkes või kui pooli vahetati. Pikema teksti noteerimine jäi seetõttu katkendlikuks. Mind segas ka kangakudumise müra ja keelemurregi oli esialgu raskevõitu. Kõik need asjaolud kajastuvad paratamatult minu kirjapanekutes. On näiteks iseloomulik, et ligi 4/5 tekstide arvust moodustavad lühimärkmed – uskumused, kombes, vanasõnad, kõnekäänud.

Minu suhe jutustajaga oli usalduslik, jäi mulje, et ta midagi ei varjanud ega häbenenud. Enamgi veel, ta puistas mulle vahetevahel paljugi oma isiklikust elust, naabritest jne, mis jäi kirja panemata. Ühtlasi selgus, et jutustaja pidas aus ja kasutas igapäevases elus paljusid vanu uskumusi ja tavasid, samuti rahvaomaseid ravivõtteid. Ta uskus endeid ja kasutas igapäevases kõnes vanasõnu ja kõnekäände. Samal ajal oli ta aga ka hoolas kirikuskäija. Läks luhta mu lootus vestelda temaga pühapäeval ilma kangakudumiseta – ta lahkus kodust juba varahommikul, et rutata jalgsi metsateid pidi Põlva kirikusse.

A. Pilbergilt 21.–23.VI ja 28.VI–2.VII 1933 noteeritud ainek sisaldab: laule – 12, loitse – 10, vanasõnu ja kõnekäände – 143, mõistatust – 19, jutte – 50, uskumusi ja teateid rahvakommete alalt – 249, keelelisi, etnograafilisi ja muid andmeid – 17. Kõike kokku seega 500 punkti. See materjal leidub köites ERA II 63; vajadusel on järgnevas viidatud selle köite lehekülgedele.

Pilberg ei olnud niisugune tüüpiline jutustaja, kellel just jutuaines tik domineeriks. Ta mäletas veel palju muudki. Kuid omapärane oli tema suhtumine traditsioonilisse jutupärandisse – ta pidas enam-vähem kõike tõestisündinud lugudeks, kaasa arvatud muinasjutud. Just niisuguse omapärase suhtumise tõttu ta paljude teiste kuulnud ja nähtud objektide hulgast meelde jäigi.

2.

Meid huvitab kust ja kuidas oli A. Pilberg omandanud oma jutuvara. Selles peaks olema võti ka mõnede tema stiilile omaste iseärasuste mõistmiseks.

Tuleb arvesse võtta asjaolu, et jutustaja nooruses oli tema kodus ja lähemas ümbruses mitmesuguseid müütilisi olendeid peetud reaalselt eksisteerivaiks ning neisse suhtuti täie tõsidusega. Jäi mulje, et jutustaja oli sellele tasemele jäänudki pidama. Temale ei olnud niisugused mõisted nagu metsas asuv *mõtsapiiga*, mitmel kujul ennast näitav *vanajuudas*, lapsi vette meelitav *näks*, samuti *soend*, *kodokäija*, *puuk*, nähtav vaim, *nõgikikas*, *harjaga huss* ja muud säärased lihtsalt mälestused kaugemast minevikust, vaid tõeliselt eksisteerinud ja eksisteerivad olendid, kellega oli olnud kokkupuuteid kas temal endal või mõnel eeljutustajal.

Ei olnud A. Pilberg ka just päris tavaline külaelanik, vaid mõnel alal oli tal teadmisi rohkem kui teistel. Ta oli tuntud kui külaarst ja *sõnoja*, kes aitas hädalisi nii loitsude lugemise kui loodusest korjatud ja traditsiooniliste retseptide järgi valmistatud ravimite kasutamisega. Ta kinnitas mulle, et olevat jalutuidki terveks teinud. Kohalikku rahvameditiini ning üldse rahvaomaseid uskumusi ja kombeid tundis ta ilmselt paremini kui teised. Ta pidas neid veel au sees, oli nende kasutaja ning edasiõpetaja. Kõiki loitse, mida ta teadis ja kasutas, ta mulle avaldada ei tahtnud, vaid ütles sellistel juhtudel niiviisi: "Maksa kolmasada marka, sis õppan. Tollega võib vanainimene üks hendäle leiba teenida. Ja kui paljudele õppad, sis ise ei saa enam arsti kah." Mul raha maksmiseks ei olnud, seega jäid need saamata, kuid ilma nendetagagi oli tal hulk maagilisi vormeleid ja loitse, mis pidid reguleerima inimese vahekorda looduse ja ühiskonnaga. Oli loitse selleks puhuks, kui hunti või ussi nähti, kui rongad üle lendasid, kui last esmakordselt viheldi jne. Oli rida erisuguseid tervitusvormeleid inimestevahelistes suhetes.

On siis ju nagu ootuspärane, et A. Pilbergilt kirjutatud rahvajutud on tihedas seoses uskumustega; need on võrsunud usundiliselt aluspinnalt. Domineerival kohal selles ainetikus ongi muistendid ja memooraadid, esijoones müütilised muistendid. Silmatorkavalt vähe on kohamuistendeid, samuti etioloogilisi muistendeid. Isegi muinasjutulised süžeed on esitatud muistendipäraselt, rõhutades nende usutavust ja tõenäolisust ning näidates seoseid tuntud isikute ja paikadega. Kuigi

lood ise on traditsioonilised ja laialt tuntud, on need temale omases redaktsioonis tehtud kuulajaile eriti lähedaseks ja arusaadavaks, kaheldamatuks. Põhiliselt on niisugused joned üle võetud nähtavasti juba eeljutustajatelt.

Jututekstidest endist selguvad järgmised andmed:

1) A. Pilbergilt kirjutatud muistend *Porila Peep vanajuudaga hädän* (lk 182/4) on üldisemalt tuntud nime all *Maadlus kuuvalgel* (Tüüp: Aarne S 35). Lugu on esitatud esimeses isikus, nagu oleks eeljutustaja ise sellest osa võtnud, ning see on tõenäoliselt jutustatud öömajal olles. – “Too Peep mitu kõrda esi kõnöl. Ta käve liinah, sis tul’l me poolö öösest” (lk 184).

2) *Vanajuudas teekaaslasteks* (lk 175–179). Keegi “vana Ando” olevat selle jutustanud, näidates iseennast jutu tegelasena (eeljutustaja olevat olnud teel Põlva, kui vanajuudas saatjaks tulnud; nad olevat koos edasi läinud, vestelnud ja piipu pannud). “Vana Ando-kadonukõnõ selet ja pühkse silmi. Mitu kõrda ta näidäs, kost ta vällä astnu, kos na piipu palama pannu ja kos ta är lännü” (lk 179).

3) *Vanajuudas Põlva kabeli man* (lk 184/5). Esitatud eeljutustaja poolt isiklikult nähtud loona: “Esä iks kõnöl toda ja me esä es võlsi.”

4) Traditsiooniline jutt “Vanajuudas ristesäs” (lk 190/2) olevat kuulnud isaisalt Kurvitsa Jaanilt, kes ütelnud oma silmaga näinud olevat seda meest, naist ja ristilast, kellest jutus räägitakse.

5) *Vanajuudale lubatu lat’s* (lk 186/7) (AaTh 810) olevat kuulnud vanaisalt ja vanaemalt.

6) Muistend *Naine juuda perrä* (Aarne S 36) (= nõrgameelseks nõiutud?). A. Pilberg ütleb, et ta olevat ise näinud seda inimest, kes oli “juuda perrä” (tekst lk 115/8).

7) *Kaupmees libahundiks* (Aarne S 74) on meil laialt tuntud muistend, kuid Pilbergil on see esitatud tõestisündinud loona, mida eeljutustaja olevat isiklikult näinud: “Meil vanaesä ollu ka sääl lähiksen, temä kõnöl” (tekst lk 194/5).

8) Tuntakse muistendeid kalasabalistest “vaarao lastest” Punases meres. Maasila Piitre olevat ütelnud neist kõneldes: “Minä näi neid küllänt, neid ol’l suuri ja väikesi.” Nende kalasabaliste vehklemisega on ühendusse viidud “põhja valo” (= virmalised) (tekst lk 26/7).

9) Traditsiooniline jutt sissidest, kes kunagi olevat tunginud suitsusesse rehetuppa röövima või end soojendama, on laialt tuntud. A. Pilbergil algab vastav tekst niiviisi: “Vanaemä üteli: minä hoie hendä ärä sisse eest. Ahi palanu ja ta ollu ahju pääl suitsu siseh...” (tekst lk

Foto 19. Rehepeks Jaan Lille Kooli talus Ertsmaal. Foto Pärnu Muuseum, nr 3113/1a.

150/1). Näib siis, nagu oleks seegi algselt jutustatud pealtnägija silmadega nähtuna.

10) Lapsi vette meelitav näks (Aarne S 58) on jutustajale meelde jäänud emalt kuulduna ja nähtuna: “Minu emä nännü. Valge tütrik ütelnü: “Tulgõ minuga tsuklõma!”” (lk 43/4).

A. Pilbergi repertuaaris on ka pikemaid muinasjutulise arendusega tekste, mis on temal aga samuti esitatud eeljutustaja poolt isiklikult nähtud lugudena.

11) On rahvusvaheliselt tuntud legendilaadiline muinasjutt *Rehepeks tulega* (AaTh 752 A). Pilbergil on imepärase rehepeksja nimeks Laurits ning sündmustik antud vanaisa poolt nähtuna: “Vanaesä kõnõl, et temä esi nännü, ku Laurits reht pesnü”. (tekst lk 82/5).

12) Samuti on rahvusvaheliselt tuntud imemuinasjutt krooniga ussist (AaTh 672 A), kelle krooni omandamine ja ärasõõmine andvat inimesele võime mõista lindude ja loomade keeli. Niisugust imepärast võimet ihkab endale mõisahärra, tegelikult saab selle tema teenija. Pilbergi tekstis on aga tähtsaks tegelaseks tema isa:

“Kioma palon ollu husside kuningas tii veeren suurõ punatse harjaga. Me esä näidänü, temä istnu kutsari kõrval. Herrä löönü mõõgaga, hari jäänü mõgga pääle. Me esä ütelnü: “Herrä, see

peab ärä söömä, sis omma sul maapeal kõiksugutse linnu keele selge ja sa tead kõik ära.” (vt lk 119/23).

13) Ann Pilberg on jutustanud ka ühe niisuguse imemuinasjutu, kus ta iseennast kujutab sündmustiku pealtnägijana; see on meil küllaltki populaarne *Lapseema soendiks* (AaTh 409). Sellel peatume lähemalt allpool.

Nagu toodud näiteist selgub (näidete arvu saaks aga suurendadagi), on A. Pilberg kui jutustaja püüdnud oma jutud esitada võimalikult suure tõenäolisuse astmega, kaheldamatult usutatavatenä. Kuna eeljutustajad on enamasti olnud oma kodused inimesed (isa, ema, vanaisa, vanaema), kelle juttude tõepärasuses ei kaheldud, siis seegi moment aina toetas usutatavuse rõhutamist.

Mõnel juhul on eeljutustaja end kujutanud jutu aktiivse tegelasena ning pajatanud oma loo esimeses isikus. Seda on juhtunud nii muistendite (1, 2) kui ühe muinasjutu (12) esitamisel. Viimasel juhul on eeljutustajaks olnud koguni A. Pilbergi enda isa.

Eelmisega võrreldes on usutatavuse ja tõepärasuse rõhutamiseks hoopis sagedamini kasutatud kinnitust, et jutustaja (eeljutustaja) olevat ise oma silmaga näinud selle sündmustiku toimumist, millest muistendis või muinasjutus räägitakse (nr-d 7, 8, 9, 10, 11, 13). Kolmandaks on usutatavuse suurendamiseks kasutatud niisugustki väidet, et olevat nähtud või tuntud jutu sündmustikuga seotud tegelasi (4, 5, 6).

Kõnealuse jutustaja puhul on niisugused rõhuasetused nähtavasti olenenud juba eeljutustajaist. Kuna nii eeljutustajate ring kui ka juttude arv on võrdlemisi piiratud, siis needki asjaolud on ilmsesti soodustanud usutatavuspõhimõtte domineerivaks saamist. Küllap tuleb siin arvestada sedagi momenti, et jutustaja kodus on (tema enda andmetel) valitsenud range vennastekoguduslik õhkkond ja et seetõttu – nähtavasti – on seal peamiselt meenutatudki müütiliste kujutelmadega seotud jutuainestikku ja eriti veel niisuguseid palasid, mis pidid noortele sisendama moraalseid tõekspidamisi ning hoiatama neid kokkupuutesse sattumast kardetavate olenditega (vanajuudas, näks jt.). Lõbus-tav jutuvara naljandite näol on A. Pilbergi repertuaaris silmatorkavalt napp – ainult 2–3 teksti.

3.

Erilist tähelepanu äratas A. Pilbergi juttude hulgas juba mainitud *Lapseema soendiks* (AaTh 409). Niisugune süžee on eesti jutupäri-

muses silmatorkavalt populaarne (esineb nii muinasjutuna kui muistendina); juba J. Hurda kogus on seda registreeritud 56 teisendit.

A. Pilbergi esimeses versioonis, mille ta jutustas mulle 22. VI 1933, oli selle sisu kokkuvõttes järgmine:

Hintso perenaine oli harjukalt kaks rätti ära varastanud ja harjukas tegi ta soendiks. Soend elanud metsas. Kodus olnud väike laps. Kui nuttev laps koplisse kivi peale viidud, tulnud soend metsast välja last imetama. Naha pannud teisele kivile.

Talus olnud kaks sulast, need proovinud, et mis siis saab, kui nahk ümber võtta. Kohe karanud hobusele kõrri kinni. Siis teised kiskunud naha ära. Kui laps söödetud, annud soend selle mehe-ema kätte, võtnud naha ümber ja jooksnud metsa tagasi.

Targa õpetusel köetud see väiksem kivi kuumaks, kuhu soend naha visanud. Siis nahk kõrbenud ära ja naine põle enam saanud metsa joosta. Kuid ta on käinud metsa veeres nutmas ja kurvas-tamas. Need kivid on Karilatsi vallas ja külas Kurvitsa talu koplis alles (ERA II 63, 27–31 (31)).

Stseen kahe sulasega oli mulle tookord uudiseks. Esitasin mõned lisaküsimused. Selle peale ütles jutustaja, et ta olevat ise näinud seda inimest, kes soendiks oli, ning ühel juhul olevat ta teda näinud kivil last imetamas.

Ma ei hakanud jutustajaga vaidlema, kuid otsustasin seda lugu hiljem veel kontrollida, vabandades, et ma ei saanud korraga kõike täpselt kirja panna.

Järgmisel päeval (23. VI) kinnitas jutustaja, et soendiks oli olnud Liis Kelt. Kolmandal järelepärimisel (1. VII) aga tõendas ta, et soendiks oli olnud Aabistüki Johani ema Ann, kes elanud – “Keldo tare man” (lk 208).

Kordamisel näitas suurt varieerumist muugi sündmustik, mitte ainult peategelane. Samas lisandus ka konkreetseid fakte, võib-olla selleks, et mulle kõike usutavamaks teha. Kui laps kivil röökinud ja soend imetama tulnud, siis jutustaja ema tulnud parajasti jõelt vett toomast ning kutsunud teda vaatama. Tema kartnud, hoidunud ema selja taha, kuid ema rahustanud: “Ära peläku, ega ta meile ei tulõ.” Algul ütles jutustaja, et ta olevat soendi nägemise ajal olnud umbes 5–6 aastane. Hiljem ta aga täpsustas (1. VII), et ta olevat olnud siis umbes 3-aastane.

Olen tookord resümeerinud: Nähtavasti on see lugu jutustajal juba lapsest saadik niivõrd selgesti meeles, et ta on viimaks uskuma hakanud, nagu oleks ta seda kõike tõesti isiklikult näinud (lk 210).

Nüüd, kolmkümmend viis aastat hiljem neid lehekülgi uuesti üle lugedes kaldun arvama, et jutustaja võib-olla just selleks, et mulle seda pala usutavaks ja kaheldamatuks teha, liitiski sinna motiivi isiklikust nägemisest, sest esmakordsel esitamisel seda veel polnud. Kuna ta aga oli improviseerija-tüüpi jutustaja, siis ei tule imestada ka jutu sündmustiku varieerumist igal uuel esitamisel; tema jutustamislaadis kõlas see kõik väga loomulikult.

Asjaolu, et jutt oli ühendusse viidud teatud konkreetsete kividega, olenes nende kivide kujust ja asendist: üks oli suurem ja lamedam, teine – mitu meetrit eemal – oli väiksem ja püstjam. Sobis kujutleda, et esimesele istuti, teise peale aga visati hundinahk. Et mets oli lähedal, siis andis see tegevuspaik end hästi sobitada libahundijutus antud situatsiooniga ning tõstis suuresti selle minevikulise süžee usutavust. Niisuguseid kive, millega on rahvatraditsioonis seostatud jututüübi *Lapseema libahundiks* üksikuid teisendeid, on leidunud veel mujalgi; A. Pilbergi näidatud pole ainsad omataolised. Mitu konkreetsete kividega seotud teisendit on teada läänepoolsest Põhja-Eestist (Vt ERA II 38, 150/1 (7) < Kose khk, Tuhala v, Nõrava k – Rudolf Põldmäe < Jüri

Foto 20. Soendkivi Karilatsi külas Kurvitsa talus. Foto R. Viidalepp 1933.

Lehtmets, 82 a (1931); ERA II 20, 93/4 (9) < Hageri khk ja v, Adila k, Kloostri t < Kose khk – Rudolf Põldmäe < Ants Mesikäpp, 62 a (1929); ERA II 224, 526/7 (11) < Juuru khk, Kuimetsa v, Asunduse k – Armilde Heinaste, Kuimetsa algkooli õpilane (1939) jt).

Ka eespool mainitud stseen soendi kasutatud hundinaha selgaproovimisest kõrvaliste isikute poolt, nagu see esineb A. Pilbergi tekstis, ei ole jutustaja isiklik edasiarendus, vaid traditsiooniline motiiv, mida on tuntud Põlva naaberkihelkonnas ja mujalgi (E 27400 (32) < Võnnu khk – P. Rootslane (1896); E 39416/9 < Tallinn < Pilistvere khk – Jaan Kaller (1899)).

4.

Jutustaja A. Pilberg on pajatanud ka nägemustest, mida ta olevat näinud. Osalt toetuvad need pilvisel taeval või virmaliste vehklemisel märgatud kujutistele, mida elava fantaasia abil on edasi arendatud. Osalt on tegemist aga nn vaimude nägemisega.

A. Pilberg jutustas, et veel eelmisel suvel (seega siis aastal 1932) olevat ta päevajal näinud taevas “uut paradiisi”; see olnud nagu värvi- kas maastikupilt, mis kiiresti vajunud metsa taha (lk 143). Seda olevat ta näinud koos kellegi teise naiseга.

Nooremas eas olevat ta kord näinud taevas niisugust kujutist, mis olnud “õkva püss”. Teised nägijad olevat kinnitanud, et see olevat olnud pealegi “kroonu püss” ning pärast seda olevat alanudki “Türgi sõda” (lk 25).

Enne Esimest maailmasõda olevat jutustaja virmaliste vehklemise ajal näinud põhjapoolisel taeval sõjapidamist (lk 25/6) ning see olevat ennustanudki suurt sõda. Nagu näeme, on selliseid nägemuspilte kasutatud tulevaste sündmuste ennustamiseks.

Ebatavalisem on A. Pilbergi jutustus, mille järgi ta olevat näinud oma poega ja meest, kui nad olid juba surnud ja maetud. Poja nägemine olevat olnud talvisel kuuvalgel ööl (poeg tulnud teel vastu), meest aga näinud ta kodus läbi akna päevasel ajal elamu poole tulemas. Viimasel juhul olevat olnud toas teisedki perekonnaliikmed, kuid nemad ei olevat näinud mitte midagi (lk 149 [447]):

*Õkva näi [oma] silmaga, at vanapapp tulõ. Ol'l see küll üt's imeh!
Tahtse aknast vällä hüpata. Ütli Saamole: Kae, Saamokõnõ,
vanapapp tulõ! Mina läe vasta! Mina läe vasta! Tulge, latse kõik,
lääme vasta!*

*Saamo ütél: Ei tule, kedagi ei tule...
Aga mina õkva näie tedä.
Too ol'l vaimo nägemine.*

Kahjuks ei ole jutustajat niisuguste nägemuste suhtes üksikasjaliselt küsitlenud ega teiste perekonnaliikmete abil kontrollitud.⁴²

5.

Näitena A. Pilbergi juttude stiililaadist esitame siin ühe kuradijutu, milles leidub dialoogilist arendust ning usutavuse kinnitusi.

[Vanajuudas teekaaslaseks]

Too ol't tast mõtsanukast vana An'do – Andres ol'l nimi, aga An'doks kutsuti – too esi kõnõl peie pääl, kui toda Liisu essä matõti, et lännü vanajuudaga Põlvahe.

Tema lännü jala Põlvahe, lavvakerku pidanu minemä, ja lännü Mammaste küllä suguslastõ juurõ öösest. Lauba õdagus poole nakanu minemä. Esi ütelnü: Es saa innembast tulema, kuus ma lähe läbi tost suurest mõtsast? Et mitu versta ol'l suur mõts.

Lännü Kooreverest ja mõtelnu: Johus mulle nüüd kedagi seltsi, kellega ühes mõtsast läbi minnä. Ja kui Tsea-Jakopi nurme kotalt lännü, kuulnu küll krõbinat, aga es ole nännü kedägi.

Sis tullu kura käe poolt saks mõtsast vällä ja ütelnü: No vanaesä, mis sa sis kardat nii väga? Ma tuli sulle sel'tsi.

No kost te tiidsite tulla? An'do ütelnü.

No mina iks kuuli, kuuli...

Sis An'do saanu arvo, et too om vanajuudas. Ollu muidu nigu saks nätä – peenike palitu, krae kaalah. Aga hand ollu takah. Temä nännü küll, aga es julgu ütelda.

Kohes te lääte?

Ma lähe Visse kõrtsi.

⁴² Nägemusi võivad näha kunstiliste kalduvustega isikud; A. Kitzberg on oma mälestustes kirjeldanud üht niisugust juhtumit. Vt *Ühe vana "tuuletalaja" noorpõlve mälestused* II, Tartu 1925, lk 65–69. Surma läbi lahkunud omaste nägemise kohta ütleb rahvausundite uurija I. Paulson, et sel puhul peab nägija olema "teatavas psüühilises olukorras ja vastavalt disponeeritud." "Ootuslik vastuvõtlikkus on seejuures elamuspühholoogiliseks eelduseks selliste ilmumite nägemisel" (Paulson 1966: 169).

*Ma lähe Põlvahe, taha lavvakerku minnä.
Ära sa peläku midägi, ütelnü. Paneme piibu palama. Ja saistu
An'dole ette.*

An'do võtnu ka tuliravva vällä ja võtnu tubakut.

*Sis ütelnü temä, et: Minul om pitskit, är nakaku tsäksmä. Ja
sis võtnu karmanist tiku vällä ja tõmmanu hinda hambit vastu
ku tsäranu tuli.*

*Kui Visse tii pääle saanu, ütelnü An'dole: Ma lähe Visse kõrtsi.
Mul on kat's pulli Tartohe viia, ma ole lihonik. – No tervist,
tervist, vanaesä! Käega es jätä ja “jumalaga” es ütle kah.*

*Ütelnü jah, et kat's pullikest, aga ollu kat's inemist lavva ala
ära kägistetu.*

*Vana An'do kadonukõnõ selet ja pühkse silmi. Mitu kõrda ta
näidäs, kost ta vällä astnu, kos na piibu palama pannu ja kos ta
är lännü. (lk 175–179).*

Siit jääb mulje, et An'do-nimeline eeljutustaja oli päris osav vestleja ning esitas selle pala esimeses isikus. Kuna tol ajal oli vanajuudas seal ümbruses nähtavasti rahvajuttudes laialt tuntud tegelane, siis

Foto 21. Jutustaja Ann Pilberg.
Foto R. Viidalepp 1933.

on niisugust sündmustikku peetud võimalikuks ja usutavaks. Abistava kuradi kuju on eesti juturepertuaaris hästi tuntud, kuid harilikult abistab ta mingisuguse õnnetuse või häda puhul, näiteks laenab raha, abistab tööga jne. Siin ta aga lihtsalt saadab meest metsast läbi.

Näiteid A. Pilbergilt kirjutatud vanasõnadest ja kõnekäändudest:

Vesi pikk piimajak'k, akan armas leivajak'k (lk 54).

Lat's es taha laiska hällütäjät, tuli tuhnakut tegijät, puder pussakut puhkijat (lk 45).

Kibenast tule tuli, sõnast tule tüli (lk 89).

Mis lind vällän, taht puuri, mis puurin, taht vällä (lk 138).

Kes sutt lätt pakko, lövväp kahro kate pojaga eest (lk 139).

Ära vanna kaivo enne sülgä, kui vastne valmis om (lk 134).

Jüri ao läütäs, Laarits ao kistutas (lk 129).

Eespäiv essütäs, reede rik'k (lk 136). (Et esmaspäev ja reede on halvad päevad.)

Kala ot's sügävät vett, inemene parambat ello (lk 137).

Koolmeistre ja mõtsavahi tros's om alati vankri pääl (lk 139).

Pil'l pikä ilu pääle, lar'm laja rõõmu pääle (lk 89).

Kes naaru pelgäse, too peeru koolese (lk 89).

Rikkal om leib, vaesel lat'se (lk 90).

Iloga ei keedeta hernit ega punaga putru (lk 114).

Laisale kassile ei joose ka mitte rot't suvve (lk 90).

Kuri võtt kulbist, paha võtt paast (lk 35).

6.

Kokku võttes võib ütelda, et lihtne talunaine A. Pilberg oli kunstiliste kalduvustega loov jutustaja. Tema tekstid ei ole kuivad skeemid, vaid kunstipäraselt sõnastatud ja arendatud ning mitmekülgset "dokumenteeritud" teosed rahva suulise proosaloomingu alalt. Tuleb ainult kahetseda, et teda ei külastatud ka hiljem ega tehtud katset tema repertuaari korduvalt kirja panna; samuti seda, et pole säilinud needki korduvad üleskirjutised, mis mõnest üksikust tema jutupalast (nt muinasjutust "Lapseema soendiks") tehti.

Õige mitme A. Pilbergi jutu puhul on rõhutatud "oma silmaga nägemist" ja üldse on dramaatilis-dialoogiline kujutamiseviis temale sageli omane. Just seetõttu ongi tema tekstid elamuslikud ja huvitavad. Sõnastuselt on aga tema teisedid jutustaja impulsiivsest iseloomust olenevalt ebastabiilsed, kergesti varieeruvad ja improvisatsioonilised.

Tundub, et A. Pilberg oli hästi säilitanud tema enda kodus tuntud pärimusliku jutuvara. Selle edasikandjaiks olid nähtavasti olnud rohkem mehed (isa, vanaisa) kui naised. Mõned palad oli ta veel kuulnud talle tuttavailt meesisikuilt oma kodus (linarabamisel, öömajaliselt), kuskil kaugemal ta polnud käinud.

Kui A. Pilbergi võrrelda tuntud suurjutustaja K. Jürjensoniga, kelle jutuvara olen iseloomustanud juba 1930-ndail aastail (vt Viidalepp 1938), siis selgub, et viimase repertuaar oli enam kui viis korda arvukam (A. Pilbergil 50 juttu, K. Jürjensonil 256). Pime jutumees K. Jürjenson oli nii ulatusliku repertuaari suutnud mälus salvestada ainult selle tõttu, et ta oli aktiivse jutustajana elanud mitmes paigas, muuhulgas ka Peipsi taga Oudova maakonnas, kust oli kaasa toonud vene jutu-repertuaarile iseloomulikke süžeesid.

K. Jürjensoni juttudega võrreldes on A. Pilbergi repertuaar vana-pärasem (Pilberg oligi Jürjensonist 10 a vanem) ning tihedamas seoses rahvapäraste uskumustega; üldse domineerivad Pilbergil müütilised muistendid, muinasjutte on vähe ning eriti vähe on naljandeid. Pilbergilt kirjutatud materjalides on muudki arhailist – häid kirjeldusi ohvrikommetest, teateid kodu-usside kultusest, omapärane piksepalve, millega piinatud talupojad olevat kutsunud piksepilve vihatud mõisnikku käristama, jne. Kuna A. Pilberg kindlasti uskus müütiliste olendite tegelikku olemasolu, võis ta neid väga elavalt ette kujutada ja isegi näha visioonina. Ta oli omapärane rahvatraditsiooni kandja ja levitaja, kes jäi kauaks meelde.

Kokkuvõtteks

Jutustaja kui loova traditsioonikandja osa on rahvajuttude arengus suure tähtsusega. Temast oleneb peamiselt see, millisel kujul läheb traditsiooniline jutulooming üle ühelt põlvelt teisele, milliseks kujunevad selle üldine laad, kunstiline tase ning eri liikidele omased iseärasused.

See, mida kuskil kunagi jutustati, olenes nii jutustajast kui kuulajast, ent ka sellest, kus parajasti oldi ja mida tehti. Arvukamalt on teateid sellest, et on püütud vahet teha lastele ja täiskasvanutele määratud repertuaari vahel.

Rahvajutu oluliseks komponendiks on esitamisviis, ettekanne. On taotletud mitte lihtsat sisu edasiandmist, vaid elamuslikkust, head kunstipärasust ettekannet. Selles omas tähtsust jutustaja asend (kõrgemal kohal, valgusallika lähedal), tema hääletoon, oskus seda varieerida, kõrgendada või alandada, pause pidada, midagi rõhutada või esile tõsta. Oluline mõjukuse saavutamisel oli ka ettekande juurde kuuluv füüsiline tegevus – miimika, žestid, vajaduse korral püstitõusmine, jalaga pörutamine jne. Sageli on jutustatud mingisugust kergemat tööd tehes. Heal jutustajal pidi teatud määral olema näitlejaannet.

Et ettekanne oleks mõjukas, pidi jutustajal olema hea kontakt kuulajatega; on eelistatud tähelepanelikku kuulamist. Pikemate palade puhul on aga mõjunud elustavalt ka kuulajate repliigid ja vahelehiüded. Mõnikord on kuulajate kannatus pandud algul proovile sisutu ja monotoonse eeljutuga.

Hea jutustamisoskus on sageli olnud isiku individuaalseks omaduseks, kuid selles võib täheldada ka mõningaid traditsioonilisi võtteid. Erinevusi on olnud eri liiki palade esitamisel – erinevalt on esitatud muinasjuttu, muistendit või naljandit. Arvukamalt ongi andmeid just naljandite oskusliku ja mõjuka jutustamise kohta, kusjuures on rakendatud nii miimilisi kui deklamaatorlikke võtteid. Huvitavuse tõstmiseks on jutustajad kasutanud egomorfismi (minavormi), peamiselt

naljandite puhul. Harukordne on võte, et jutustaja põimib esitatavasse palasse oma nime (Setus).

Osavaid rikkaliku repertuaariga muinasjutuvestjaid on teada esijoones Setumaalt. Sealtsamast on tähelepanekuid ka sellest, et hea jutustaja esinemislaad leiab järeleaimamist, muutub otsekui normiks. Kui on tegemist kahe jutustajaga, siis nad esinevad kollektiivi ees kordamööda, vaheldumisi. Kui jutustatakse hulgakesi, siis käib kord ringi.

Üksiku jutustaja näitena on iseloomustatud Kaarel Jürjensoni. Tema oli meil esimene jutustaja, kelle kogu repertuaar on täielikult kirja pandud. See on võimaldanud teha mitmeid väärtuslikke tähelepanekuid ja järeldusi rahvajuttude repertuaaris toimuvatest protsessidest.

Lõpptulemusi

1. Käesoleva töö käigus on selgunud, et Eestis on rahvajuttude tundmise alal valitsenud ebaühtlane olukord – paikkondlikud erinevused on küllaltki suured ja tähelepannevad. Üldiselt on idapoolne Eesti osutunud rahvajuttude poolest rikkamaks kui läänepoolne. Seejuures on Kagu-Eestile iseloomulik muinasjuttude, Kirde-Eestile aga vägilasmuistendite suhteliselt hea tundmine.

Nii repertuaari mitmekesisus kui ka jutustamistraditsiooni säilivus on nähtavasti olenenud sealse elanikkonna osalt erinevast elulaadist (põllutöö kõrval ka kodukäsitöö, ulgtööd, kalastus, kauplemine jm) ning eesti ja vene rahvajuttude segunemisest nendes paikades, kus elab või on elanud mõlemat rahvast. Kuidas rahva juturepertuaari rikastumine just toimub, seda näitab Kodaverest põlvneva jutustaja K. Jürjensoni repertuaari käsitlus.

2. Eestis on rahvajuttude käibivus varemalt olnud laialdasem, kuid see on aegapidi ahenenud. Rahvajuttude vestmine on olnud seotud mitmesuguste ühistöödega, domineerivalt meeste kollektiividega (jahil, kalastusel, karjas, mõisateol, metsatöödel, sõjaväes jne). Oli erilisi olukordi ja kombeid, mis omal ajal maal rahvajuttude esitamist ja liikumist soodustasid, nagu videviku pidamine, jaguaeg, talvised pühad, noorte kooskäimised, perekonnapeod jm. Oluline nõrgenemine rahvajuttude suulises käibes toimus Eestis alates 19. sajandi viimastest aastakümnetest.

3. Teiste rahvaste paralleele kasutades on olnud võimalik näidata, et kaugemas minevikus on rahvajuttudel olnud tootmismaaagiline funktsioon, st jutte on vestetud tootmistegevuse kindlustamise või soodustamise eesmärgil (et jaht õnnestuks, et kalasaak oleks rikkalik jne). Algselt nähtavasti jahindusega seotud uskumused on hiljem üle kantud ka karjandusele ja isegi põllundusele. Eelnimetatud asjaolul on suur teoreetiline tähtsus, sest see näitab, et ka proosavormiline luulelooming on varemalt arenenud tihedas seoses inimeste igapäevase tööga ning alles hiljem muutunud lõbustuseks ja ajaviiteks.

4. Mõnele rahvajuttude tootmisaagilise funktsiooniga seotud uskumustele, mis on tuntud Lõuna-Eestis, leidub lähedasi vasteid või paralleele lätlastelt ja soomlastelt, vähemal määral isegi mõnedelt lõunapoolsetelt slaavi rahvastelt (valgevenelastelt, ukrainlastelt). Need seosed on osalt arvatavasti geneetilised, osalt aga kajastavad ajaloolisi suhteid. Suuresti huviäratav on mõningate jutustamisega seotud analoogiliste uskumuste esinemine mõnedel soomeugrilastel ja Altai rahvastel.

5. Hea rahvajuttude oskus on vanasti soodustanud inimestevahelisi (arvatavasti ka rahvastevahelisi) suhteid: kergendanud kaupmeeste tegevust, hõlbustanud öömaja saamist, käsitöölistel töö leidmist, lihtsustanud tüliküsimuste lahendamist, aidanud kerjastel elatist hankida jne.

6. Kõrgelt on hinnatud rahvajuttude loovat esitamisoskust; erilist rõhku on pandud naljandite heale ettekandele. On rakendatud ka jutustamist esimeses isikus (peamiselt naljandite puhul). Rahvajuttude esitamise laad tuleb lugeda juttude normaalseks komponendiks ning tuleb jätkata sel alal tähelepanekute kogumist.

7. Tuleb jätkata üksikute andekate jutustajate tühjaskirjutamist, nende loomingu ja ettekandemaneeride uurimist. Tuleb selgitada üksikute jutustajate repertuaari sisulist koostist ning selle päritolu (eriti piirialadel), sest sel teel on võimalik saada väärtuslikke andmeid naaberahvaste jutuvara vastastikuse vahetamise kohta.

8. Tähtsamate jutustajate jutuvara on edaspidi vaja avaldada ka eri kogumikena koos biograafilise sissejuhatusega. See annaks võimaluse lähemalt tundma õppida jutustaja kui loova isiku osa rahva jutuvara kandjana.

Allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

- E – M. J. Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934 ja mõned varasemad tekstid)
- EKS – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu (1867–1891)
- ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu (põhiliselt 1927–1944)
- EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu (1875–1917)
- H – J. Hurda rahvaluulekogu (1860–1906)
- KKI – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogu
- KT – Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid Keele ja Kirjanduse Instituudis
- RKM – Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu (peamiselt alates 1945. aastast)
- S – S. Sommeri setu vanavarakogu (1922–1936)

Kirjandus

- Aarne, Antti 1918. *Estnische Märchen- und Sagenvarianten: Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftssammlungen gehörenden Aufzeichnungen mit der Unterstützung der Finnisch-ugrischen Gesellschaft*. Folklore Fellows' Communications 3: 25. Helsingfors: Suomalainen Tiedeakatemia.
- AaTh = *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen (FF Communications No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. Second Revision. (FF Communications No 184.) Helsinki 1961: Academia Scientiarum Fennica.
- Andrejev 1929 = Андреев, Николай. *Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне*. Ленинград: Государственное русское географическое общество.

- Anissimov 1949 = Анисимов, Аркади. Представления эвенков о шингкенах и проблема происхождения первобытной религии. *Сборник Музея антропологии и этнографии* 12. Москва & Ленинград: Наука, lk 160 jj.
- Anni (= Annist), August 1934. Fr. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg" I: Kalevipoeg eesti rahvaluules: Mit einem Referat = Fr. R. Kreutzwalds "Kalevipoeg" I: Kalevipoeg in den estnischen Volksüberlieferungen. *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B: XXXII: 1 = Tartu Ülikooli toimetused B (Humaniora): 32: 1*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Annist, August (koost ja tõlk) 1955. *Böliinad: Valimik vene rahva vanu kangelaslugusid*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Anclāne, Alma 1950. Latviešu tautas mīklas. *Folkloras Instituta Raksti I = Труды Института Фольклора*, lk 175–238.
- Ariste, Paul 1927. Setu jõulumängudest. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts & Eesti Rahva Muuseum, lk 121–133.
- Azadowskij, Mark 1926. *Eine sibirische Märchenerzählerin*. Folklore Fellows' Communications 22: 68. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Azadowskij 1932a = Азадовский, Марк (toim). *Русская сказка: Избранные мастера 1*. Москва & Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Azadowskij 1932b = Азадовский, Марк (toim). *Русская сказка: Избранные мастера 2*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Bolte, Johannes & Polívka, Georg 1930. *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 5*. Leipzig: Dietrich.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich von 1850. Volkssagen und Traditionen aus dem eigentlichen Estlande, besonders aus Harrien und der Wieck. *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 2: 3. Dorpat/Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 51–75.
- Danilevski 1857 = Данилевский, Григорий. *Быт и обычаи украинских чумаков*. Киев.
- Dégh, Linda 1961. Die schöpferische Tätigkeit des Erzählers. Ranke, Kurt (toim). *Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen (19.08–29.08.1959): Vorträge und Referate*. Fabula B, Supplement-Serie 2. Berlin: Walter de Gruyter, lk 63–73.

- Dégh, Linda 1962 *Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft: Dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung*. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde 23. Berlin: Akademie-Verlag.
- Dragomanov 1876 = Драгоманов, Михаил. *Малорусские народные предания и рассказы*. Киев.
- Dörenkova 1940 = Дыренкова, Надежда (koost & txlk). *Шорский фольклор*. Москва & Ленинград: Издво АН СССР.
- Eisen, Matthias Johann 1920. *Eesti uuem mütolooia*. Tallinn: Rahvaülikool.
- Eisen, Matthias Johann 1921. Miten minusta tuli kansanrunouden kerääjä ja Kalevalan harrastaja. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 1. Helsinki: Söderström, lk 194–202. (Käsikiri Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis: SKS, Eisen 121/36.)
- Eisen, Matthias Johann 1926. *Eesti vana usk*. Eesti mütolooia 4. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 21. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Enäjärvi, Elsa 1933. “Passin lyöminen”: Eräs vanha joululeikki. *Kalevalaseuran Vuosikirja* 13. Helsinki: Söderström, lk 347–366.
- Enäjärvi-Haavio, Elsa 1936. Über nordische Kinderspiele. *Studia Fennica* 11: 3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 99–127.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1959. Muinaslugusid [Kalevipojast]. Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast*. Monumenta Estoniae antiquae II, Eesti muistendid 1, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 88–94.
- Federowski. Michal 1897. *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej: Materiały do etnografii Słowiańskiej zgromadzona w latach 1877–1891* 1. Krakow: Wydawnictwo Komisji Antropologicznej Akad. Umiej. w Krak.
- Gerd 1928 = Герд, Кузубай. *К изучению удмуртских загадок*. Труды научного общества по изучению Востокого края 5. Ижевск.
- Granberg, Gunnar 1935. *Skogsrået i yngre nordisk folktradition*. Skrifter utgivna av Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning 3. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln.
- Gren 1925 = Грен, Алексей. Зырянская мифология. *Коми му* 7–10, lk 36 jj.
- Gussev 1958 = Гусев, Виктор. Проблемы эстетики и фольклор. *Русская литература* 4. Ленинград
- Haavio, Martti 1950. *Väinämöinen – suomalaisten runojen keskushahmo*. Porvoo: Söderström.
- Haavio, Martti 1959. *Karjalan jumalat: Uskontotieteellinen tutkimus*. Helsinki & Porvoo: Söderström.

- Haavio; Martti 1959a. The Upside-down World. *Studia Fennica* 8. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 209–221.
- Haiding, Karl 1955. *Von der Gebärdensprache der Märchenerzähler*. Folklore Fellows' Communications 155. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Henriku Liivimaa kroonika* 1938 = Генрих Латвийский. *Хроника Ливонии*. Tõlkinud Сергей Аннинский. Известия иностранцев о народах СССР. Москва & Ленинград: Академия наук СССР.
- Henssen, Gottfried. 1951. *Überlieferung und Persönlichkeit: Die Erzählungen und Lieder des Egbert Gerrits*. Schriften des Volkskunde-Archivs Marburg 1. Münster (Westfalen): Aschendorff.
- Hurt, Jakob 1939. *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Hans Kruus (toim). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Jaanits, Lembit 1961. Jooni kiviaja uskumustest. Jansen, Ea (koost). *Religiooni ja ateismi ajaloo eestis: Artiklite kogumik* 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5–70.
- Jürgenstein, Anton 1916. Johann Voldemar Jannseni elust. *Eesti Kirjandus*, lk 121–141.
- Jürgenstein, Anton 1926. *Minu mälestused I*, Tartu: Noor-Eesti.
- Kallas, Oskar 1894. *Lutsi maarahvas*. Helsingi 1894. (Äratrükk ajakirjast *Suomi*).
- Kannisto, Artturi 1938. Über die Bärenzeremonien der Wogulen. *Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber saecularis*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 30, Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 216–236.
- Kitzberg, August 1936. *Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestused I*. 2 tr. Tartu: Noor-Eesti.
- Kossõgina 1915 = Косыгина, Екатерина. Заметки по многоловедению II: Обычай Тункинских бурят при отправлении на охоту. *Живая Старина* 1/2, lk 24–25.
- Kovács, Ágnes 1958. Die ungarische Märchenforschung der letzten Jahrzehnte. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 5: II. Berlin: Akademie-Verlag, lk 453–466.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953a. *Maailm ja mõnda*. Kreutzwald, Friedrich Reinhold, 1803–1882: Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953b. *Eesti rahva ennemuistsed jutud*. Kreutzwald, Friedrich Reinhold, 1803–1882: Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961. *Kalevipoeg 1: Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kuusi, Matti (koost) 1953. *Vanhan kansan sananlaskuviisaus: Suomalaisia elämänobjeiteja, kansanaforismeja, lentäviä lauseita ja kokkupuheita vuosilta 1544–1826*. Porvoo-Helsinki: Werner Söderström.
- Lageda, Edgar 1938. Eesti veskimajanduse ajaloo. *Eesti Veski* 4, lk 23–33.
- Langstroff, Karl Heinz 1953. *Lothringer Volksart: Untersuchung zur deutschlothringischen Volkserzählung an Hand der Sammlungen von Angelika Merkelbach-Pink*. Schriften des Volkskunde-Archivs Marburg 3. Marburg: Elwert.
- Latõškije narodnõje skazki* 1957 = *Латышские народные сказки = Latviešu tautas pasakas*. Рига: Академия наук Латвийской ССР.
- Laugaste, Eduard (koost) 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Eduard & Normann, Erna 1959. *Muistendid Kalevipojast. Monumenta Estoniae antiquae II*, Eesti muistendid 1, Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 396–398.
- Leach, Henry Goddard (toim) 1946. *A Pageant of Old Scandinavia*. Princeton (New Jersey): Princeton University Press for the American-Scandinavian Foundation.
- Liiv, Jakob 1936. *Elu ja mälestusi*. Tartu: Noor-Eesti.
- Liiv, Juhan 1954. *Proosa; Luule*. Teosed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lintur 1953 = Линтур, Петр(о). *Закарпатский сказочник Андрей Калин: Проблема традиции и личного начала в творчестве сказочника*. Автореферат диссертации на соиск. уч. степени канд. филол. наук. Ужгород.
- Lipets 1950 = Липец, Рахиль. *Рыбацкие песни и сказы*. Москва: Госкультпросветиздат.
- Loorits, Oskar 1932. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Elav teadus 12. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Loorits, Oskar 1934. *Vanarahva pärimusi*. Keel ja kirjandus 2. Tartu: Loodus.
- Lopatin 1922 = Лопатин, Иннокентий. *Гольды амурские, уссурийские и сунгарийские: Опыт этнографического исследования*. Записки Общества изучения Амурского края Владивостокского отделения Приамурского отдела Русского географического общества 17. Владивосток: Общество изучения Амурского края.

- Lätt, Selma 1957. *Eesti rahvanaljandid: Mõis ja kirik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Maskajev 1947 = Маскаев, Андрей. *Мордовская народная сказка*. Саранск.
- Medne-Romane, Alma. *Latviešu Burvības pasakas*. Käsikiri Läti TA Keele ja Kirjanduse Instituudi arhiivis.
- Moldovski 1955 = Молдовский, Д. М. (koost & toim). *Русская сатирическая сказка в записях середины XIX – начала XX века*. Литературные памятники. Москва & Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Moora, Harri (toim) 1956. *Eesti rahva etnilisest ajaloost: Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Moora, Harri & Moora, Aliise 1960. Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. *Etnograafia Muuseumi Aastaraamat = Ежегодник Этнографического музея* 18. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, lk 20–76.
- Moora, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: Ajaloolis-etnograafiline uurimus Eesti-Vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Mändmets Jakob 1901. *Õitseliste jutud*. Tallinn: J. Ploompuu.
- Naan, Gustav & Vassar, Artur (toim). 1955. *Eesti NSV ajalugu 1: Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Nikiforov 1961 = Никифоров, Александр. *Севернорусские сказки: В записях А. И. Никифорова*. Москва & Ленинград: Лениздат.
- Olrik, Axel 1930. *Viking Civilisation*. New York: The American-Scandinavian foundation & W. W. Norton and company, inc.
- Paulson, Ivar 1962a. Die Religionen der nordasiatischen (sibirischen) Völker. Paulson, Ivar & Hultkrantz, Åke & Jettmar, Karl. *Die Religionen Nordeursiens und der amerikanischen Arktis*. Religionen der Menschheit 3. Stuttgart: W. Kohlhammer, lk 1–144.
- Paulson, Ivar 1962b. Wildgeistvorstellungen in Nordeurasien. *Paideuma* 8: 2. Wiesbaden, lk 70–84.
- Paulson, Ivar 1966. *Vana eesti rahvausk*. Stockholm: Vaba Eesti.
- Prants, Hindrik 1937. *Minu elukäik: Mälestusi ja pärimusi*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Põldmäe, Rudolf 1932. Tähelepanekuid tänapäevaselt rahvaluule kogumismatkaalt. *Vanavara vallast*. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 1, Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 179–194.

- Põldmäe, Rudolf (toim) 1941. *Eesti rahvanaljandid I: Inimese eluperioodid*. (Riiklik Kirjandusmuuseum, Folkloristliku osakonna toimetused 16.) Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Põldmäe, Rudolf 1964. Ühe rahvanaljandi kirjanduslikust allikast. *Keel ja Kirjandus* 6, lk 347–351.
- Raudsep, Loreida 1961. Kirik ja ristiusu õpetus eesti rahvaloomingu peegelduses. *Keele, kirjanduse ja rahvaluule küsimusi*. (*Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused* 6.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 190–224.
- Rosenplänter, Johann Heinrich (väljaandja) 1924. *Beiträge zur genauern Kenntniss der ethnischen Sprache* XI. Perna: J. H. Rosenplänter & Reval: Bornwassersche Buchhandlung.
- Ruskoje narodnoje poetišeskoje tvortšestvo* 1955 = *Русское народное поэтическое творчество* II: 1: *Очерки по истории русского поэтического творчества середины XVIII – первой половины XIX века*. Москва & Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Ruskoje narodnoje poetišeskoje tvortšestvo* 1956 = *Русское народное поэтическое творчество* II: 2: *Очерки по истории русского поэтического творчества второй половины XIX – начала XX века*. Москва & Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Röhrich, Lutz 1956. *Märchen und Wirklichkeit: Eine volkskundliche Untersuchung*. Wiesbaden: Steiner.
- Röhrich, Lutz 1959. Die Sagen vom Herrn der Tiere. Ranke, Kurt (toim). *Internationaler Kongress der Volkserzählforscher in Kiel und Kopenhagen (19.08–29.08.1959): Vorträge und Referate*. Fabela B, Supplement-Serie 2. Berlin: Walter de Gruyter, lk 341–349.
- Sakali 1956 = Сакали, Мария. *Туркменский сказочный эпос*. Ашхабад.
- Schellbach, Ingrid 1959. *Das wogulische Rätsel*. Ural-Altäische Bibliothek 8. Wiesbaden: Harassowitz.
- Schmidt, Leopold 1953. Die volkstümlichen Grundlagen der Gebärdensprache. *Beiträge zur sprachlichen Volksüberlieferung*. Veröffentlichungen der Kommission für Volkskunde, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin 2. Berlin: Akademie-Verlag, lk 233–249.
- Sidorov 1926 = Сидоров, Алексей. Пережитки культа промысловых животных у охотников-коми. *Коми му* 5 (27), lk 29–33.
- Sokolov 1941 = Соколов, Юрий. *Русский фольклор: Учебник для высших учебных заведений*. Библиотека учителя. Москва: Учедгиз.
- Sorokovikov-Magai 1948 = Сороковиков-Магай, Е. И. *Избранные сказки*. Запись А. Гуревича. Улан-Удэ.

- Steblyn-Kamenski 1956. Стеблин-Каменский, Михаил (toim). *Исландские саги*. Москва: Гослитиздат.
- Suburg, Lilli 1923. Suburgi perekond. *Eesti Kirjandus*, lk 182–192, 275–287, 324–335, 363–378, 415–429, 469–480, 538–541, 559–567.
- Sõgel, Endel (toim) 1963. *Eesti kirjanduse ajalugu* II. 5. tr. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Särgava, Ernst 1947. *Ennemuistsed jutud Reinwader Rebasest*. Tallinn: Pukirjandus ja Kunst.
- Šaginjan 1930 = Шагинян, Мариэтта. Введение. Хачатарянец, Я. (tlk ja komment). *Армянские сказки*. Сокровища мировой литературы. Москва: Академия Наук СССР, lk 5–37.
- Zelenin 1929 = Зеленин, Дмитрий. *Табу слов у народов восточной Европы и северной Азии* 1. Сборник Музея Антропологии и Этнографии 8. Ленинград.
- Zelenin 1934 = Зеленин, Дмитрий. Религиозно-магическая функция народных сказок. *Сергею Федоровичу Ольденбургу: К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882–1832: Сборник статей*. Ленинград, lk 215–233.
- Tampere, Herbert (toim) 1938. *Kuusalu vanad rahvalaulud 1: Mit einem Zusammenfassung: Alte estnische Volkslieder aus dem Kirchspiel Kuusalu*. Monumenta Estoniae antiquae I. Vana kannel: eesti vanad rahvalaulud = estonum carmina populari 3. Tallinn: Kultuurkoondis.
- Tampere, Herbert 1956. *Eesti rahvalaule viisidega 1: Töölaulud*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Tarkiainen, Viljo 1939. Magia kalevalaisessa runoudessa. *Virittäjä*, lk 319–337.
- Thompson Stith 1957–1958. The Study of Primitive Storytelling. *Folk-Liv* 21/22, lk 185–190.
- Thompson, Stith 1961. *The Types of the Folk-Tale: A Classification and Bibliography: Antti Aarne's Verzeichnis der Märchentypen*. 2. tr. Folklore Fellows' Communications 184. Helsingi: Suomalainen Tiedekatemia.
- Toivonen, Yrjö Henrik 1938. Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker. *Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: Liber Saecularis*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 30:2. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 735–743.
- Tuglas, Friedebert 1940. *Noorusmälestused*. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.
- Vajakas, Endel 1957. Tudulinna naljanditevestja. *Rahva Hääl* 80, 4. aprill.

- Viidalepp, Richard 1937. Ühest suurjutustajast. *Rahvapärimeste Selgitaja* 2, Tartu, lk 42–44.
- Viidalepp, Richard 1938. Ühest suurjutustajast ja tema toodangust. *Litterarum Societas Esthonica 1838–1938: Liber Saecularis*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 30:2. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 830–845.
- Viidalepp, Richard 1941. Kildsann ja muid endisaegseid külanoorsoo kooskäimisi. *Eesti keel ja kirjandus* 1, lk 47–65.
- Viidalepp, Richard 1956. Tudulinnast ja tema ümbruse rahvaloomingust. *Sirp ja Vasar* 39, lk 3.
- Viidalepp, Richard (toim) 1959. *Eesti rahvaluule ülevaade*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Viidalepp, Richard 1960. Kuidas vanasti öitsil käidi. *Kalenderteatmik 1961*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 348–352.
- Viidebaum (= Viidalepp), Richard & Parlo, Olev & Mihkla, Karl 1934. *Eesti muinasjutte ja muistendeid: Keskkooli III klassile ülemineku kava alusel*. Tartu: Noor-Eesti.
- Vilberg (= Vilbaste), Gustav 1913. Endised tähtpäevad Kolga rannas. *Eesti Kultura* 2. Tartu: Postimees, lk 263–279.
- Vilberg (= Vilbaste), Gustav 1920. Jõulumängud. *Eesti Kirjandus*, lk 45–56, 70–96, 152–162.
- Vilkuna, Kustaa 1950. *Vuotuinen ajantieto: Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen*. Talonpoikaiskulttuurisäätiö 37. Suomen tiedettä 11. Helsinki: Otava.
- Virtanen, Leea 1960. Arvoitus ja sen tehtävä. Hautala, Jouko (toim). *Jumin keko: Tutkielmia kansanrunoustieteen alalta*. Tietolipas 17. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 144–189.
- Vries, Jan de 1941. *Altnordische Literaturgeschichte*. Grundriß der germanischen Philologie. Berlin: de Gruyter.
- Vtšerašnjaja 1955 = Вчерашняя, И. А. *Тувинские народные сказки*. Автореферат диссертации на соиск. уч. степени канд. филол. наук. Москва.
- Wirsaladze, Elene 1961. Die Amiransage und das grusinische Jagdepos. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* X: 3/4. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, lk 363–387.